

B. BASAROW

PSIHOLOGIÝA GIRIŞ

Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw gollanmasy

*Türkmenistanyň bilim ministrliگی tarapyndan
hödürlenildi*

AŞGABAT - 2010

**Ýazan : - B. BASAROW - psihologiýa ylymlarynyň
doktory, professor**

**Syn ýazanlar: A.Gurbanow - TMDD –niň, kafedra
müdiri, pedagogika ylymlarynyň
doktory, professor**

**J. Şyhyýew – Magtymguly adyndaky Türkmen
döwlet uniwersitetiniň kafedra müdiri,
pedagogika ylymlarynyň kandidaty**

Okuw gollanmasy psihologiýa ylmyna giriş mazmunynda düzülip, onda umumy psihologiýanyň akyl ýetiriş prosesleri, emosional-duýgy hadysalary şahsyýetiň erkli sypatlary, şahsyýetiň psihologiýasy we onuň düzümleri seredilýär. Ýokary mekdebiň psihologiýa hünärinde okaýan talyplara bu ylmyň binýady meselelerine geçmezden ozal bu meseleler dogrusynda deslapky umumy düşüňjeleri bermek zerurdyr. Psihologiýa ylmynyň esasy ugurlarynyň meselelerini deslaby derejede çugdamlaýyn öwrenmek, bir tarapdan, bu ylma özboluşly giriş bolup, ikinji bir tarapdan, soň-soňlar esasy bölümler özleşdirilende talypda durnukly daýanç pürleriniň uzak wagtlaýyn saklanmagyna ýardam edýär.

Gollanma YOM-niň psihologiýa hünäriň talyplaryna, uniwersitetiň, mugallymçylyk institutynyň we beýleki ýokary mekdepleriň psihologiýa öwenilýän ugurlarynyň talyplaryna niýetlenendir.

Sözbaşy

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow jemgyýetiň geljegi bolan ýaş nesle döwrebap bilim-terbiýe bermekligi ileri tutulýan meseleleriň hatarynda goýdy. Onuň bilim-terbiýeçilik edaralarynyň işini kämilleşdirmek dogrusyndaky möhüm kararlary esaslandyrmagy bilim ulgamynda alnyp barylýan işleriň hilini ýokarlandyrmaga, mugallymlaryň okuw-terbiýeçilik işlerini netijeli guramaga badalga berdi. Okuw işi, guralýan terbiýeçilik çäreleri özüniň umumyadamzat we milli düzüjisini özünde jemläp, ýaşlarymyzyň olary dogry we doly özleşdirmegi we amal etmekleri üçin zerur şertlere daýanyar.

“Psihologiýa giriş” dersi bu sapagy hünärmen derejede özleşdirýän talyplara niýetlenendir. Dersde psihologiýanyň esasy meselelerine giriş hökmünde pudagyň esasy ylmy düşündirijileri, aýry-aýry ugurlarynyň nazaryýet we amaly meseleleri, şeýle hem olaryň derňew usullary barada talyplara ulgamlaryň bilim-düşünjeler berilýär. Ders psihologiýa bölüminiň talyplaryny psihologik bilimleriniň esaslary, düşüňjeleri, prinsipleri we psihologik işiň kanunlary bilen tanyşmaklyga niýetlenendir. Psihologiýa ylmyň predmeti psihikanyň döreýşiniň, ösüşiniň, ýuze çykyşynyň, aýratyn hem adamy taryhy şahs hökmünde häsiýetlendirýän aňyň psihologik kanunalaýyklyklaryny öwrenmekden ybaratdyr. Psihologiýa jemgyýetiň ösüşiniň düşüňjeli subýekti hökmünde adamyň içki dünýäsini we onuň ösüşini öwrenýär we bu baradaky bilimleriniň esasyňy öwretmeklik psihologiýa giriş dersiniň esasy meselesidir. Ders öwrenilýän döwründe talyplar psihologik düşüňjeleriniň esaslaryny, psihologiýanyň täze taglymatlaryny, psihikany öwrenmegiň usullaryny, adamyň işiniň we durmuşynyň dürli ýagdaýlarynda psihologik bilimi ulanmak boýunça esasy bilim-düşüňjeleri özleşdirmelidirler. Bu dersi okatmaklyk beýleki dersler bilen berk baglanyşykda alnyp barylýar.

1-NJI BAŞ. PSIHOLOGIÝANYŇ PREDMETI

§1 Psihologiýanyň predmeti we psihika barada düşünje

Adamzat bilimniň özbaşdak pudagy hökmünde her bir ylmyň aýratyn predmete bardyr. Psihologiýa ylmyň predmeti psihikanyň döreýşiniň, ösüşiniň, ýuze çykyşynyň, aýratyn hem adamy taryhy şahs hökmünde hesiýetlendirýän aňyň psihologik kanunalaýyklyklaryňy öwrenmekden ybaratdyr. Psihologiýa jemgyýetiň ösüşiniň düşüňjeli subýekti hökmünde adamyň içki dünýäsini we onuň ösüşini öwrenýär. Psihologiýa sözünüň özi: «psýhe» - jan, «logos» - söz, taglymat diýen iki sany grek sözünden gelip çykýar. Bu gysgajyk kesgitleme adamyň psihikasy hakynda belli bir real zat hökmünde doly düşünje bermeýär. Psihologiýa predmetine has doly we dogry düşünmek üçin, adamyň işiniň içki subýektiv taranyňy düzýän tolgunmalar (duýma, pikir, duýgy) hökmünde çykyş edýän, gös-göni gözegçilik edip bolmaýan, «psihika» diýlip atlandyrylýan hadysalaryň mazmunyň şeýle hem adamzat taryhynda olar hakdaky düşüňjeleriň kemala gelşini hiç bolmanda umumy formada açyp görközmek zerurdyr.

Adamzat baryp gadym zamanlarda göze görünýän (daş-töweregimizi gurşap alan sreda, adamlara, dürli predmetlere) we görünmeýän gizlin, köplenç düşünmesi kyn bolan hadysalary (predmetleriň we adamlaryň obrazlary hakyndaky ýatlamalary) tapawutlandyrypdyrlar. Şol täsin hadysalaryň tebigatyna we döreýşiniň sebäplerine dogry düşünmäge mümkinçilikleri bolmanlygy üçin, adamlar olary özbaşdak, töwerekdäki real dünýäden baglanyşyksyz zatlar hasap edip başlapdyrlar. Şeýlelik bilen özbaşdak pikir hökmünde beden we jan hakyndaky, materiýa we psihika hakyndaky başlangyç düşüňjeler döräpdir. Soňrak bolsa, prinsipial taýdan garşylykly,

biri-birini inkär edýän iki sany garşylykly ugur: **materializm** we **idealizm** döräpdir. Materializm bilen idealizmyň arasynda iki müň ýyldan hem gowrak wagt mundan ozal başlanan göreş biziň günlerimizde hem dowam edýär:

Psihiki hadysalary idealistik nukdaýnazardan; düşünmegiň, mazmuny psihika materiýa garaşly bolman, ondan öň dörän özbaşdak hadysa hökmünde garaýanlygyndan ybaratdyr. Idealistler psihika munuň özi bedensiz, maddy däl esasyň - «absolýut ruhuň» we «ideýanyň» ýüze çykmasydyr diýýärler. Idealizm jemgyýetçilik taryhy şertlere laýyklykda öz formalaryňy üýtgetse-de, onuň düýp. mazmuny öňküligine galýar.

Idealizmiň tersine, materializm psihikany materiýanyň belli bir ösüş etapynda döreýän hadysa hökmünde düşündirýär. Materiýa ilkinji bolup, psihika onuň häsiýeti hökmünde düşündirilýär.

Materiýanyň ilkinjidigi we psihikanyň ikinjidigi meselesiniň filosofiki-psihologik goýluşy onuň din we ylmylyk jähtde goýluşy bilen garyşdyrylmaly däldir. Psihikanyň materiýanyň ösüşiniň belli bir etapynda döreýänliginiň ylym tarapyndan subut edilmesi entek akyl ýetirişde ilki predme, soňra onuň obrazy we ol hakynda düşünje ýa-da ilki predmet barada düşünje, soňra onuň daşky predmet mynasybetini tapmaklygyň aýgytlaýjylygyny anyklamaýar.

Materialistik talgymata görä, psihika aýratyn usulda guralan materiýanyň-beýniniň özboluşlylygy hökmünde düşündirilýär. Psihikanyň hakykatdan hem beýniniň işiniň önümdigi onuň aýratyn özboluşlylygynyň haýwanlarda geçirilen köp sanly eksperimentleriň we adamlarda geçirilýän kliniki gözegçilikleriň üsti bilen belli bir derejede subut edilýär. Mysal üçin beýnä belli bir derejede zyýan ýetende, hökman psihikada kesgitli özgerişler döreýär: beýniniň çep ýarym şarynyň ýeňse depe böleklerine zyýan ýetende adamyň giňişlige göz ýetirmek ukyby bozulýar, çekge böleklerine

zyýan ýetende bolsa sözi, saz heňlerini aňlamak ukyby bozulýar. Şunuň ýaly birnäçe mysallar psihikany beýniniň, işinden aýryp bolmajakdygyny subut edýär.

I. M. Seçenowyň we I. P. Pawlowyň işlerinde beýniniň işine tebigy-ylmy analiz berilýär. I. M. Seçenow özüniň «Kelle beýnisiniň refleksleri» diýen psihiki işinde psihiki iş — munuň özi reflektor ýa-da şöhlelenmek prosesidir diýip ýazýar. Ol psihikanyň reflektor tebigatyny açyp görközmek bilen adamyň kelle beýnisiniň refleksleriniň üç zwenony öz içine alýandygyny belleýär:

1. Başlangyç zwenó - munuň özi duýgy organlardaky daşky täsirleriň netijesinde döreýän hadysalardyr.

2. Merközi zwenó - beýnide bolup geçýän oýanmak we togtamak prosesleridir. Olaryň esasynda dürli psihiki hadysalar (syzgy, göz önüne getirmek, duýgy we ş. m.) emele gelýär.

3. Ahyrky zwenó - adamyň daşky hereketleri işleridir. Bu zwenolaryň hemmesi özara baglanyşyklydyrlar we biribirini şertlendirýärler. Psihika refleksiň merközi zwenosydyr.

I. M. Seçenowyň öňe süren düzgünleriniň ähmiýeti uludyr: birinjiden, psihiki hadysalaryň daşarky täsirlere görä, sebäpli şertliligi açylyp görközilýär; ikinjiden, psihika beýni bardasyndaky oýanmak we togtamak ýaly fiziologik prosesleriň geçişiniň netijesi hökmünde garaýar; üçünjiden, psihika daşky hereketleriň. we umumy özüni alyp baryşyň kadalaşdyryjysy hökmünde garaýar.

Reflektor teoriýasy I. P. Pawlowyň işlerinde teoretiki we eksperimental taýdan has ösdürilýär. I.P.Pawlowyň şertli refleksler, kelle beýnisiniň bardasynda döreýän wagtlaýyn nerw baglanyşyklary baradaky taglymatlary psihiki işiň mehanizmleriniň üstüni açdy.

Beýniniň işiniň, strukturasy we usullary baradaky häzirki zaman taglymatlary öz-özüni kadalaşdyryjy sistema bolup hyzmat edýän örän çylşyrymly psihiki hadysalaryň materialistik esaslaryna we adamyň ähli hereketleriniň

kadalaşdyryjysy hökmünde psihikanyň, roluna has çuň düşünmäge mümkinçilik berýär. Ýöne, beýniniň fiziologik mehanizmleriniň işiniň, öwrenilmegi bilen, psihikanyň öwrenilmegi tamamlanmaýar. Psihikanyň daş-töwerekdäki dünýäniň şöhlenenmesidigini aýtmak gerek. Şonuň üçin-de onuň, beýnide şöhlenişiniň hususy mazmuny bardyr. Bu mazmun bolsa, adamyň daş-töwerekdäki dünýäni psihikada şöhlelendirmeginiň netijesidir.

Psihologiya psihiki hadysalar, olaryň kanunalaýyklyklary we mehanizmleri hakyndaky ylymdyr.

Psihiki prosesler, birinjiden, hakykatda bar zada akyl ýetirmeklige öz içine alýar. Adam gös-göni duýgy organlaryna täsir edýän predmetleri duýma we kabul ediş bilen şöhlelendirilýär. Diňe geçmişdäki kabul edilenleri däl, eýsem geçmişdäki işleri, pikirleri huşa getirmek hem ýat proseslerine degişlidir. Pikirlenmäniň kömegi bilen adamlaryň umumy hesiýetlerini suratlandyryp hem-de zatlaryň, arasyndaky baglanyşyklary we gatnaşyklary tapýarys. Hyýal prosesiniň kömegi bilen, geçmişde kabul edilenleriň materialy esasynda täze obrazlary döretmäge mümkinçilik alyarys.

Ikinjiden, emosional prosesler diýilýänlere adamyň dürli hili duýgulary degişlidir.

Üçünjiden, erk prosesleri: islegleriň oýanmagy, belli bir derejede täsir etmek niýetleriniň döremegi we ýerine ýetirmeklik psihiki proseslere degişlidir.

Şeýlelikde, psihiki prosesler adamlaryň akyl işini, duýgularyňy, erk diýilýän proseslerini öz içine alýarlar.

Adamyň individual aýratynlyklary bolsa, onuň gylygyny, temperamentini, ukyplaryňy öz içine alýarlar.

2. Psihiki şöhlenenmäniň aýratynlyklary

Psihika şöhlenenme hökmünde nämäni häsiýetlendirýär, ol nähili aýratynlyklary özünde jemleýär. Psihika beýniniň şöhlelendiriş işiniň netijesi, obýektiv dünýäniň subýektiv şöhlenenme hökmünde garaýar. Psihika şöhlenenme hökmünde

garaýşyň manysy W.I.Leniniň işlerinde açylyp görküzilýär. W.I.Leniniň sözleri bilen aýdanymyzda „Biziň syzgyларымыз, biziň aňymyz daşarky dünýäniň diňe obrazıdır”.

Psihika munuň özi gymyldysyz, hereketsiz aýna şöhlelenmesi däl-dir-de, aktiw prosesdir. W.I.Leniniň ýazyşy ýaly «Adamyň pikirinde tebigatyň şöhlelenmesinde gymyldysyz, «abstrakt» hereketsiz **garşylyksyz** diýip düşünmän, hereketiň ebedilik prosesinde garşylyklaryň emele gelmeginin we şolaryň çözülmeginiň ebedilik prosesinde diýip düşünmek gerek». „Eger gymyldysyz täsiri şöhlendirýän predmet passiw bolsa we haýsydyr bir üýtgeşmä sözewar edilýän bolsa, onda janly jandarlaryň özbaşdak ragirlemek güýji bardyr“. Başgaça aýdanymyzda isleňdik täsir ediş özara hereket häsiýetine eýe bolup, şol özara hereket bolsa psihiki ösüşüň, aşaky basgançaklarynda hem her bir jandaryň daşky täsirlere uýgunlaşmak we jogap reaksiýalarynyň haýsydyr birini seçip almak mümkinçiliginde aňladylyar.

Psihika - munuň özi islendik daşky täsiriň, obýektiv hakykata täsir etmegiň netijesinde, hemişe häzirki pursatda anyk janly jandarda bar bolan psihiki ýagdaýyň, üsti bilen aralaşdyrylyp beýnide şöhlelenmesidir. Şonuň, üçin hem, şol bir daşky täsir dürli adamlar hatda şol bir adam tarapyndan her dürli wagtlarda we dürli ýagdaýlarda dürli-dürli şöhlendirilip bilner. Biz bu hadysa durmuşda, hususanda çagalary okatmak we terbiýelemek prosesinde duş gelýäris. Mysal üçin, klasdaky okuwçylar mugallymyň şol bir düşündirýän okuw materialyny - diňleýärler, emma ony dürli derejede özleşdirýärler, okuwçylaryň hemmesinden edilýän talap bir deň bolsa-da, ony deň derejede özleşdirmeýärler, praktika ýerine ýetirmekde dürli kynçylyklara duş gelýärler. Daşky täsirleriň adamyň içki aýratynlyklaryna laýyklykda üýtgemegi köp ýagdaýlara: ýaşyňa, bilim derejesine, täsir etmegiň şu görnüşine bolan garaýyşlaryna, aktiwlik derejesine, esasy zat bolsa, dünýä garaýşynyň kemala gelşine baglydyr.

Şeýlelik bilen, psihikanyň mazmuny real, bize bagly bolmadyk we bizden daşardaky predmetleriň, hadysalaryň, wakalaryň (ýagny obýektiw dünýäniň) obrazlarydyr. Yöne şol obrazlar her bir adamyň, durmuş tejribesine, bähbitlerine, duýgularyňa dünýä garaýyşlaryňa we ş.m. baglylykda özboluşly döreýär. Şonuň üçin hem şöhlenme subýektiwdir. Şularyň hemmesi bolsa, psihika - obýektiw dünýäniň subýektiw şöhlenmesidir diýmäge mümkinçilik berýär.

Psihikanyň şu aýratynlygy çagalary okatmak we terbiýelemek prosesinde, olaryň ýaş we indiividual aýratynlyklaryňy hasaba almagyň zerurlygy baradaky pedagogiki prinsipiniň esasydyr. Şu aýratynlyklar hasaba alynamasa, her bir çaganyň pedagogik täsir ediş çärelerini nehili şöhlendirýändigini bilip bolmaz.

Psihiki şöhlenme muňň özi dogry, anyk sehelenmedir. Döreýän obrazlar bolsa bar bolan predmetlerin, hadysalaryň, wakalaryň şekilidir, nusga-sydyr. Psihiki şöhlenmäniň subýektiwligi real dünýäni dogry şöhlendirmegiň obýektiw mümkinçiligini asla inkär etmeýär.

Psihiki şöhlenmäniň, dogrulygynyň ykrar edilmeginiň prinsipial ähmiýeti bardyr. Hut şu hesiýet hem adamyň akyl ýetirmek, obýektiw kanunlary döretmek we olary adamlaryň teoretiki we praktiki işlerinde ulanmak mümkinçiligini diredýär.

Şöhlenmäniň dogrulygy adamzadyň taryhy jemgietçilik praktikasy bilen tassyklanylýar. Eger biz aýyň ýa-da günün haçan tutuljagyny önünden bilip bilýän bolsak eger biz Ýeriň emeli hemrasynyň uçuş orbitasyny ýa-da gaminiň yük göterjiligini önünden hasaplap bilýän bolsak, we şol hasaplamalar praktikada tassyk bolsa, eger biz çagany öwrenip, belli bir pedagogik täsir ediş çärelerini bellesek we olary durmuşa geçirip zerur bolan netijäni alsak, onda bularyň hemmesi biziň kösmos mehanikasynda, gidrodinamika, çaganyň ösüşiniň degişli kanunlaryňa dogry düşünenligimizi

aňladýar.

Psihiki şöhlemenmäniň möhum aýratynlyklarynyň biri hem onuň, ilerleýji häsiýetidir. Bu prosesi (Anohin P. K., N.A.Bernşteýn) «ilerleýji şöhlemenme» diýip atlandyrdy.

Psihiki şöhlemenmäniň ilerleýji häsiýetli adamlaryň tejribe toplamagynyň we onuň pugtalanmagynyň netijesidir. Belli bir ýagdaýlaryň köp gözek şöhlemenmegi netijesinde kem-kemden geljekki reaksiýanyň modeli döreýär. Janly jandar şeýle ýagda, ýagdaýa düşen dessine, ilkinji täsirlere jogap reaksiýasynyň tutuş sistemasyny herekete girizýär.

Şeýlelik bilen, psihiki şöhlemenme - aktiw, kontaktly proses bolup, onuň dowamynda daşky täsir şöhlelendirýan adamyň, içki aýratynlyklarynyň üsti bilen üýtgeýär. Şonuň üçin psihikanyň obýektiw dünýäniň subýektiw şöhlemenmegidigi ylymda belli bir derejede tassyklanylýar.

Psihiki şöhlemenmäniň bu aýratynlyklaryny hemmesi jemlenip, psihikanyň janly organizmleriň özüni alyp barşyň kadalaşdyryjy mehanizmine ovrilmegine alyp barýar.

Psihiki şöhlemenmäniň şu sanalyp geçilen aýratynlyklary belli bir derejede janly jandarlaryň, hemmesine mahsusdyr, psihikanyň ösüşiniň ýokary derejesi aň bolsa dine adam üçin häsiýetlidir. Adamyň aňynyň nähili döwürdigine, onuň nähili esasy aýratynlyklarynyň bardygyna düşünmek üçin haýwanlaryň ewolýusiýasynyň prosesinde psihikanyň ösüşine garap geçmek zerurdyr.

§2. Psihologiýanyň ylym hökmünde ösüşi

Islendik ylym birden deremeýär. Ylym uzak wagtlaýn taryhy ösüşiň öňumidir. Häzirki ylmy düşüňjelerde adamlar taranyňdan köp asyrlaryň dowamanda toplanan, praktikada ykrar edilendir we alymlar tarapyndan položitel zatlaryň, hemmesi pikir ýöretmelerin esasynda jemlenendir. Psihologiýanyň taryhy maglumatlary we häzirki zamany ylmy

taglymatlary bilen tanyş bolmak umumy psihologiýanyň predmetlerine we metodlaryňa has çuň düşünmäge kömek eder. Psihiki hýdysalara düşünmäge we olary düşündirmäge bolan meýiller ilki durmuş jemgyýetinde döräpdir. Ilki durmuş adamlarynyň psihika baradaky düşüňjeleri ylymda dünýä animistik düşünmek diýip at alypdyr. Animistik dünýä garaýyş boýunça her bir predmetiň, ruhy bardyr. Haýwanlaryň, tebigat hadysalarynyň her biriniň ruhy bolup, ol hereketiň we ösüşiň çeşmesi hökmünde çykyş edýär. Duýş görmek, gallýusinasıya, ölüm - şu zatlaryň hemmesi ilki durmuş adamlaryňy tende jan bar diýen düşüňje itergiläpdir. Jan fiziki tene garaşsyz ýaşaýar we ol adamyň, ykbalyna, onuň işinde üstünlük gazanmagyna ýa-da gazanmazlygyna, saglygyna ýa-da näsaglygyna täsir edip biler. Ölenleriň ruhy, adamlaryň we haýwanlaryň ruhuna täsir etmek, neberäniň hawandarynyň ruhy barasynda çylşyrymly dini däp-dessurlar esüpdür.

Ruhy durmuşyň özbeşdak ugry hökmünde ylmyň döremegi synpy jemgyýetin ýüze çykmagy bilen baglydyr. Gadymýetde psihiki hadysalar filosofıýanyň owreňýän predmetine ewrükdiler. Gadymy Gresıýanyň filosoflarynyň pikirlerinde psihika babatynda biri-birine diametral gapmagarşylykly, açyk beýan edilen iki sany nukdaý nazar döräpdir. Olar materialistik nukdaýnazarlar bolup, ylymda «Demokritik we idealistik Platonyň ugurlary» diýlip atlandyrylýar.

Demokrit (biziň eramyzdan öň 460-370 ýyllar towereginde ýaşap) psihika бүтін tebigat ýaly materiýalaýyndyr diýip hasaplapdyr. Jan atomlardan durýandyr, ýöne ol fizika teniň, atomlaryňdan has näzikdir diýip belleýär. Dunýa akyl etirmek duýgy organlarynyň üsti bilen amala aşyrylýar. Jisimlerden göze görünmeýän owunjak nusgalar bölünip aýrylýarlar we ruha ornaşyp, onda yz galdyryýarlar.

Platonyň (b.e.öň 427-347 ýyllar töweregi ýaşap) pikiri boýunça janyň materiýa bilen hiç hili umumylygy ýokdur. Jan materialistik dunýäden tapawutlylykda idealistik häsiýetdedir.

Akyl ýetirmek bu psihikanyň daşky dünýä bilen özara baglanyşykly hereketi däpdir, ol janyň adamyň tenine gelip idial dünýäde gören zatlarynyň ýatlamasydyr. Obýektiw dünýä akyl ýetirşiň obýekti bolman, diňe onuň sebäbidir.

Psihologik bilimleriň ösüşi Aristotel (b. e. öň, 4—322 ýyllar töwereginde ýaşap) bilen baglanyşyklydyr. Ol psihikanyň ösüşini psihologik barlaglany predmetini anyklamak ýoly bilen öwrenmegi dowam etdirdýär. Gresiyanyň beýik alymy janyň ösümlikleriň jany, haýwanlaryň jany, paýhasly jan diýen görnüşini tapawutlandyrypdyr. Şeýle bölünişik esasynda adamyň, psihikasynyň, aýratynlygy nygtalyp, psihika onuň akyl ýetirişiň, başdan geçirýän zatlarynyň edýän hereketleriň mysybeti diýip hasaplanýlar.

Antik ylmynda esasy metodyň syn etmek bolmagyna garamazdan, gadymy grek rim filosoflary we wraçlary psihika bilen kelle beýnisiniň arasynda baglanyşyk bardygy hakynda pikir ýöredipdirler. Has ýönekeý sada esaslandyrylan bolsada, psihikanyň töwerekdäki sreda garaşlydygy hakyndaky ideýany öňe sürüpdirler, özüni alyp baryşyň, tipiki we durnukly aýratynlyklaryňy (temperamentler hakyndaky taglymat) tapawutlandyrypdyrlar.

Netijede, antik ylmynda psihologiýanyň öwrenýän hadysalarynyň topary baradaky bilimler takyklandyrdy we psihiki hadysalary açyp görkөzmek üçin II sany metodologik çemeleşmaniň imatirialistik we idialistik çemeleşmeleriň duýbi tutulypdyr. Hakyky material toplamalar metody durmuş gözegçiliklerini sistemalaşdyrmak we hyýaly teoretiki eksperiment derejesinde galypdyr. Şonuň üçin hem, gadymy grek alymlarynyň psihikasynyň, mehanizmini ýönekeý göz öňüne getirendiklerini, olaryň öz gözegçiliklerinde şonça köp gymmatly zatlary alyp bilendiklerine baha bermek zerurdyr.

Orta asyrlar eýýamy psihiki hadysalaryň ösmegine ýardam etmändir. Filosofiyada janyň tene garaşly daldigi materiýanyň, ähmiýetiniň ýokdugy hakyndaky taglymat höküm

sürüpdür. Din adamyny öwrenmegi gadagan edipdir. Dine kabir filosoflaryň we wraçlaryň gýazegçýlikdorpnde kebir psihiki hadysalar baradaky düşüňjeleri öňe surýän faktlar alnypdyr. Täzeden dereýiş döwründe filosoflar. öz-özlerine gözegçilik etmäh esasynda adamyň psihiki durmuşyny, onuň özüni alyp barşyňy beýan edýäm birnäçe iş ýazypdyrlar, hadysalaryň biri-birine nähili sebeplere görä, baglansyklydygyny, garaşlydygy barada netije çekypdyrlar.

XV asyrdan başlap, filosofik garaýyşlarda Psihika düşüňmegiň metodologik predposylkalary formirlenip başlaýar, şol predposylkalar bolsa psihologiýanyň özbeşdak ylym hökmünde kemala gelmegine esas bolýarlar. Meşhur filosoflaryň işlerindeki psihologiýany öwrenmäge dürli çemeleşmelere seredip geçeliň.

R.Dekart (1556-1650) haýwanlaryň we adamyň psihikasyna çemeleşmegiň dürli ýollaryňy belläpdir. Onuň garaýyşlaryňa görä haýwanlaryň ruhy ýokdur, olaryň özlerini alyp baryşlary bolsa daşky täsirlere jogapdyr. Başgaça aýdanynda, haýwanlaryň psihikasy daşky şertler tarapyndan kesgitlenendir. Ondan soňra, Dekartyň haýwanlaryň özüni alyp barşynyň kesgitliligi, maşyn görnüşlidigi Marksa çenli materialistler tarapyndan adama hem degişli edilipdir. Fransuz filosofy J. Lametriniň (1709-1751) işleriniň biriniň «Adam-maşyň» diýip atlandyrylmagy hem şol meýili aýdyň görkezýär. Psihologiýada determinizm onuň mehanikada düşüňilmeginiň derejesindeki ýaly psihikadaky sebäpliligiň çylşyrymly ýagdaýyny giň düşündirip bilmändir.

Dekartyň pikiri boýunça, adamyň haýwanlardan tapawutlylykda aň bardyr. Ol pikirlenmek prosesinde özüde içki durmuşyň bardygyny duýýar. Aň pikirlenmek bilen aýrylmaz baglydyr. Ol bilimiň daşky dünýäniň täsirinden gelip çykýandygyny inkär etmeýär. Dekart has umumy ideýalar dogabitdi döränler diýip hasaplaýar.

Şeýlelik bilen, Dekart häzirki zaman psihologiýasy üçin

düýpli düşüňjeler bolan refleksi we anyň mazmunyny beýan edipdir, ýöne olary biribirinden aýrypdyr. Onuň taglymaty boýunça refleks haýwanlaryň özüni alyp barşyna materiýalistik nukdaýnazardan owrenmek bilen baglydyr.

Dekart bu prosesde düşüňjeli psihiki işi aradan aýyrýar. Ol aňa başga azatlardan üzňe, diňe öz-özüni synlamaga ukyply hadysa hökmünde garaýar. Aň hadysalarynyň daşky dünýä garaşsyzlygy we olary diňe öz-özüni synlamak bilen öwrenmek mümkinçiligini köp sanly idealist-psihologlar üçin esasy pikir bolup galypdyr.

K. Marks we F. Engels «İňlis we materializminiň we gutuş häzirki zaman eksperimental ylmyňň hakyky duýbünü tutujy Bekondyr diýip, bellediler.

F.Bekon (1561-1626) dünýäni ylmy taýdan öwrenmegiň metodlaryny işläp düzüpdir. Materialistler pikirlenmegiň pikirlenýän materiýadan aýrylmazlygy baradaky ideýany öňe sürüpdirler. İňlis materializminde psihikanyň material mehanizmidigi barada assosiasýalar ideýasy döreýär. Bilimleriň duýma bilen baglanyşykly gelip çykyşy baradaky ideýalary iňlis sensualizminiň meşhur wekili D. Lokk (1632—1704) esaslandyrypdyr. Sensualizm munuň özi akylda duýgy organlarynyň üstünden geçmeýän hiç zat ýokdur diýen akyly ýetiriş teornýasyny ideýany ykrar edýän ugurdyr. D. Lokkuň taglymaty boýunça, täze bolan çaganyň psihikasy «arassa tagta» bolup, tejribe onuň ýüzüne öz mazmunyny ýazýar. Alym psihiki işiň mehanizmini assosiasýalarda, ýagny aýry-aýry düşüňjeleriň we ideýalaryň arasyndaky baglanyşyklarda görüpdir. Ol dogabitdi ideýalar taglymatyna garşy bolupdyr.

Psihologiýanyň ösmegine we psihikanyň mehanizmleriň düşünmäge G.Leybniniň (1646—1716) filosofiýasy uly täsir edýär. Ol psihologiýa «aň» diýen düşüňje bilen birlikde «aňlamazlyk» düşüňjesini hem girizýär. Leybiniň difforonsial hasaplamalar boýunça işleri onuň psihiki mehanizmler baradaky düşüňjelerine täsir edýär. Leybniň

çäksiz ownuk kabul etmeleri bardygy, olaryň aňlamazdan doreýändigini baradaky düşüňjäni öňe sürýär. Aň biziň «Mehanizmiň» ozal, aňlamazdan ön dowam edip gelýän düşüjeleri kabul aden wagty ýüze çykýar. Leybiniň, Dekartyň dogabitdi ideýalar baradaky taglymaty bilen ylalaşyp, Lokkuň şol taglymata eden tankydyň hem göz önünde tutýar.

Dekartyn we Lokkuň ideýalary XVIII asyrdaky Fransuz matsrializminde we akyl ýetirişiniň assotiativ mehanizmlernem kelle beýnisiniň işiniň real prosesleri hömünde öwrenen inlis filosoflary D. Gartliniň (1705-1757) hem-de D. Pristliniň (1733-1804) işlerinde giňden ösdürildi.

Fransuz filosoflary we tebigaty synag edijileri D. Didro (1713-1784), P. Golbah (1723-1789), K. Gelweçiy (1715-1771) hem-de 3, Kondilyak (1715-1780) ilkinji gezek adamyň psihikasynyň sosial taýdan döredilenligi hakyndaky ideýany işläp düzdüler. Psihiki häsiýetleriň ösüşini sosial sredanyň tasiri bilen baglanyşyklykda seretmak ylmy psihologianyň mehum prinsipidir. Emma indiuid bilen jemegiyetiň aragatnaşygy ylmy esasda ilki ýüki gezek marksizmiň düýbünü tutujylar tarapyndan açylyp görközildi.

Şeýlelik bilen 20-nji asyryň başyňa çenli psihologiýanyň ylmy hökmünde emele gelmegi üçin metodologik predposylkalar işlenip düzülipdir. Idealistik metodologiýa psihika özbaşdak, reallykdan üzňe zat hökmünde düşüňýärdi. Ony öwrenmek üçin teklipl edilýän ýeke-täk moted öz-özünü synlamakdy. Materialistik filosofiyä ona kelle beýnisiniň funksiyasy, materiýanyň häsiýeti hakmünde, anyň mazmunyna bolsa adamlaryň real durmuşynyň aňdaky şöhlelenmesi hökmünde garaýardy. Psihiki hadysalary öwrenmek üçin tebigy bilimlerde ulanylýan metodlaryň hemmesi ýaramlydyr.

§ 3. Psihologiýanyň döreýşi

Metodologik esaslaryň işlenip düzülmegii bilimleri özbaşdak ugry hökmünde haýsydyr bir ylmyň döremegi üçin ýeterlik dälidir. Munuň üçin, birinjiden, bilimleriň şu ylym bilen garyşyk ugurlarynyň birnäçesiniň ösmegi zerur bolup, taze döreýän ylym şolara easlanmalydyr, ikinjiden, eksperimental metodyň wariantlarynyň işlenip düzülmegi zerur bolup, ol ylmy faktlary ýygnamaga, ylmy analize degişli hakyky maglumatlaryň, toparyny oňa ýakyn bolan hadysalar toparyndan taşawutlandyrmaga mümkinçilik berýär.

«Psihologiýa» ady bilen ilkinji iş 1590-njy ýylyň, ýagny psihologiýanyň özbaşdak ylym bolup bölünip aýrylmazyndan 300 ýyl ozal peýda bolýar.

Psihologiýanyň döremegi üçin şertleri döreden ylmylaryň pudaklarynyň ösüşine garap geçeliň.

XVIII-asyryň aýagyna, XIX-njy asyryň başyna çenli ruhy taýdan keseliň adamlara bolan garaýyş üýtgeýär. Şol wagta çenli şol keselli adamlar diwana ýa-da

janly hasaplanylpydylar. Ýöne hasaplansa-da nesaglay bejermändirler. Psihiki näsazlygyň kesellidigi, onuň bejerilmelidigi, onuň öz sebäplerniň bardygy hakyndaky ideýa bu ugurdan köp sanly faktlar ýygnamaga mümkinçilik döredýär. Psihiki norma we potalogiýa deneşdirilip başlanýar.

Psihikanyň substrakty hakynda fiziologik we anatomik bilimler kemala gelmezden ozal, ol kelle beýnisiniň aýratynlygy hökmünde çuň öwrenilip bilmändir.

Anatomiýanyň we fizologiýanyň ösmegi 19-nji asyryň başlarynda duýgy we hereket ediş nerwleriniň açylmagyna, anatomo-fiziologiki maglumatlaryň esasynda Reflektor duýgusy hakyndaky düşüňjäniň kemala gelmegine getirdi.

XVIII asyryň ahylarynda we XIX asyryň birinji çerýeginde Gal (1762-1822) tarapyndan döredilen frenologiýa

giňden ýaýraýar. Hünäri boýunça anatom Gal, ukyp kelle beýnisiniň strukturasyna görä şol strukturada bar bolan öýjüklerin, sanyna baglydyr diýen ideýany öňe sürýär. Ol kelle süňkünü, gurluşy boýunça kelle beýnisiniň ösüşine, adamyň ukbynada baha bermek bolar diýip hasap edýär. Synagda frenologýanyň ideýalarynyň biri hem dogry gelmedi. Ýöne filosofýanyň giň ýaýramagy psihiki işde kelle beýniniň roluny owrenmäge fiziologlaryň ünsüni çekdi.

Fluransýň (1794-1867), Klod Bernariniň (1813), soňrak bolsa Fritçigini we Gitçigini işleri kelle beýnisiniň funksiýalary hakyndaky düşüňjeleri ep-esli anyklamaga ýardam etdi. Fritçýo we Gitçig kelle beýnisiniň gabygynda duýuş we hereket ediş zonalarynyň bardygyny açdylar. Broka (1824-1880) sözleşşiň motor merkezlerini açýar. Wernika (1848-1905) sözleşşiň duýuş merkezlerini açýar. Şeýlelik bilen, XIX asyryň dowamynda kelle beýnisi düşüňsiz, az differensirlenen massa, «ruhuň guýrugy» bolmakdan, psihiki işi kadalaşdyryjy organa öwrülýär.

Ç.Darwin (1809-1882) haýwanlaryň dürli görnüşleriniň tebigy seçgi ýoly bilen dereýsini esaslandyryp, adamyň haýwanat dünýäsinden gelip çykandygynyň tebigydygyny subut edýär. Adam organiki dünýäniň ösüşiniň ýeketäk sistemasyna goşuldy. Psihiki durmuş ewolýusiýanyň netijesi hökmünde düşünilýär. Bu pikiri Darwin bilen paralellikde G. Spenser (1820-1903) öwrenýar we ösdürýär.

XIX asyryň ikinji ýarymynda medisnada, fiziologýada we biologýada, ýagny ylmy psihologýanyň formirlenmegi üçin esas bolup biljek ylmlarda biologiki indiuid hökmünde adamyň tebigaty baradaky bilimleriniň uly zapasy toplanýar.

Umumy biologýada we fiziologýada ylmy-tebigy garaýyşlaryň ösmegi psihikany öwrenmegiň eksperimental metodlarynyň gözlegini höweslendirýär. Psihologýada eksperimentiň kemala gelmegine praktika ýardam edýär. Mysal üçin, astronomýada, fizikada gözegçilik geçirilende dürli

barlagçylaryň priborlaryň görkezişini, dogry sanaýandyklaryny ýa-da sanamaýandyklaryny anyklamak zerurlygy ýüze çykýar. Dürli gözegçiler tarapyndan ýyldyzlaryň teleskop liniýasynyň onuňdan geçiş wagtyny bir sekunda çenli tapawut bilen belländikleri ýüze çykarylýar. Munuň özi bolsa astronomiki hasaplamalar üçin uly ýalňyşlyk bolup, gözegçileriň indiividual, mümkinçiliklerine obýektiv baha bermegiň gaýragoýulmyzlygyny subut edýär. Biraz soňrak dürli şertlerde görüş motor reaksiýalarynyň tizligini barlamak, psihologik laboratoriya eksperimentiniň esasy ugruna öwrülýär.

1834-nji ýylda E.Weberiň (1795-1878) «Duýma hakynda» atly kitaby çykarýar. Ol deriniň duýgurlygy barada eksperimental synaglar geçirýär we duýmanyň merkezi kanunalaýyklyklarynyň birini tapawutlandyryş bosagasyny kesgitlemäge ýakyn barýar. Ondan biraz soňrak G.Fehier (1801-1887) Weberiň synaglaryny jemläp, oňa matematiki düşündiriş berýär, Fehier özüniň metodologik prisileri boýunça idealist bolsada, onuň işi duýmany organizme täsir edýän fiziki höwelendirije garaşlydygyny obýektiv görkezýär. Eksperimental metodlary we maglumatlary işlemegiň matematiki apparaty köp ýyllaryň dowamynda psihologlar tarapyndan duýmany barlamakda peýdalanyldylar.

G. Gelmgolçyň (1821-1894) nerw sistemasynda nerw impulsyny geçirmegin tizligini ölçäpdir. Şu açyş nerw prinsipleriniň, onuň bilen bagly psihiki hadysalaryň hem wagt we giňişlik boýunça kelle beýnisinde aýwanadygyny görközdi. G.Gelmgols görmegiň we eşitmegiň iş mehanizmlerini çün öwrenipdir. Onuň işleri beýleki fiziologlaryň işleri ýaly adamyň duýgy organlarynyň psihofiziologiýasyny öwrenmegi ep-esli öňe süýşürdi. Duýgy organlarynyň kelle beýnisiniň işi bilen baglanşygyny, duýgulaýyn akyl ýetirişini psihofiziologiki mehanizmlerni öwrenmek baradaky mesele ýüze çykýar.

Şeýlelik bilen, XIX asyryň ikinji ýarymynda

fiziologiyada we psihofiziologiyada eksperiment metody bilen alnan hakyky materiallaryň epeslisi ýygnaýar. Psihologiya düşünmekde bar bolan metodologik görkezişleri, hakyky materiallary eksperiment metody bir bütewi ylma birikdirmek barada şert döreýär. Bu ugurda ilkinji synanyşyklaryň birini W. Wundt (1832-1920) amala aşyrýar. Ol 1879-njy ýylda Leypsigde eksperimental laboratoriya deredýär. Şol laboratoriya duýma we kabul ediş, reaksiýanyň tizligi, sonrak bolsa assosiasiýalar we duýgular synag edilýär. Psihologik faktlaryň eksperimental metod arkaly yzygiderli gözlegi başlanýar. Ýöne, şu materiallar idealistik nukdaýnazardan düşündirilär. Öz-özüni synlaýyş metody eksperimental barlaglaryň hökmany şerti hökmünde girýär. Eksperiment mahalynda daşky höweslendirijileriň kömegi bilen synag edilýän adama käbir psihiki hadysalar döredilýär.

Soraglar

1. Psihologiya nämäni öwrenýär?
2. Psihika hakynda materýalistik we idealistik düşündirişler nemedan ybarat?
3. Psihikanyň reflektor tegibatyny häsiýetlendirin
4. Psihika şöhlelenme hökmünde nähili häsiýetlendirilýär?
- 5- Psihologianyň döreýşini aýdyp beriň.

2-NJI BAŞ. PSIHLOGIÝANYŇ PRINSIPLERI, WEZIPELERI, GURLUŞY WE USULLARY

§ 1. Psihologiýanyň prinsipleri we wezipeleri

Psihologiýa ylmy öz ösüşinde umumy metodologik oriýentir hökmünde filosofýanyň esasy kanunlaryna, kategoriýalaryna esaslanýar. Bu nukdaýdan psihika obýektiv hakykaty şöhlendirmegiň aýratyn formasy bolup durýar.

Psihologiýa adamyň osuşiniň dürli ýaş döwürlerinde psihika prosesleri, ýagdaýlary, hasiýetleri, şahsyýetiň gurluşyny kemala gelşiniň kanunalaýyklaryňy öwrenýär.

Psihologiýanyň esasy prinsipleriniň biri determinizm (sebäplilik) prinsipleridir. Bu prinsip birinjiden, tutuş psihikanyň we aýry-aýry psihiki hadysalaryň, obýektiv hakykat tarapyndan sebäpli döredilendigi, şol hakykatyň şöhlendirmesi hökmünde düşüniländigini aňladýar. Ikinjiden, bu prinsip ähli psihiki hadysalary adamyň kelle beýnisiniň işi bilen döredilen hadysalarydygyny nygtaýar. Üçünjiden, bu prinsip psihiki hadysalar öwrenilende şol hadysalary deredýän sebäpleriniň hekman ýüze çykarylmalygyny göz önünde tutýar. Häzirki zaman psihologiýasynda an we iş bütewilikde öwrenilýär. Aňyň we işiň bütewiligi psihologiýa ylmyňyň prinsipleriniň biridir. Bu prinsipiň mazmuny işe adam aňynyň deremeginiň werti, adamyň hut özüniň kemala gelmeginiň faktory we ulanyş obýekti hökmünde düşünmäge mümkinçilik berýär. Ikinjiden, aňyň iş hökmünde düşünilmegi onuň aktiwlik häsiýetine şaýatlyk edýär. Bu hakykaty şöhlendirmegiň diňe bir daşky dünýäniň ideal modelini döretmek däl-de, eýsem, ony özgartmek mümkinçiliginde özünde jemleýändigini görkezýär. Aňyň işe bütewilik prinsipi, aňyň adamyň özüni alyp barşyny, işini kanagatlandyryandygyny tassyklaýar. Psihologiýa ylmynda aňyň we işiň bütewi öwrenilmei, olaryň

hemişe sosial we taryhy taýdan kesgitli şahsa degişli zat hökmünde seredilmegi bilen baglanyşyklydyr.

Üçünji prinsip aňň, psihikaňň işde formirlenişi. Psihologlaryňň bellemeklerine görä, aň, hemişe işde (oýun, okuw, zähmet) ýüze çykýar, kemala gelýär we ösýär.

Psihologiýa ylym hökmünde, diňe dürli psihiki hadysalary ýazmaça beýan etmek bilen çäklenmeýär. Psihologiýanyň wezipesi olary umumylaşdyrmakdan, olaryň manysyny, mazmunyň açyp görkezmekden, düşündürmekden, psihiki hadysalaryň döreýiş sebäplerini anyklap, bu hadysalaryň geljekde döreýişiniň sebäplerini önünden görmäge mümkinçilik berýän kanunalaýyklary kesgitlemekden ybaratdyr. Psihologiýa ylym hökmünde baha berlende psihologik bilimleriniň käbir aýratynlyklaryň belläp geçmek zerurdyr. Birinjiden, munuň özi gös-göni biziň her birimiz üçin mahsus bolan hadysalar baradaky bilim düşüňjeleridir. Her bir adamyň ten duýgusy bolýar, onuň ýadynda belli bir obrazlar, düşüňjeler saklanýar, her bir adam yzygiderli duýgulary başdan geçirýär we ş. m.

Ikinjiden, psihologik bilimler özlerniň durmuşy we ylymy manylarynyň gabat gelmeýänligi bilen tapawutlanýarlar. Adamlar durmuşda psihologiýanyň terminleriniň we düşüňjeleriniň giňden ulanýarlar. Olaryň ulanyş çäkleri takyk kesgitlenen däldir.

Käte adamlar şol bir terminlere we düşüňjelere dürli hili düşüňdiriş berýärler. Ylymy düşüňjeler kesgitli manyda bolup, özlerniň möçberi, ähmiýeti boýunça bir mazmunlydyr. Ylymy düşüňjeleriň ýeterlik derejede anyklanmadyk wagtlarynda psihologiýanyň olary özleşdiriş barada nädogry pikir döreýär. Şeýle ýagdaýlarda haýsydyr bir psihiki hadysalaryň aýry-aýry taraplary barasynda diňe umumy düşüňjeler, yzygiderli bolmadyk we bir-birinden üzňe maglumatlar ýüze çykýar.

Psihologik bilimleriň üçünji aýratynlygy olaryň

dialektiki dünýä garaýşy kemala getirmek, öz-özüne akyl ýetirmek, terbielemek üçin zerurlygydyr.

§ 2. Psihologiýanyň gurluşy we ähmiýeti

Psihologiýa ylmy özüniň ösüşiniň häzirki zaman etapynda ylmy predmetleriň çylşyrymly, şahalara ýaýran sistemasyny özünde jemleýär. Psihologiýanyň aýry-aýry ugurlary öz aralarynda berk baglansyklydyrlar.

Psihologiýa ylmlarynyň sistemasy gysgaddydan görnüşde aşakdakylardan ybaratdyr:

Umumy psihologiýa psihiki taýdan sagdyn ösen adamlaryň, psihiki işiniň has umumy kanunalaýyklaryny öwrenýär. Umumy psihologiýanyň sostawyna bu ylmyň esasy prinsipleri, onuň, usullary, psihologiýanyň, dürli ugurlarynda geçirilen barlaglaryň, esasynda umumylaşdyrylan we abstrakt düşünjeleriň, sistemasy degişlidir.

Ýaş aýratynlygy psihologiýasy adamyň, psihiki taýdan ösüşiniň, dürli psihiki prosesleriň, we şahsýetiň psihiki aýratynlyklarynyň döremeginiň kanunalaýyklyklaryny öwrenýär. Ýaş aýratynlygy psihologiýasy, ýetginjekleri, psihologiýasy, ýaşlyk döwrüniň psihologiýasy, uly adamlaryň, psihologiýasy, garrylyk psihologiýasy ýaly bölümleri tapawutlandyrmak bolar, ýaş aýratynlygy psihologiýasynyň wezipesi ýaş döwürleriniň psihologik aýratynlyklaryňy öwrenmekden, bir ýaşdan başga bir ýaşa geçmegin kanunalaýyklyklary kesgitlemekden, şahsýetde dürli psihiki prosesleri kemala gelmagi üçin has amatly döwürleri ýüze çykarmakdan ybaratdyr.

Pedagogik psihologiýa okatmagyň we terbiýe bermegiň, psihologik esaslaryny öwrenip, ol ýaş aýratynlygy psihologiýasy bilen aýrylmaz baglansyklydyr. Munuň sebäbi mekdep okuwçylarynyň we beýleki adamlaryň ýaş we individual aýratynlyklaryňy nazara alman, okatmagyň we

terbiýe bermegiň psihologik kanunalaýyklyklaryny aýdyňlaşdyrmak mümkin däldir.

Pedagogik psihologiýa boýunça geçirilýän barlaglar okatmagyň we terbiýe bermegiň, mazmunyny has dogry kesgitlemäge, okuw kitaplaryna we gollanmalaryna bolan talaplary anyklamaga, okuwçylaryň akyl işini we özüni alyp barşyny dolandyrmaga, olaryň psihiki ösüşine ýardam edýän amatly usullary esaslandyrmaga mümkinçilik berýär. Pedagogik psihologiýa mugallymyň we okuwçynyň aragatnaşyklarynyň, meselelerini, mugallymyň, şahsyýetinden edilýän talaplary öwrenip, pedagogik ukypalaryň manysyny, kemala geliş prosesini açyp görkezýär. Pedagogik psihologiýada orta mekdepde professional-tehniki uçlişeler we ýokary okuw jaýlarynda okatmak, terbiýe bermek bilen baglanyşykly meseleleri aýratyn orun tutýar.

Zähmet psihologiýasy - zähmet işiniň psihologik esaslaryny öwrenýär. Şahsyýetiň haýsydyr bir hünäre dahylly, professional möhüm bolan hesiýetlerini, hünärlere ugrukdyryşyň we hünär seçip saýlap almagyň dürli problemalaryny, zähmeti ylmy esasyda gurmağyň meselelerini derňeýär we zähmet öndürijiligi ýokarlalandyrmadyň psihologik esaslaryny we zähmet kolektiwindäki gatnaşyklary gurmak, kadalaşdyrmak boýunça barlaglar geçirýär.

Injinerçilik psihologiýasy - munuň özi zähmet psihologiýasynyň özbaşdak psihologik şahasy hökümde bölünip aýrylan ugurlarynyň biridir. Injinerçilik psihologiýasy adamyň, maşynlar bilen özara täsiri baradaky meseläni öwrenip, esasan hem ýokary derejede mehanizasiýalaşdyrylan we awtomatlaşdyrylan önümçilik şertlerindäki, awtomatizasiýalaşdyrylan dolandyryş sistemalaryndaky gatnaşyklar döreýär. Bu ýerde dürli önümçilik proseslerini dolandyryan operatorlaryň, dispeçerleriň işiniň, psihologik esaslaryny işlep düzmek göz önünde tutulýar.

Kosmos psihologiýasy - zähmet psihologiýasynyň ,

indi özbaşdak ösüş ýoluna düşen pudagydyr. Kosmos psihologiýasy adamyň kosmosa uçmagy mynasybetli döräp, onuň aýratyn öwrenilmeginiň zerurlygy kosmos uçuşlary wagtynda adamyň, diňe bir fiziki ýagdaýyň dälde, eýsem onuň psihiki ýagdaýyny göz oňunde tutmak bilen baglanşyklydyr. Kosmosda adamyň psihiki ýagdaýynda ýerde bolmadyk aýratyn hesiýetleriň döreýänligi üçin kosmonawtlary erklilik we ahlak taýdan taýýarlamak, okatmak we türgenleşmek usullaryny psihologik taýdan esaslandyrmak meseleleri ýüze çykýar. Ol kosmonawtlarda agramsyzlyk ýagdaýynda has köp agram düşýän pursatlaryndaky ýüze çykýan hadysalary öwrenýär, olaryň sportdaky, uçuşdaky, ýere gonulandaky, uzak wagtlaýyň üznälikde bolandaky we ş. m. psihiki işini özbaşdaklygynyň şöhlelendirýän kosmiki professional grammatikalaryny düzýär.

Harby psihologiýa - adamyň harby ýagdaýdaky, uruş şertlerindäki, ýokary howply ýagdaýlardaky, ýumuş ýerine ýetirmegi, çalt dolandyrmagy talap edýän şertlerindäki, kabul edilen karary ýokary jogapkärçiligi talap edýän halatlaryndaky psihiki aýratynlyklary bilen meşgullanýar. Harby psihologiýanyň möhüm wezipesi harby okuw we terbiýe meselelerini işläp düzmekdir.

Sport psihologiýasy - sportsmenleri okatmagyň we terbiýelemegiň psihologik esaslaryny işlep düzýär, sport endikleriniň, we başarnyklarynyň emele geliş kanunlaryny öwrenýär, Sportsmenleriň ýaryşýan şertlerinde özlärini alyp barylýaryň, sportýaryşlarynda ýeňiş gazanmak üçin zerur bolan dogumlylyk we ahlak sypatlaryň kemala gelişiniň kanunalaýyklyklaryny derňeýär.

Sungat psihologiýasy - adamyň, sungat eserlerini döretmäge gönükdirilen işiniň psihologik esaslaryny, adamyň şol eserleri öleşdirmeginiň kanunalaýyklyklaryny, çeper eserleriň üsti bilen dörän dürli duýgularyň emele geliş we dowam ediş kanunlaryny öwrenýär. Sungat psihologiýasynyň

möhüm wezipesi şahsyýete estetiki terbiýe bermegiň, sazandalyga, çeperçilige, edebi ukyplyry ösdürmäge degişli bolan meseleleri işläp düzmekden ybaratdyr.

Sosial psihologiýa - dürli sosial birleşmeleriň toparlaryň, kollektiwleriň, uly toparlaryň çlenleriniň jemgyýetçilik işleri, sosial duýgularyny, dürli sosial meselelere garaýyşlarynyň meňzeşligini, jebisligini we ş. m. öwrenip, olarda adamlaryň özara gatnaşyklaryny, her bir şahsyýetiň ýagdaýyny, ýolbaşçylyk, liderçilik we tabynlyk we beýleki problemalary derňeär. Jemgyýetiň ösüşi bilen baglanyşykly sosial psihologiýa aktual problema öwrülýär. Sosial psihologiýanyň içgin öwrenilmek zerurlygy adamlaryň bütewi kollektiv işiniň barha ehmiýetiniň artýandygy, sosial aragatnaşyklaryň barha giňelýänligi we çuňlaşýanlygy bilen düşündirilýär. Bir tarapdan şahsyýetiň kemala gelmeginde kollektiviň roly ýokarlansa, ikinji tarapdan şahsyýete kollektiviň aktiw çleni hökmünde häsiýetlendirýän alamatlary kesgitlemegiň zerurlygy barha artýar.

Ýuridiki psihologiýa - zähmet-düzediş edaralarynda, aýry-aýry adamlaryň zähmet düzgün nyzamynyň, kanunylygyny we ş. m. bözümalarynyň üstüni açmak boýunça derňew işini alyp barmagyň, şaýatlaryň görkezmelerini analizirlemegiň psihiki taraplary bilen bagly meseleleri, sorag etmäge degişli talaplary we ş. m. öwrenýär. Bu pudak şeýle hem jenaýatçynyň şahsyýeti psihologiki aýratynlyklaryny, jenaýatyň sebäplerini, tussag astyndaky adamyň psihologiýasynyň jenaýatlary täzeden terbiýelemegiň psihologik esaslaryny derňeýär we kanunalaýyklyklaryňy işlep düzýär.

Medisina psihologiýasy - psihoterapiýanyň, psihogiýanyň, wraçlar bilen näsaglaryň aragatnaşygyny gurmagyň, näsaglara psihologik täsir etmegiň ýollaryny öwrenýär.

Patopsihologiýa - adamlaryň kadaly psihiki işiniň bozulmagynyň dürli formalaryny, kadaly psihiki dürli bozulmalaryny we olaryň şahsyýete täsirini öwrenýär.

Psihologiýanyň şu pudagynyň birnäçe ugurlary bar: oligofrenopsihologiýa (psihiki ösüşiň kelle beýniniň dogabitdi ýetmezçilikleri bilen baglanyşyklaryny patologiki hadysalary, akyl taýdan şikestleri öwrenýär); tiflopsihologiýa (ker we çala görýän adamlaryň psihologiýasyny öwrenýär); surdopsihologiýa (ker we çala eşidýän adamlaryň psihologik ýagdaýlaryny öwrenýär).

Deneşdirme psihologiýasy- psihologiýanyň beýleki aktlarynyň arasynda tutýaň aýratyn orny onuň haýwanlaryň psihologiýasyny öwrenýänligi bilen düşündirilýär. Psihologiýanyň şu ugrunyň ähmiýeti, onuň haýwanlaryň, aýratyn-da, ösen haýwanlaryň psihikasyny öwrenmek bilen adamyň aňynyň döremeginiň oň ýanyndaky hadysalary anyklaýandygyndan ybaratdyr.

Häzirki zaman psihologiýa ylmyň esasy ugurlary, olaryň hesiýetnamalary bu ylymda barha täze we täze pudaklaryň ýüze çykmak prosesiniň yzygiderli dowam edýändigine şaýatlyk edýär. Jemgyýetçilik durmuşynyň ösüşi bilen baglanyşykly adamyň mümkinçiliklerini, durmuşynyň dürli ugurlarynda onuň psihiki aýratynlyklaryny öwrenmegiň ähmiýeti barha artyp, oňa bolan talap ýokarlanýar.

Häzirki zaman psihologiýasynda täze ugurlaryň ýüze çykmagy bilen bir hatarda onuň aýry-aýry bölekleriniň arasynda köptaraplaýyn we pugta arabaglanyşyklaryň döremek prosesi bolup geçýär. Bu proses iki ugur bilen ösýär. Pudaklaryň biriniň beýlekiden alan maglumatlarynyň hasabyna özara baýlaşmagy bolup geçýär, şol bir wagtyň özünde hem pudaklaryň her biri has bütewi we sistemalaşdyrylan hesiýete eýe bolýar. Psihologiýa barha dialektikanyň esasy kanunlaryny anyklaşdyrýan, ykrar edýän täze we täze formalary özünde jemleýär. Psihologiýa dürli psihiki prosesleriň geçişiniň daşky şertleri arkaly kesgitlenişini, şol prosesleriň şahsýetiň ol ýa-da başga bir aýratynlyklarynyň, kemala gelmegine nähili täsir edýändigini yzarlamak bilen psihiki hadysalaryň daşky

obyektiw täsirler tarapyndan sebäpli döredilýändigini anyklap ählumumy özara başlanyşygyň çylşyrymly formalarynyň biri bolan sebäpli baglanyşygy häsiýetlendirýär.

Psihologiýanyň belli bir taryhy jemgyýetçilik ösüşiniň şertlerinde şahsyýetiň kemala gelmeginiň kanunalaýyklyklaryny öwrenmek bilen taryhy materializmiň möhüm düzgünlerini şöhlelendirýär. Adamyň akyl ýetiriş işiniň, göz önüne getirmeleriniň, düşüňjeleriniň kemala geliş prosesleriniň öwrenilmegi akyl ýetiriş taglymltynyň käbir düzgünlerini aýdyňlaşdyrmaga kömek edýär.

Psihologiýa ylmynyň beýleki jemgyýetçilik ylymlary bolan pedagogika, syýasy ykdysady, taryh, sungat öwreniş we ş. m. işi belli bir derejede ähmiýeti bardyr, sebäbi bu ylymlaryň hemmesinde şahsyýetiň düşüňje işi, ýagny psihologiýanyň meşgullanýan meseleleri öwrenýär.

Psihologiýa bilen tebigat ylymlarynyň, özaly bilen psihologiýa ýokary nerw işiniň fiziologiýasynyň arasynda aýrylmaz baglanyşyk fiziologiýanyň psihikanyň material esasy kelle beýnisiniň we nerw sistemasynyň işini öwrenilmegi bilen düşündirilýär.

Psihologiýanyň pedagogiki ylmynyň ösüşi üçin aýratyn ähmiýeti bardyr, çünki ol şahsyýetiň ösüşiniň kanunalaýyklyklaryny, çagalaryň ýaş we individual gylyklaryny bilmäge teoretik esaslanmalar berilýär, okatmagyň hem-de terbiýe bermegiň has netijeli usullaryny işläp düzmegiň praktiki ugurlaryny görkezýär.

Psihologik bilimler mugallyma çagalaryň ýaş we individual aýratynlyklaryny ýüze çykarmaga dogry çemeleşmäge, olarda döreyän täze has progressiw endikleri, täze erk sypatlary, duýgulary, formirlenen gylykdaky täze alamatlary öz wagtynda görmäge, dogry ugra gönükdirmäge, ösdürmäge mümkinçilik berýär. Çagalary psihologik taýdan öwrenmek mugallyma çaganyň ösüşiniň perspektiwasyny görmäge, okuwçynyň şahsyýetiň kemala getirmek prosesini

dogry guramaga, çaga bilen iş alyp barmagyň has netijeli ýollaryny we usullaryny tapmaga mümkinçilik berýär. Psihologik bilimler mugallymyň kämilleşmegi, özüni terbiýelemegi, özbaşdak bilim almagy, okuwlarda üstünlikli okatmak we terbiýe bermek üçin zerur bolan intellektual hilsypatlary, häsiýetleri, jemlemegi, ösdürmegi üçin zerurdyr.

Psihologýany bilmegi öz-özüni terbiýelemek üçin ähmiýeti uludyr. Psihiki hadysalary ylmy taýdan düşünmek her bir adama öz şahsy hesiýetleriniň öseň we gowşak taraplaryna dogry baha bermäge, öz synçylygynyň, ýadynyň, pikirlenmesiniň, duýgurlygynyň, erkiniň, temperamentiniň, gylygynyň we ş. m. individual aýratynlyklaryny kesgitlemäge, öz güýjüni, erkini öz şahsyetiniň položitel taraplaryny ösdürmeginde we otrisatel taraplaryny ýeňip geçmäge dogry we düşüňjeli gönükdirmäge mümkinçilik berýär.

Psihologýa şahsyetň akyl ýetiriş, emosional, erki bilen bagly işiniň aýratynlyklaryny we psihikanyň kemala gelişiniň kanunalaýyklyklaryny öwrenýänligi üçin, adamlaryň özara gatnaşyklarynyň, maksada gönükdirilen işiniň amala aşyrylýan hemme ýerlerinde psihologik bilimler zerurdyr.

§ 3. Psihologýanyň usullary

Ylym barha täze we täze maglumatlar bilen yzygiderli baýlaşýar. Onuň üstünlikli ösüşi, diňe ylmy maglumatlaryň toplanmagy; bu maglumatlaryň ylmy taýdan esaslandyrylan metodlaryň, üsti bilen barlanylmagy, umumylaşdyrylmagy netijesinden mümkindir. Adatça metod maglumatlary toplamak üçin amala aşyrylýan täsirler hökmünde kesgitleýär. Onuň düzümi, ulanylan serişdeleri, yzygiderliti ylmy barlaglaryň maksadyna, wezipeleriniň mazmunyna baglydyr. Metodlary esaslandyrmak, ylmyň predmetine filosofskiý taýdan düşüňip, onuň derňew praktikasynda amala aşyrylýan usullaryň arasyndaky özara baglanyşygy ýüze çykarmagy talap edýär.

Başgaça aýdanyň-da, metodlaryň esaslandyrylmagy metodologiýa bilen şol ylmyň metodikasynyň aragatnaşygynyň açylyp görkezilmeginden ybyratdyr.

Psihologik barlaglaryň prinsipleri adamyň psihiki işi barada takyk material ýygnamak üçin ulanylýan metodlaryň, üsti bilen durmuşa geçirilýär. Ol ýa-da beýleki metody saýlap almak, barlagyň predmetine we wezipesine baglydyr. Bu metodlaryň has köp ulanylýanlary aşakdakylardyr: syn etme, eksperiment. işiň önümlerini analizlemek, anketa, test, sonsiometriýa metodlary.

Syn etme usuly. Syn etme metody-şahsyýetiň dürli tebigy ýagdaýlardaky hereketleri işlerini aýdyň synlamak maksadalaýyk öwrenmektir. Syn etmek adamyň zähmet, okuw, oýun iş wagtynda tebigy şertlerde geçirilýär. Syn edilýän adamlaryň, bu barada bilmezligi örän möhüm bolup, çünki olar syn edilýändigini bilseler, olaryň özüni alyp barşyndaky tebigylygyň ýitmegi mümkindir. Barlag geçirilýän adamyň özüniň hem synag edilýän adamynyň özüni alyp barşynyň üýtgemegine sebäp bolup biler. Adatça syn etmede ol synag edilýän adamlaryň, işine goşulmaly däl. Barlagçy kähallatlarda synag edilýän adamyň edýän işine goşulýar we goşulyşykly syn etmegi ýola goýýar.

Psihiki hadysalaryň tebigylygynyň saklanylmagy-ylmy barlagyň metody hökmünde syn etme metodyndan diňä biriji talapdyr. Ikinji talap syn etmegiň maksada gönükdirilen bolmagydyr. Bu talap barlag prosesiniň dowamynda çözmeli bolan maksatlaryň, wezipeleriň ýapyk kesgitliligini üpjün edýär. Barlagyň maksatlarynyň, wezipeleriniň esasynda onuň tutuş döwri üçin syn etmäniň plany we programmasy düzülýär. Syn etmäniň planyny we programmasyny düzmezden ozal, bu usulyň, boýdanbaşa ýa-da bölekleyin boljakdygyny ýagny belli bir wagtyň içinde adamyň hereketleriniň, işleriniň we aýdýan zatlarynyň hemmesini bellep alynjakdygy ýa-da psihiki hadysalaryň diňe haýsy-da bolsa bir tarapyňa degişli

maglumatlaryň bellenjekdigini kesgitlemek möhümdir. Syn etmäniň plany we programmasy barlagyň dowamynda derňewiň, maksatlarynyň nähili amala aşyrylýandygyna yzygiderli kontrollyk etmäge mümkinçilik berýär. Şu talaplar berjaý edilmese, ýeterlik derejede takyk, hemmetaraplaýyn we ynandyryjy maglumatlaryň deregine tötänleýin faktlaryň toplanmagy mümkindir.

Syn etme metodyndan edilýän üçünji talap onuň netijeleriniň bellenilip alynmagydyr. Syn etmeniň netijesini bellep almak, birinjiden, şol bir adamyň hereketlerini, işlerini, aýdan zatlaryny häsiýetlendirýän faktlar bilen bir hatarda, olaryň amala aşyrylyş şertleriniň ýazmaça saklanyp galmagy üçin zerurdyr. Şolaryň ikisini-de bir wagtda belleg almak edilýän faktlara dogry baha bermek, olaryň sebäbine düşünmek üçin zerurdyr. Ikinjiden, syn etmäniň, netijesi diňe etibar bellenip alnanda onuň ýeterlik derejede dowamlylygyny we yzygiderliligini üpjün etmek bolar. Bu bolsa öz gezeginde, ol ýa-da beýlekii psihiki hadysalaryň zerur we zerur däl baglanyşyklaryny, ýüze çykarmaga mümkinçilik berýär. Ýöne bu metodyň otrisatel taraplary hem bardyr. Baragçy syn edýän wagtynda passiw pozisiýada bolup, ol özüni gyzyklandyran hadysalaryň haçan ýüze çykýandygyna garaşmaga mejbur bolýar. Syn etmede barlagyň sebäplilik batlanyşyklary olaryň döreýän şertlerinden aýrylmazdyr. Şonuň üçin hadysalaryň ýüze çykmagy üçin şertleriň ähmiýetine baha bermek, hem-de barlagyň sebäplilik baglanyşyklaryny tapawutlandyrmak kyn bolýar.

Syn etme metodynyň bu esasy kemçiligini uzak wagtlaryň geçirilýän barlaglarda belli bir derejede ýeňip geçmek bolar. Geçirilýän barlaglaryň maksadyna laýyklykda tebigy şertleriň saklanmagyň aýgtylaýjy ahmiýetiniň bardygyny ýa-da ýokdugyny, şeýle hem olaryň üýtgedip, beýleki metodlaryň kemegi bilen barlag işini has tygşyly guramagyň mümkindigini kesgitlemek her gezekde zerurdyr.

Ekspiriment usuly. Beýleki ylymlarda bolşy ýaly, psihologiýanyň hem esasy metody eksperimentdir. Ekapernment-munuň özi öwrenilýän psihiki hadysalaryň aktiw ýüze çykmagyny üpjün edýän ýörite şertlerde faktlar ýygnamak usulydyr.

Bu metoda barlagçy belli bir şertler döretmek bilen, birinjiden, öwrenilýän psihiki hadysanyň dereýän we dowam edýän wagtynda täsir edýän faktlary has takyk bilmäge, ikinjiden, döredilen şertleriň haýsydyr birini açyp görkezmegiň hasabyna psihiki hadysalaryň sebäplerini kesgitlemäge mümkinçilik alýar. Bu bolsa şertleriň birini yzygiderli üýtgetmek we galanlaryny üýtgetmen saklamak arkaly gazanylýar, üçünjiden, barlagçy tejribäni gaýtalamaga, onuň esasynda bolsa psihiki hadysalaryň hemişelik ýa-da tötänleýindigini anyklamaga mümkinçilik berýän mukdar maglumatlaryny taplamaga mümkinçilik alýar.

Psihologik eksperimentiň iki görnüşi bolup, olar laboratoriya we tebigy eksperimentleridir. Laboratoriya eksperimenta enjamlary ulanmak arkaly ýörite taýýarlanýan eksperimental materiallardan peýdalanyň geçirilýär.

Enjamly eksperiment geçirilende daşky täsirleriň synag edilýän adamyň degişli jogaplarynyň aýratyndyklaryny dogry bellep almaga mümkinçilik berýän abzallar ulanylýar.

Adamyň tutuşlaýyn işini öwrenmäge gönükdirilen laboratoriya analizi barha köp aýraýar. Şeýle ýagdaýlarda ýörite döredilen laboratoriyalarda adamyň psihiki işiniň prosesindäki dürli düzüjileriň (mnemoniki, intellektual, erkli) özara hereketlerini öwrenmek göz önünde tutulýar. Injinerçilik

Injinerçilik psihologiýasynda operatoryň çylşyrymly işini derneklemek şeýle usul bilen alnyp barylýar. Kosmonawtlaryň psihiki mümkiçilikleri ýörite laboratoriyalarda kompleksleýin öwrenilip dürli mejalsyzlyk ýagdaýlarynda adamlaryň özüni alyp barşynyň aýratynlyklary ýüze çykarylýar.

Laboratoriýa eksperimenti adamyň haýsydyr bir hadysalarynyň fiziologik mehanizmlerini barlamakda aýratyn köp ulanylýar. Bu metod käbir akyl ýetiriş işlerini we psihiki ýagdaýlary, ozaly bilen, duýma kabul ediş, ýat, üns öwrenilende üstünlikli öwrenilýär. Mysal üçin, kabul edişiň tizligi, ünsün ritmi, ýatda assosiasiýanyň emele gelmegi ýönekeý ýa-da elektron tahistoskop ýaly guralyň kömegi bilen öwrenilip bilner.

Enjamy ulanmak laboratoriýa eksperimentini geçirlede psihiki hadysalaryň höweslendiriş serişdesi bolup hyzmat edipdir. Şeýle material hökmünde ýörite düzülen sanlaryň hatarlary, baglanyşkly we baglanyksyz tekstler, emosional äheňi bolan we bolmadyk sözleriň hatarlary we ş. m. hyzmat edip biler.

Tebigy eksperiment laboratoriýa eksperimentinde tpaawutlylykda ol adamyň adatdaky işiniň mazmunyny saklap, ýöne öwrenilýän hadysalaryň ýüze çykmaklygy sebäp bolýan şertleriň ýörite döredilmegini göz önünde tutýar. Şeýlelik bilen, tebigy eksperiment syn metody bilen eksperiment metodynyň oňat taraplaryny özünde jemleýär: birinjiniň tabigylygyny we ikinjiniň aktiwligini utgaşdyrýar. Şeýle eksperimentler okatmak we terbiýelemek presesiniň adaty şetlerinde guralýar we geçirilýär. Tegibygý eksperiment psihologiýada ilkinji gezek rus psihology A. F. Lazurskiý tarapyndan işlenip düzülýär we mekdep okuwçysynyň şahsyýetini öwrenmek üçin ulanylýar. Şeýle edilsede okuwçynyň işi eksperimentiniň wezipelerine laýyklykda guralýar we onuň prosesinde okuwçyny zerur bolan psihologik taýdan öwrenmek aýyrylýar. Tebigy eksperiment geçirilende synag edilýän adam üçin adaty mazmunlaryň we iş formalarynyň saklanylmagynyň zerurlygy, şeýle eksperimentleriň psihologiýanyň her bir pudagyň hökmany elementine öwürilmegine getirdi. Eksperimentiň bu görnüşiniň pedagogik psihologiýada ösmegi psihologik-pedagogik eksperimentiň döremegine getirdi. Onuň ähmiýeti mekdep

okuwçysyny öwrenmegiň gös-göni real okatmak we terbie bermek prosesinde alnyp barylýandygyndan ybaratdyr, ýöne bu eksperimentde öwrenmekligiň obýekty hökmünde saýlanyp alynýan psihiki aýratynlyklar hökmany suratda aktiw formirlenmelidir.

Laboratoriýa we tebigy eksperimentler ýüze çykaryjy, konstatirleýji barlag geçirilýän pursatda psihiki ösüşiň ol ýada beýleki bir aýratynlyklarynyň derejesini ýüze çykarmaga gönükdirilýär. Formirleýji barlag bolsa psihiki hadysany haýsydyr bir psihiki aýratynlyklaryň gös-göni aktiw kemala gelen prosesinde öwrenilmegine gönükdirilip bilner. Okuwçynyň şahsyetini öwrenmekde zerur bolan psihiki häsiýetleri, sypatlary, psihiki prosesleri deredýän ösdürýän eksperimente formirleýji eksperiment diýilýär. Formirleýji (kemala getiriji) eksperiment okuwçylaryň akyl işini guramakda psihiki prosesleri aktiwleşdirmek, okatmatyň netijeliligini ýokarlapdyrmak wezipelerini çözmäge oňaýly täsir edýär. Koistatirleýji we formirleýji eksperimentleriň utgaşmagy, psihiki hadysalary olaryň ösüşinde öwrenmek prinsipini durmuşa geçirmegiň aýgytlaýjy şertleriniň biri bolup durýar. Bu ýagdaýda diňe bir bar zatlary, häsiýetleri kesgitlemek däl-de, eýsem belli bir psihiki häsiýetleri kemala getirmek bilen olaryň ýüze çykaryp biljek sebäpleri ýada şertleri bilmek mümkinçiligi-de döreýär.

Eksperiment metodynyň syn etmeden möhum artykmaçlyklarynyň biri-de bu ýerde barlagçynyň özüni gyzyklandyran psihiki hadysanyň ýüze çykmagyna passiw pozisiýada garaşyp durman, onuň özüniň dürli ýagdaýlary, hadysalary, şertleri döretmäge gatnaşandygyndan ybaratdyr.

Eksperimentde şertleriň barlagçynyň hut özüniň döredýändigini sebäpli, şol şertleri, şeýle hem olaryň synag edilýän adama edýän täsirlerini has doly nazara almagyna mümkinçilik döredýär. Barlagçynyň şertleri özüniň döretmegi olary köp gezek gaýtalamaga, alnan netijeleriň takyklygyny

barlamaga mümkinçilik berýär. Şeýle köp gezek gaýtalanma birinji tarapdan, alynýan netijeleriň dogrulygynyň girewi bolup durýan, bolsa, ikinji tarapdan faktlary toplamaga, olara mukdar taýdan baha bermäge mümkinçilik berýär.

Eksperiment usuly ulanylanda ýörite döredilen şertler öwreňilýän psihiki hadysanyň tebigy akymyny, igdaýyny bozmagy mümkin. Eksperimental şertler tolgunmak, gorky, özüňi gowy tarapdan görkezmäge çemeleşmek we ş. m. zatlary deredip biler. Bu bolsa, öz gezeginde alynýan faktlaryň ýoýulmagyna getirip, ekesperimentde bu ýagdaý otrisatel zatdyr.

Gürrüň usuly. Munuň wzi ýörite düzülen programma boýunça gös-göni aragatnaşyk alyp barmak prsesinde psihiki hadysalar hakynda faktlary ýygnaýan metodydyr. Gürrüň geçirme ylmy metod hökmünde synag edilýän adam bilen gös-göni aragatnaşyk saklamagy mynasybetli, gürrüňiň bütin dowamynda ony Geçirmegiň şol bir maksadyny saklap, alnan jogaplara laýyklykda soraglary üýtgetmek mümkinçiligini özünde jemleýär. Synag edilýän adam bilen gös-göni aragatnaşyk saklamak şertlerinde sorag-jogabyň dowamynda sadalşygy, hoşniýetliligi saklamak örän möhümdir. Geçirilýän gürrüň hiç hili ýagdaýda soranjaglyga, has beteri hem synag edilýän adamlardan sorag etmäge öwrülmele däl.

Synag edilýän adamlar bilen gös-göni aragatnaşyk saklamagy diňe bir jogaplaryň mazmunyny däl-de, eýsem intonasiýanyň aýratynlyklaryny, synag edilýän adamyň tutuş özüni alyp barşyny öwreniş obýektine öwürmek mümkinçiligini güýçlendirýär. Şonuň üçin, gürrüň geçirmegiň maksady kesgitlenende, oňa gös-göni degişli we oňa dahylly bolan maglumatlary has doly peýdalanmak mümkin bolar ýaly edip guralýar. Gürrüň geçirme guralanda gyzyklandyrylan hadysalar barada maglumatlary gös-göni öňde goýlan soraga jogap ökmünde (synag edilýän adam ýa-da beýleki obýekt barasynda name bilýär. oňa bolan garaýşy nähili, onuň ýan

zatlary näme we ş. m.) gyýtaklaýyn ýol bilem boljakdygyny nazara almak zerurdyr. Şeýle ýagdaýlarda okalan kitaby, tomaşa edilen spektakly ýa-da kinofilmi ara alyp maslahatlaşmagy, gürrüň geçirmek üçin esas hökmünde almak bolar. Edebi gahrymanlar problemaýyn ýagdaýlary çözmegiň mümkin bolan wariantlary barasynda aýdylan pikirler, barlagça synag edilýäniň şahsy aýratynlyklaryna laýyk gelýän netijeleri çykarmaga, synalýan adam barada gös-göni goýlan soraglara jogap hökmünde barlagçyda ýyganan häsiýetnamany tassyklamaga, takyklamaga, olaryň üstüni doldurmaga mümkinçilik berýär. Gürrüň geçirme metodynyň üsti bilen synag edilýän adamyň geçmişi bilmek has ýeňil bolýar. Metodyň sanalyp geçilen giň mümkinçiliklerine garamazdan, oňa kömekçi metod hökmünde garalmadyr. Synag edilýän adamlaryň psihiki aýratynlyklary barasynda esasy netijeleri synlaýan adamlaryň özlerriniň berýär? jogaplaryna esaslanyp çykarmaly bolýar. Gürrüň geçirme metody, köplenç goşmaça materiallar almak üçin gözegçiligiň ýa-da eksperimentiň dowamynda alnan zatlary tassyklamak, anyklamak, synag edilýän adam bilen ilkinji gezek tanyş bolmak üçin barlagyň başlangyç döwründe-de ulanylýar. Munuň özi barlagyň esasy bölegine has takyk guramaga mümkinçilik berýär.

Gürrüň geçirme metodyny mugallymyň, mekdep okuwçysynyň şahsyýetini öwrenmekde giňden ulanmagy zerurdyr. Gürrüň geçirilende çaganyň geçen durmuşy, onuň ýaşayan ýeriniň ýagdaýy, onuň ata-enesi, ýoldaşlary hakynda maglumat alnyp, okuwçynyň gyzyklanýan zatlary we ideallary anyklanylýp bilner. Netijede mugallymyň okuwçynyň, psihologik keşbini has gowy düşünmeklige mümkinçilik berýän maglumatlar toplaryň, onuň işine, terbiýesine täsir etmegiň ýollaryny kesgitlemäge giň, mümkinçilik döreýär.

Işň önümlerini analizlemek metody. Işň önümlerini analizlemek metody munuň özi psihiki işň materiallaşdyrylýan netijelerini analizlemek arkaly faktlar ýygnamak metodydyr.

Barlagçy bu metody ulananda adamyň özi bilen däl-de, onuň ozalky işiniň materiallaşan önümleri bilen iş alyp barýar: zähmet işiniň önümleri hökmünde işçiniň ýasan detallary, injineriň döreden proekti, hudojnigiň çeken suraty; okuw işiniň önümünde ýazylan düzme, çözülen mesele, çyzylan çyzgy, oýun işiniň önümi bolan kubiklerden salnan jaý, gurjaklar üçin taýarllanan «naha», palçykdan salinan «gala», haýwanlaryň, figurasy we ş. m. analizlenýär. Işin önümleri analiz edilende olaryň häsiýetnamalary tapýar önüm boýunça onuň taýýarlanylş prosesini gaýtadan dikeltmek üçin möhümdir. Diňe şeýle ýagdaýda adamyň eden işine düýpli häsiýetnama berip, öz gezeginde ony döreden şahsyýetiň käbir aýratynlyklaryny görmek bolar. Adamyň işiniň önümlerinde onuň subýektiv barlyga, daşky dünýä, tebigata bolan gatnaşyklary, onuň akylynyň, duýgusynyň we endikleriniň ösüş derejesi şöhlelendirilýär.

Bu metod ulanylanda käbir talaplar berjaý edilmelidir. Birinjiden, işiň önümlerini analiz etmek bilen, olaryň şol adam üçin häsiýetli, mahsus bolan işiň netijesinigiki ýa-da ol tarapdan tötänleýin döredilendigi anyklamak zerurdyr. Ikinjiden adamyň işiniň nähili şertlerde bolup geçýändigini bilmelidir. Bu hemmesine başartmaýar. Üçünji talap bolsa, aýry-aýry iş önümleriniň däl-de, köp sanly, menzeş we dürli-dürli iş önümleriniň analiz edilmegini göz önünde tutýar. Bu talabyň ýerine ýetirilmegi netijesinde aktiwligini ýokarlandyrýar we ilkinji iki talap ýerine etirilende ýüze çykýan köp kynçylyklary ýeňip geçmäge mümkinçilik berýär.

Bu metodyň gymmatlylygy, barlagçynyň adamyň psihiki işiniň materiallaşan netijelerini elinde saklap bilýändigindeň ybaratdyr. Bu bolsa olary ençeme gezek gaýtalap görmäge, dürli wagtlarda ýa-da adam işiniň dürli şertlerinde alnan netijeleri bilen deňeşdirilmegine mümkinçilik berýär.

Işiň önümlerini öwrenmek prosesi köplenç kömekçi

usul hökmünde ulanylýar, sebäbi material önümiň döremegine getiren psihiki işiň ähli taraplaryny hemişe diňe bu metodyň, esasynda açyp görkezmek mümminçiligi dälidir.

Anketa usuly. Anketa-munuň özi ýörite düzülen porgramma boýunça synag edilýän adamyň hat üsti bilen berýän hasabatynyň esasynda faktlar ýygnamak metodydyr.

Anketa düzülende sorglaryň mazmunynyň anyk bolmagynyň we şol soraglaryň dogry düzülmeginiň uly wezipesi bardyr. Berilýän soraglar synag edilýän adamlar bir manyda düşüner ýaly edilip düzülmelidir. Bu talap, anketa metody geçirilende synag edilýän adam bilen gös-göni aragatnaşygyň ýoklugy sebäpli has möhümdir. Hut şu sebäbe görä anketa doldurmak boýunça jikmejik düşündiriş geçirmek hem örän möhümdir. Düzülýän anketalar ýapyk we açyk diýen görnüşe bölünýärler. Açyk anketalarda goýlan soraglara berilýän jogaplar erkin häsiýetde bolýar. (Synag edilýän adam nähili pikir etse, şol hili hem bolýar). Ýapyk anketalarda bolsa synag edilýän we hödürlenýän jogaplaryň birini saýlap almaly bolýar. Açyk anketanyň artykmaçlygy synag edilýän adamdan has baý we doly maglumatlar almak mümkinçiligidir. Olaryň kemçiligi bolsa, jogaplaryň dürli-dürli bolmagy sebäpli olary jemlemegiň kynlygydyr. Ýapyk anketalaryň üstünde işlemek ýeňil, ýöne olaryň kömegi bilen alnan maglumatlar hiç wagt önünden düzülen jogaplaryň çäklerinden çykmaýar.

Anketa metodyň položitel tarapy gysga wagtyň dowamynda göwrümi boýunça uly material almak mümkinçiligidir. Materialyň takyklygy bolsa anketa ýaýradylýan adamlaryň sanynyň köplüginin hasabyna gazanylýar. Bu usuluň kemçiligi bolsa, synag edilýän adamlaryň jogaplaryny olaryň real işleri we öze-rini alyp baryşlaryny deneşdirmek mümkinçilikleriniň ýoklugydyr.

Test usuly. Test metody psihologiýanyň beýleki metodlarynyň arasynda aýratyn orun tutýar. Yokarda seredilip geçilen metodlaryň hemmesi ahyrky netijesi psihologiýa

ylmyny baýlaşdyrýan haýsydyr bir täze maglumatlar almak uçim hususy psihiki hadysalary barlamaga maksat edinýän bolsalar, test başga wezipäni ýerine ýetirýär. Olar şol ýa-da beýleki synag edilýän adamlarda eýäm bar bolan psihiki aýratynlyklaryň bardygyny ýa-da ýokdugyny anyklamaga niýetlenendir.

Test aşakdaky talaplary ödemelidirler: Birinji-den, test-munuň, özi hemişe standartlaşdyrylan tejribedir. Standartlaşdyrmak mümkinçiligi testiň, ýokarda belleniip geçilişi ýaly, hemişe eýäm belli bolan psihologik hadysanyň bardygyny ýa-da ýokdugyny anyklaýandygy bilen döredilýär. Standartlaşdyrmagyň zerurlygy synagyň esasy maksady bolan synag edilýän adamyň nähili derejede belli bolan standarta laýyk gelýändigini kesgitlemek ýa-da synag edilýän dürli-dürli adamlary öz aralarynda obýektiv deňeşdirmek dogrusynda ýüze çykýar. Standartlaşdyrmak haýsydyr bir tejribäni köp sanly synag edilýän adamlarda köp gezek barlanandan soň, onuň maglumatlaryny belli bir umumylyga öwürülýändiginiň hasabyna gazanylýar.

Ikinji talap her bir testiň synalýan adamlaryň hemmesine olarda bar bolan psihiki aýratynlyklary ýüze çykarmak üçin birmeňzeş mümkinçilik berip bilmekligidir. Şu talabyň bozulmagy synalýan adamlary deňsizlik ýagdaýyna salýar. Bu talabyň ýerine ýetirilmegi her bir testiň mazmuny we berlişi boýunça dürli-dürli tabşyryklaryň girýändiginiň hasabyna gazanylýar. Bu bolsa, synalýan adamlaryň käbirinde bir tabşyrygy we käbirinde bolsa başga bir tabşyrygy ýerine ýetirmegiň hasabyna ýokardaky netijäniň birmeňzeşligini gazanmaga mümkinçilik döredýär. Görkezilen soraglaryň haýsydyr biri boýunça tötänligiň ýa-da öňden öwrenilmekligiň, tejribäniň hasabyna taýýar jogabyň bolmagy testiň ýerine ýetirilmeginiň umumy netijesine uly täsir edip bilmez.

Eger ilkinji iki talap testi guramagyň düzgünlerine degişli bolsa, onda üçünji talap testi ýerine ýetirmegiň

netijeleriniň nähili düşündirilmelidigini kesgitleýär. Hemişe düşündirmäge girişilende testiň köplenç bir gezeklik tejribedigini, olaryň adamyň şol pursatdaky ýagdaýyny bellep almaga mümkinçilik berýändigini ýatda saklamak zerurdyr. Şonuň üçin synaglaň netijeleriniň esasynda çaklamalar döretmek, soňky psihiki ösüşiň mümkinçiligini, üstünliginiň derejesini önünden aýtmak bolmaz. Psihologiýanyň esasy prinsipleriniň biri bolan aň bilen işiň bütewiligi baradaky prinsip hemişe ýatda saklanylmalydyr. Şu principe laýyklykda biziň, aňymyzyň islendik tarapynyň ösmegi prosesinde amala aşyrylýar. Adam aktiw işe dogry çekilen wagty ösüşiň bellenen derejesi uly özgerişlere sözawar bolup biler.

§ 4. Psihologiýasynyň häzirki zaman ugurlary

Bihewiorizm. Bihewiorizmiň (inlisçe behaviour özüni alyp baryş) döremegniň şertleri fiziologiýada şertli refleksler metodynyň işlap düzülmekligi (Pawlow) we psihologiýanyň eksperimental şahasy hökmünde zoopsihologiýanyň, ösüşi bilen baglanyşyklydyr.

1913-iji ýylda amerikan psihology D.Uotsonyň (1878—1958), «özüni alyp baryş psihologiýasynyň prinsipleri» diýen kitaby çykýar. Awtor şol kitabynda psihologiýa özüni alyp baryş hakyndaky ylmy hökmünde garaýar. Ol intrsspektiw metody subýektiv metod hökmünde ret edýär. D.Uotson onuň kömegi bilen alnan maglumatlary diňe barlagçynyň özi üçin düşnükli maglumatlardyr diýip hasap edýär. Bihewiorizmde aňyň idealistik konsepsiýasynyň nädogrydygy aýdylýar. Bihewioristleriň pikiri boýunça psihologiýa aňy, onuň mazmunyny we funksýalaryny öwrenmekden el çekmelidir. Ylmy diňe hemmeleriň obýektiv gözgeçilik etmegi mümkin bolan we hemmeler üçin aýdyň zatlary, ýagny özüni alyp baryş öwrenmelidir. Şeýlelik bilen, derňew predmeti üýtgäp (aňyň ýerine özünü alyp baryş), täze ylmy düşünje döredilen aň,

duýma, kabul ediş, erk we ş. m. ýaly terminler ylmy taýdan ähmiýetsiz terminler hökmünde ret edildi. Bu ugur S-R formulada aňladylyp, onuň esasy ylmy düşüňjeleri şu aşakdakylardan ybaratdy.

Stimul-daşky sredadan gelip gowuşýan gyjyndyryjy, reaksiýa-organizmiň gyjyndyрма jogaby we baglanyşyk-stimul bilen reaksiýanyň arasyňy birleşdiriji. Psihologik barlaglaryň maksady-sreda uýgunlaşmaga gönükdirilen özüni alyp barşyň prinsiplerini öwrenmekdir.

Bihewiorizmiň döremegine amerikan alymy E. Torndaýkyň (1874-1949) işlerine uly täsir edýär. Özi bihewiorist bolmasa-da ol tarapyndan açylan käbir asasy özüni alyp barşyň prinsipleri soňra Bihewiorizmiň üýtgeşsiz kanunyňa öwrüldi.

E. Torndaýkyň esasy barlaglary «problemaly diýlip atlandyrylýan gapyrjakda erleşdirilen haýwanlarda geçirilýär. Haýsydyr bir haýwan dine belli bir tagtajyga basan mahaly, ondan çykyp, ýa-da iým alyp bilýär. E. Torndaýk “problemaly gutuda” haýwanlaryň özüni alyp barşyňa gözegçilik etmek bilen, olaryň, synanyşyklar we ýalňyşlyklar metody bilen hereket edip, tötänden üstünlik gazanýadygy baradaky netijä gelýär. Öwretmek, ýagny ukyplylyk reaksiýasyny deretmek birnäçe gezek gaýtalamak (maşklar kanuny) netijesinde bolup geçýär. Eger reaksiýadan soň, organizm üçin amatly ýagdaý dörese, reaksiýa pugtalanýar. Stimul bilen reaksiýaň arasynda (netije kanuny) berk baglanyşyk döreýär.

Bihewioristler açylan kanunalaýyklary mehaniki ýagdaýda adama geçirip, adamyň haýwandan tapawudyny, dine onuň reaksiýasynyň has çylşyrymly häsiýeti bolmagynda geçirýärler. Içki psihiki durmuş, aň, gizlin akyl ýetirip bolmaýan hadysa hökmünde düşündirilýär. Mysal üçin, pikirlenme daşky sreda bilen berk baglanyşyk saklamaga kömekçi proses hökmünde garalýar. Bihewioristler pikirlenme aktlaryny instrumental hereketleriň sistemasy diýip tassyk

edýarler. Pikirlenme her bir ilkinji reaksiýa soňky üçin stimul bolup hyzmat edýän reaksiýalar zynjyry diýip , düşündirilýär.

Her bir organizm dogabitdi ýönekeý emosional reaksiýalary (gorky, ýigrenç) özünde jemleýän bitarap psihiki gurluş hökmünde garalypdyr. Daşky sredanyň tasiri organizmiň aktiwligini doly kesgitleýän, onuň, özüňi alyp barşyny emele getirýän ýeke-täk başlangyç diýip yglan edilýär.

Bihewioristler özüňi alyp barşyň daşky sreda garaşlydygyny dogry belleseler-de, tutuşlygyna alanynda olaryň taglymatlary mehaniki häsýetlidir. Olar jogap reaksiýasynyň diňe bir stimuly bilen däl-de, eýsem içki - ýagdaýlar bilen döredilýändigini nazara almandyrlar.

Adamyň özüni alyp barşynyň nusgasy hökmünde olaryň psihikasyny öwrenmäge edilen synansyklar kanunydyr. Şeýle bolsa-da adamlar bilen haýwanlaryň psihikasy hil taýdan tapawutlydygyna parhsyz garamak nädogrydyr. Bihewioristler materianyň hereketiniň aşaky biologiki formasyna mahsus kanunalaýyklar ýokary-sosial forma geçirip, adamyň psihikasynyň taryhy manysyny ünsden düşürilýär.

Bihewioristler tarapyndan hödürülenýän ylmy terminologiýanyň umumylygy özüňi alyp barşy, stimul-reaksiýa shemasy boýunça bir taraplaýyň düşündirmäge mümkinçilik berýär. Bu shemanyň ýönekeýligi hadysalary mukdar taýdan ýeňillik bilen suratlandyrmaga we netijeleri jemlemek üçin matematiki metodlary ulanmaga mümkinçilik berýär. Ýöne şeýle çemeleşik psihiki durmuşyň hil taýdan häsiýetlendirmesine ret edýänligi üçin psihologik barlaglaryň häsiýetini peseltýär.

Geştaltizm. Geştalt psihologiýa (nem. Gestalt-obraz, konfigurasiýa) 20-nji asyryň başynda Germaniýada döreýär. Bu ugruň esasyny M. Wertgeýmeriň (1880-1944), W. Keleriň (1887-1967), K. Koffkanyň. (1886-1941) işleri düzdi. Bu mekdep köp babatlarda bihewiorizme we özalky bar bolan psihologik ugurlara garşy närazylyk hökmünde döredi. Geştalt-

psihologiýa bihewiorizmi, özüni alyp barşy üzňelik-de derňandigi üçin tankytlaýar. Geşaltpsihologiýanyň nukdaýyndan özüni alyp barşy refleksleriň toplymyndan has giň çylşyrymlyrak zatdyr. Ol bütewidir. Şonuň üçin hem psihiki bütewiligiň ilkinjiligi nukdaýnazaryndan çemeleşmek geşaltapistler tarapyndan beýleki ähli ugurlaryň taglymatyna garşy goýulýar. Aňň, psihiki ýapdaýyň, kabul edişiň tutuş bütewiliginiň hilini, ony düzedýän elementleriň jemine syrykdymak bolmaz we olardan belup aýyrmakda bolmaz. Tersine, tutuş zat elementleriň hil taýdan aýratynlyklaryny kesgitleýär.

Geşalt-psihologiýanyň tarapdarlary kabul ediş babatynda köp sanly barlaglar geçirdiler. Kabul edişiň duýmalardan hil taýdan tapawutlanýandygyny, olaryň ýönekeý jemine laýyk gelmeýändigini görkezdiler. Kabul ediş wagtynda figuranyň we şonuň gatnaşyklarynyň ähmiýeti we obrazyň kemala gelmeginde konturyň roly nygtalyp görkezildi. Geşalt-psihologiýanyň eksperimental barlaglarynyň ýetmezçiligi zatlara duýmalaryň kompleksi hökmünde garaýan mahistik ideýadan gelip çykýar. Olar obrazyň döremeginde obýektiv hakykatyň roluna, şonuň bilen birlikde kabul edişiň real manysynyň daşky dünýä bilen bagyşlanyşygyňa kembaha garaýarlar. Geşalt-psihologlar bihewiorizmiň pozisiýasyna özüleriniň intellekt baradaky düşündirişlerini üzül-kesil garşy goýupdyrlar. Olar intellektiň stimul-reaksiýa shemasy buýunça düşündirilişini kere-körlük bilen ýerine ýetirilýän praktiki hereketlere syrykdymak diýip hasaplapdyrlar.

15. B. Keller intellektiň derňew obýekti hökmünde şimpanze maýmynyny saýlap alypdyr. Olary torndaýkyň pişikleriniň ýerleşdirilen şertleri ýaly şertlerde ýerleşdiripdirler. Mysal üçin, gözenegiň daşynda banan, gözenekde hem taýak goýýarlar. Maýmyn bonany almak üçin eden birnäçe netijesiz synanyşyklaryndan soň, özüniň peýdasyz hereketini bes edýär, soňra oýlanan ýaly edip,

taýak bilen miwäni alyar. Keler maýmyň bu ýumuşy, ýagdaýy çalt üýtgetmegiň üsti bilen çözüär diýip hasaplaýar. Şonuň netijesinde bolsa ýagdaýyň elementleri täze arabaglanyşyga gelip, täze ähmiýete eýe bolýar (taýak maksada ýetmek üçin serişde hökmünde kabul edilip başlaýar). Bu hadysa insaýt (tutmak, düşünmek) adyna eýe bolýar hem-de synsýyklar we ýalňyşlyklar metodyna garşy goýulýar. Keleriň pikirçe «insaýtly özüňi alyp baryş» görüp kabul etmek bilen berk baglanyşykda bolup, köplenç ol ýagdaýa optiki düşünmek bilen kesgitleýär. Insaýt terminiň manysy doly işlenmedik hem bolsa, geştalistlere pikirlenmäniň deredijilik häsiýetini, ýagny bihewiorizmiň psihologiýasynda şöhlendirilmedik möhüm tarapyňy nygtamaga mümkinçilik berdi. Psihoanaliz. Bu ugruň döremegi awetriýaly psihiatr , Freýdin (1856-1939) ady bilen baglydyr. Freýdizmiň konsepsiýa hökmünde döremegi XX asyryň başlaryna degişlidir. Psihoanaliz birinji jahan urşundan son, 20-nji ýyllarda giň ýaýraýar. Häzirki döwürde psihoanalitikleriň bütin dünýä halkara jemgyýeti bolup, ol daşary ýurtlarda iňňän giňden ýaýrandyr.

Freýd şahsyýetiň strukturasynda aňlanylmaýan psihiki üns berip, ony esasy derňew obýektine öwürýär. Ol näsaglar öz hereketleriniň, özüňi alyp barşynyň sebäbini düşündirip bilmezler, sebäbi olary döredýän esaslar aňyň çäginde daşda durýar, diýip belleýär. Psihiki näsaglygyň hakyky sebäbi duýş görmek, erksiz hereketleriniň şertli sebäpleri öwrenilende ýüze çykarylyp biliner. Öňüzi alyp barşyň hakyky motiwlerini düşündirmek we ony adam üçin şol saýda psihiki taýdan näsag adamlaryň kesellerini bejermek üçin hem alanylyan häsiýetde etmek psihoanaliziň freýdiň aňlanylmaýan psihikany derňemek üçin işläp düzen metodynyň esasy maksatlarynyň biridir.

Freýd şahsyýetiň ähli ösüşleri iki sany dogabitdi intektiden gelip çykýar diýip ykrar edýär. Olar (Nesli dowam etdirmek instinkti (seksual meýiller-libido) we öz-özüňi goramak instinkti (ölüm howpy). Jemgyýet bu instinktleriň

özakymlaýyn we kontrolyz ýüze çykmagyny gadagap edýärmüş. Bularyň netijesinde olar aňlanylmaýan sfera gysylyp çykarylýp, diňe jemgiyet tarapyndan rugsat edilen işe ornaşyp ýüze çykyp bilýär.

Freýdizm şahsyet psihologiýasynda has giňden ýaýran ugurlaryň biridir. Ol psihologiýada sosial faktoryň roluna kembaha seretmek bilen, şahsyýetiň kemala gelşinde anlanylmaýan, instinktiň başlangyçlaryň ähmiýetini absolyutlaşdyrylýar.

§ 5. Russiýada we sowet döwründe psihologiýanyň ösüşi

XIX-asyryň ortalarynda russiýada psihologiki ylmy barlaglaryň özboluşly ugry kemala geldi. Doly manyda I. M. Seçenow (1829-1905) rus psihologiýasynyň atasy, diýip hasaplanylýar. I.M.Seçenowyň ylmy taglymaty rus filosofiýasynyň gözbaşyny M.W.Lomonosowyň (1711 — 1765), işlerinden alyp gaýdýan materialistik dinleriniň esasynda kemala geldi. Hakyky filosoflar, ajaýyp publistler, tutanýerli we pikirdeş döwürdeşler. A.N.Radişew (1749-1800), W.G.Belinskiý (1811-1840), L.I.Gernen (1812-1879), rewolýusion-demokratlar N. G. Çernýşewskiý (1828-1889), A.N.Dobrolýubow (1836-1861), psihiki hadysalara materialistik nukdaýnazardan düşünmegiň düýbünü tutdylar. Olar gunbatar ýewropa filosoflaryndan tapawutlylykda, adamdaky psihiki hadysalary diňe bir san biologiki ýa-da ruhy hadysa hökmünde däl-de, eýsem sosial hadysa hökmünde garapdyrlar. I.M.Seçenowyň psihologik teoriýasynyň ideýa esasynda rus rewolusioner-demokratlarynyň filosofiýasynyň baglanyşyklydyr. Bu bolsa psihologiýada materializmi takyklaşdyrýar. I.M.Seçenowyň ýazan işleri onda rus intelligensiýasynda jemgyýetçilik aňynyň kemala gelmeginiň çeşmesine öwürüldi.

Seçenowyň psihiki baradaky ideýalary öz ösüşini psihiatriki klinikalarda dowam etdirip, şol ýerde psihikany barlamak boýunça laboratoriyalar döredildi. Psihologik laboratoriyalaryň ilkinjileriň biri G.M. Behterew (1857-1927) tarapyndan Kazanda döredilen laboratoriyady. Bu alymyň bitiren işleri rewalýusiýanyň ön ýanyndaky ýyllarda psihikany öwrenmegiň obýektiv metodyna esaslanýan psihologiýa sistemasynyň döredilmegine getirdi. W.M. Behterew öz konsepsiýasynyň esasynda özüniň mazmuny boýunça , II, Pawlow (1849-1936) tarapyndan açylan şertli reflekslere ýakyn utgaşyklyk refleksler hakynlygy taglymaty goýýar. W. M. Behterew ömrüniň soňky ýyllaryndada, Oktýabr rewolýusiýasyndan soň obýektiv psihologiýany döretmäge çalşyp, psihiki hadysalaryň hemme görnüşlerini utgaşyklyk reflekslerine baglanyşdyrýar. I.P. Pawlowyň ylmy döredijiliginiň başlangyjy rewolýusiýadan onki döwre degişlidir. Ol önünde ýokary nerw işini obýektiv ýol bilen öwrenmek wezipesini goýdy. Ol aňnyň roluny inkär etmän, öz ýolbaşçylyk edýän mekdebiň tagallalaryny ýörite ýokary nerw işini öwrenmäge jemledi, şonuň bilen hem ýokary nerw işiniň fiziologik esaslaryny düşünmäge ýol aşdy. Pawlowyň hyzmaty adamyň nerw systemy özboluşly oýandyryjy bolan sözi analiz etmek bilen baglanyşyklydyr. Ikinji signal sistemasynyň öwrenilmegine geçilmegi şertli refleksler usuly bilen adamyň ýokary nerw işini giňden barlamak özüni fiziologiýadan psihologiýa tarap ýol çekmäge mümkinçilik berdi.

Seçenowyň tarapdarlary bolan fiziologlar: N. E. Wwedenskiniň (1852-1922), D. L. Uhtomskiniň (1875-1942), psihologlar A.F. Lazurskiniň (1874-1917), Tokarskynyň (1859-1901) işleri ylmy psihologiýany ösdürmek üçin köp ylmy maglumatlar berdi.

Olar öz işlerinde beýniniň işleýşiniň kanunalaýyklyklaryny ýüze çykaryp, adamyň kadaly we patologiyä ýagdaýyndaky psihiki hadysalarynyň aýratynlygy

hakynda faktlar topladylar. Bu bolsa psihologiýany ylmy esaslarda işläp düzmek üçin hakykyýete metodiki baza boldy.

Marks we Engels adam anyňň jemgyýetçilik işniň önumidigini görkezdiler. Aňň ýüze çykmagynyň sebäbi zähmet işi bolup, ol ýokary derejede ösen maýmynlaryň sürisiniň daşky sreda uýgunlaşmagynyň aýratyn serişdesi hökmünde tebigy-biologik ösüşin dowamynda döräpdir.

Zähmetiň kollektiwleýin häsiýeti aňň ösüşiniň möhüm faktoryny adamyň sözleş dilini emele getiripdir. Zähmet prosesinde onuň ahyrky maksadyny ideal formada saklamak zerurlygy, şol maksatlary berkitmek we gaýtalamak üçin sözleş dilini ulanmak mümkinçiligi aňň döremegine getiripdir. Aň munuň özi özaly bilen aňlanylan barlykdyr. Şeýlelikde, Marksistik filosofiýada aň özbaşdak, üzňe bir zat bolman, daşky fiziki işi şöhlendirmegiň ýokary formasydygy nygtalýar. Aňň marksistik taglymaty öndürilip, şöhlendirme teoriýasy döredilýär. Ol şöhlendirmek ukybynyň materiýanyň esasyň düzýändigini, hem-de psihiki şöhlelenmeniň kanuny, subýektiv şöhlendirmek ukybyny ösüşiniň ýokary derejesidigini görkezdi.

Sowet alymlarynyň önünde ylmy psihologiýany işlap düzmek wezipesi durýardy. Marksistik metodologiýany ele almak we onuň esasynda psihologiýada toplanan materialy täzeden jemlemek, marksistik ugurlara garşy göreş şertlerinde geçýärdi. P. P. Blonskiý (1884-1941), M. ÝA. Basow (1892-1931), L. S. Wygotskiý (1896-1934), K. N. Kornilow (1879-1953). dagylar ilkinjileriň biri bolup marksizmiň pozisiýasyna geçdiler.

Marksist-psihologlar ozaly bilen, G. I. Çelpanowyň (1862-1936) aç-açan idealizminiň garşysyna çykyş etdiler. Ol syýasy ýagdaýdan ugur alyp, marksizmi özüniň psihologiýadaky neokantçylyk pozisiýasy bilen birleşdirmäge synanyşdy.

Dartgynly çekişmelerde G. I. Çelpanowyň ugry resmi

ylmydan gysylyp çykaryldy. Idealizme garşy göreşe refleksologlar hem goşuldylar.

Refleksologiýa psihika düşünmekde mehanizmden ugur alýardylar. Refleksologiýanyň baştutany W.T. Behterewdi Refleksologiýa alyp barýan işleriniň häsiýeti boýunça materialistik taglymatdy, ýöne ol tutuş psihiki durmuşy refleksleriň jemine syrykdyrýardy, munuň özi bolsa psihiki hadysalaryň düşündirilşini ýol berip bolmajak derejede ýönekeýleşdirýärdi.

Ylmy psihologiýany mundan beýlek ösdürmek üçin refleksologiýany ideýa taýdan ýeňip geçmek, şonuň bilen ylmy psihologiýanyň öwrenýän obýektine öwürmek zerurlygy döredi.

30-njy ýyllarda sowet psihologiýasynda test metody giňden ulanylyň başlandy. Adamlary hünärelere almak üçin, okuwçylaryň akyl taýdan ösüşini öwrenmekde pedagoglar test metodyny giňden ulandylar. Testleriň tankydy göz bilen peýdalanylmazlygy netijesinde çagalary ösdürmek we terbiýelemek işi okuwçylaryň zehinlilik kofisiýent diýilýän kesgitlemeler bilen çalşyrymly we onuň esasynda akuwçylar ýetişik derejeleri boýunça dürli klaslara we mekdeplere iberildi. Psihologiýa hakyky ylma ýat bolan ukypalaryň dogabitdiligi baradaky teoriýa esaslandy.

Magaryf halk komissarlygynyň sistemasynda pedagogikleriň ýoýulyşyklaryň soňuna çykmak boýunça BK (b) P MK-nyň karary (1936) esasynda geçirilen işler sowet psihologiýasyna psihikany öwrenmäge çemeleşmegiň möhüm prinsipi bolan ösüş prinsipini ykrar etmäge ýardam etdi. Psihologik eksperiment diňe şahsyýetiň potensial mümkinçiliklerini göz önünde tutmak olary ýüze çykarmalydy. Refleksologiýanyň Ideologiýanyň kemçilikleriniň ýeňip geçilmesi psihikanyň işde kemala gelmek (S.L. Rubinşteýn) prinsiplerini formirlemäge mümkinçilik berdi. Psihika esasan işde kemala gelip, işde hem ýüze çykýar. Daşky hereketleriň,

ýüze çykmalaryň üsti bilen içki proseslary analiz etmek psihologiýanyň möhum wezipesidir.

Psihologlar Beýik Watançaýlyk urşy döwründe psihologiýa ylmyna uly praktiki we teoretiki goşant goşdular. Munuň özi ozaly bilen medisina işgärleri bilen bilelikde ýaralalaryň psihiki saglygyny dikeltmek (B.G. Annaýaew, D. N. Uznadze, A.R. Luriýa, L.W. Zankow, A.I. Lontew we ş. m.), uçmagy owretmek K.K. Platonow, L.M. Şwarç) meseleleri boýunça geçirilen işlerdir. B.M. Teplowyň «Praktiki pikirlenmek meseleleri boýunça» diýen işiniň uly ähmiýeti boldy. Şol işde serkerdeleriň akylyna analiz berlip, adamyň teoretiki we praktiki akylynyň bütewiligi gerkezilýär.

Soňky on ýyllyklarda psihologiýanyň ösüşiniň aýratynlyklarynyň biri-de onuň köp pudakly ylma öwrulmegidir. Psihologiýanyň çaga psihologiýasy we pedagogiki psihologiýa (onuň görnükli wekilleri W.W. Dawydow, A.A. Smirnow, G.S. Kostýuk, A.A. Lýublinskaya), medisina psihologiýasy we patopsihologiýa (A. R. Luriýa, W. S. Mýasişew) ýaly ugurlary bilen birlikde onuň täze pudaklary hem döreýär. Psihologiýanyň sport psihologiýasy (P. A. Rudik, A.Ñ. Puni), injinerçilik psihologiýasy (B.F. Lomow, W.P. Zinçenko), sosial psihologiýasy (A.G. Kowalew, A.W. Petrowekiy) ýaly täze ugurlary kemala geldi.

Soraglar

1. Psihologiýanyň prinsiplerini we metodologik esaslaryny aýdyp berin.
2. Psihologiýany öwrenmegiň nähili ähmiýeti bar we onuň önünde nähili wezipeler goýulýar?
3. Psihologiýanyň takyk metodlaryň ahmiýeti nameden ybarat?
4. Daşary ýurt psihologiýasynyň esasy ösüş ugurlaryny aýdyp beriň.

3-NJI BAŞ. Haýwanat dünýäsinde we adamzat jemgyýetinde psihikanyň ösüşi

1. Psihikanyň döreýşi

Psihika organiki tebigatyň ösüşiniň dowamly we çylşyrymly prosesiniň önümidir. Has ýönekeýje mikroorganizmlerde psihika sözüň doly manysynda bolmaýar. Olar üçin şöhlenenmäniň has ýönekeý formasy gyjynmak mahsusdyr. Gyjynmaklyk ähli janly zatlarda psihikanyň döremeginiň öň ýanyndaky düýpli aýratynlyk diýip hökmünde seredilýär.. Gyjynmak munuň özi janly organizmleriň öz ýagdaýynyň üýtgemegini ýa-da daşky täsirlere jogap beriş reaksiýasydyr.

Gyjynmak daşky položitel täsirlere laýyklyga golaýlaşmak, özüne çekmek we otrisatel täsirlere deňşililikde daşlaşmak, gaçmak ýaly iki dürli hereket formalarynda ýüze çykýar. Jogap reaksiýalarynyň, güýji häsiýeti diňe bir daşky täsiriň güýjüne, aýratynlyklaryna bagly bolman, eýsem janly organizmiň içki ýagdaýynada baglydyr. Mysal üçin, amýoba dok bolanynda iýmite reaksiýasy bolmaýar.

Hususy psihiki şöhlenenme janly organizmiň diňe bir biologiki ähmiyetli gyjyndyryjylara bolan reaksiýasy häsiýetli bolman, eýsem biologiki ähmiyetli täsir barada habar berýän, signal funksiýasyny ýerine ýetirýän gyjyndyryjylara bolan reaksiýasy-da häsiýetidir. Mysal üçin, mör-möjekler sesden, ysdan, reňkden ugur alyp özlerine iýmit tapýarlar ýa-da abanýan howpdan gaçýarlar. Predmetleriň sesiniň, ysynyň, reňkiniň özi mör-möjekler üçin gös-göni ähmiýetli bolman, olaryň iýmite bolan isleglerini kanagatlandyryp bilmeýär. Ýöne, olar biologiki islegleri kanagatlandyrmagyň mümkindigini habar berýän signal bolup hyzmat edýärler.

Materiýanyň ösüşindäki mundan soňky döwür, janlygy

materiýanyň has ýokary formalarynda täze aýratynlygyň — duýgurlynyň ýagny organizme täsir edýän zatlaryň häsiýetlerini suratlandyran duýmalarynyň gelip çykmagy bilen baglanyşyklydyr.

Psihikanyň başlangyç formasyny duýmalar duzýärler.

Şunlukda, psihika her bir janly materiýanyň häsiýete dälidir. Ol organiki materiýanyň ýokary formalaryna mahsusdyr.

Haýwanlaryň özüni alyp barşynyň formalary.

Bularyň özlerini alyp barşynyň uç sany formasyny tapawutlandyrylyp, olara instinktlar, indikler, özüni alyp barşyň intellektual formalary deňşlidir.

Instinkt - bu özüni alyp barşyň dogabitdi formasydyr. Haýwanlaryň her bir görnüşiniň diňe özüne malsus bolan instinktlar toplumy bolýar. Elbet-de haýwanyň ömrüniň dowamynda instinktlaryň, indikleriniň hasabyna käbir kämilleşmesi bolup geçär şonuň üçin köplenç sürülere ýaşuly, tejribeli, uly durmuş ýoluny geçip erkek haýwanlaryň ýolbaşçylyk edýänligi ýöne erden dälidir, ýöne olar esasan, butin ömrüniň dowamynda üýtgemän galýarlar.

Instinkt - bu özüni alyp barşyň galypa salnan görnüşü bolup, ol haýwanlaryň durmuş şertleriniň üýtgemeyän wagtlarynda gerek bolýar. Eger, şertler üýtgeşse, haýwanlar ony duýmaýarlar. Ol organizmiň dogabitdi dolandyrys apparatyna girizilen programma boýunça hereketini dowam etdirýär. Mysal üçin, bal arysynyň içi baldan dolan her bir gözi müm bilen örtýändigini mälumdür. Aýmylar şeýle eksperiment geçirdiler: içi bally gözleri beýleki tarapyndan deşip, içiniň baly akdyryldy. Arylar bolsa boşlugyna garamazdan ony müm bilen ertmeklerini dowam etdiripdirler.

Guşlar köplenç özüni üçin amatly bolan günorta geografik kontinentlere gyslamaga gidýärler. Ýöne käbir ýyllarda şol raýonlarda gys gazaply gelyär, emma münlerçe guşlar has günorta raýonlara gitmän, şol ýerde ölüp galýarlar.

Instinkt haýwanlaryň özüni alyp barşynyň guramaçylykly formasydyr. Samyrlar pugta kesgitlenem forma boýunça bent gurýarlar. Garynjalaryň her bir görnüşi özlerine mahsus bolan ýerleri ýasaýarlar. Guşlaryň her bir görnüşi öz ýaşaýyş şertlerine laýyk höwürte taýýarlaýarlar. Hatda inkubatorda çykarylan guşlar hem şeýle edýärler. Bular hem guşlaryň şol görnüşine mahsus bolan galynyna laýyk höwürte edimýärler.

Instinkt özüni alyp barşyň biologiki taýdan peýdaly formasy bolmak bilen, ýöne ol haýwanlaryň uýgunlaşmýagyny görşümüz ýaly, diňe ýaşaýyşyň myda-malyk şertlerinde üpjün edýär.

Endik. Endikler instinktlerden tapawutlykda haýwanlaryň özüni alyp barşynyň özbaşdaklykda gazanylan formasydyr. Endikler haýwanlarda durmuşyň tebigy şertlerinde, şeýle hem olara adam tarapyndan döredilmek prosesinde hem emele gelip biler.

Endikler haýwanlarda synanyşyk we ýalňyşlyk üsti arkaly emele gelýärler. Haýsydyr bir hereketleriň köp gezek gaýtalanlymagy we zerur bolan netijäni almak üçin oňa polojitel goldaw berilmegi, kem-kemden degişli reaksiýanyň kemala gelmegine getirýär. Eksperiment geçirilende towugyň öňünde «P» harpyna meňzeş gözenek goýulyp, onuň aňyrsyna bolsa diňe döküldi. Towuk diňe gözenegiň üsti bilen geçmek üçin köp gezek synanyşdy. Ol tötänden, gözenegiň daşyndan öwrülip, diňe ýetýänçe, öňki şowsüz hereketini onlarça gezek gaýtalady. Gaýtalanyp geçirilen eksperimentlerde ýalňyş synanyşyklaryň sany kem-kemden azaldy we towukda özüni alyp barşyň täze formasy emele geldi.

Endik haýwanlaryň özüni alyp barşynyň üýtgap durýan formasy bolýanlygy üçin ol degişli goldaw bolmaga kem-kemden ýitip gidýär. Mysal üçin, arasy aýna bilen kesilen akwariумыň bir seksiyasyna çüý balygyny, beýleki seksiyasyna bolsa owunjak balyklar göýberildi. Çüý balygy

owunjyk balygy tutmak üçin onlarça gezek synanyşdy, ýöne her gezek aýna degip yzyna gaýtdy. Birnäçe wagt geçenden soň, çüý balygynda endik emele gelip, ol owunjak balyklara topulmany goýdy. Bu endik seksiyalaryň arasyndaky aýna aýrylanýndan soň hem saklanyp galdy. Ýöne şol endik tiz wagtdan ýitip gidip, çüý balygy özüni ozalky ýaly alyp barmaga başlady.

Bulardan başga-da, endigiň özgermegi bir zadyň üýtgemegi netijesinde hem ýüze çykýar. Maýmynda içine banan salnan gutynyň ildirgijini öň aýagynyň sag penjesi bilen açmak endigi döredilipdir. Soňra onuň sag penjesi göwresine daňylanda maýmyň ildirgiji öň aýagynyň çep penjesi bilen açýar. Soňra ol aýagy hem daňylanda, maýmyň ildirgiji yzky penjesi bilen açýar. Haçan-da bu mümkinçilikden hem galandan soň, ol dişleri bilen açyp başlaýar. Endikleriň şeýle üýtgemegi esasan, ýokary guramaçylykly haýwanlar üçin mahsusdyr.

Endikleriň döreýşi haýwanlaryň umumy ösüş derejesine we dereýän endigiň bar bolan instinktlere daýanyp bilmek mümkinçiligine baglydyr. Tejribeli tälim berijiler hemişe şuny göz önünde tutýarlar. Ony W.A. Durow hem başaraňlyk bilen peýdalanyndyr. Endikler bilen instinktleriň arasynda berk baglanyşyk bolup, ol instinktlere laýyk gelýän endikleri has gowy döreýänliginde ýüze çykýar. Ikinji tarapdan bolsa, endikler instinktlere täsir edýärler, käte bolsa olaryň döremegini bökdeýärler. Dogry, eldekileşdirilen it diňe öz eýesiniň elinden iýmät iýär. Bu erde Endik in guýçli iistinktlerin biri bolan iýmit instinkтини basýar. Ýörite öwredilen we arkasyna mina danylan itler, özlerini tankyn aşagyna oklaýarlar. Bu ýerde endik guýçli bolup, öz-özüni görämak instinkтини basýar.

Ewolýusion ösüş prosesinde haýwanlaryň ençeme nesillerini durmuş şertlerine laýyk gelýän endikler, kem-kemden berkeyärler we özüni alyp barşyň nesile geçän formasyna öwrülýärler. Hut şu ýerde haýwanlary durmuşyň bar

bolan şertlerine uýgunlaşdyrmagy üpjün edip tebigy seçgi ýüze çykýar.

Özüni alyp barşyň intellektual formasy. Intellektual özüni alyp baryş — bu haýwanlaryň özüni alyp barşynyň ýokary tipidir. Ony ýokary derejede ösen maýmynlarda we delfinlerde görmek bolýar. Intellektual özüni alyp baryş haýwanlaryň üýtgäp duran daşky sreda has doly we dogry uýgunlaşmagyny üpjün edýär. I. P. Pawlow köp sanly tejribeleriň netijesinde maýmynlaryň öňden dörän endikleri üýtgedip bilmeýändikleri, olary daşky ýagdaýyň üýtgemegi bilen täze kombinasiýalara birikdirmäge ukyplydyklary barada netijä gelipdir. I.P. Pawlowyň ýazyşy ýaly, maýmynlar «baglanyşyklaryň býaglanyşygyny» amala aşyrýarlar. Şol haýwanlar aýry-aýry predmetleri tutuşlygyna, şeýle hem olaryň arabaglanyşygyny, gös-göni daşky alamatlary dogrusyndaky maglumatlary şöhlelendirmäge ukyplydyr.

Maýmynlarda arabaglanyşyklary kabul etmekligiň bardygyny dürli barlagçylaryň olarda geçirilen köp sanly tejribeleri tassyklaýar. Belentlikde maýmyn birnäçe taýak kesimlerini birikdirip alar ýaly aldawaç (banan, alma) asylyp goýulýar. Taýak kesimleriniň bir ujunyň dörtburç, uçburç ýada tegelek, beýleki ujunyň bolsa deşik bolmagy bu ýumuşy kynlaşdyrýardy. Diňe kesimleri dogry saýlamak arkaly taýagy düzmek bolýardy. Maýmyn köp sanly sypanyşyklardan we ýalyşlyklardan soň, bu ýumuşy ýerine ýetirmegi başaryp we aldawajy aldy. Başga bir eksperimentde maýynyň gözeneginiň önünde içi mandarinli kürüşge goýuldy. Kürüşgäniň gupundan lenta geçirildi. Lentanyň uçlary maýmynyň penjesi ýetmez ýaly edilip goýuldy. Ol muny gözenegiň önünde ýatan taýak bilen amala aşyryp biljekdi. Ýöne şol taýaga-da maýmynyň penjesi etmeýärdi. Bu işi gözenekde ýatan gysgajyk taýak bilen edip boljakdy. Maýmyn içi mandarinli kürüşgäni gös-göni almak, lentäniň ujundan tutmak, uly taýaga penjesini ýetirmek üçin eden köp sanly netijesiz synanyşyklaryndan soň,

ahyrda zerur bolan hereketleri, hemmesini dogry yzly-yzyna ýerine etirdi: kiçjik taýajyk bilen uly taýagy süýşürdidi, köp sanly synanyşyklardan we ýalňyşlyklardan soň şol taýagyň ilmeği bilen lentanyň iki ujundan hem bile tutup, ilki-ilkiler maýmyn lentanyň bir ujundan çekende lenta sogrulyp, kürüşge bolsa ýerinde galýardy) kürüşgäni özüne çekip mandarini aldy. Bu tejribeleriniň birinjisi intellektual özüni alyp barşa predmetleriň dürli formalarynyň arasndaky arabaglanyşygy kabul etmekligiň mahsusdygyny, ikinjisi bolsa göze görünüp duran ýagdaýlaryň giňişlik arabaglanyşyklaryna kabul etmekligiň häsiýetlidigini şaýatlyk edýär.

Ýokary derejede ösen haýwanlara mahsus ýene-de bir möhüm aýratynlygy, olaryň «iki basgançakly mesele» diýilýan ýumuşy çözmäge ukyplydygyny bellemelidir. Bu ýumuşyň manysy haýwanyň hereketleriniň birinji böleginiň ýeterlik bolýan maksada gös-göni alyp baran, diňe oňa zerur bolan şertleri taýarlaýanlygyndan ybaratdyr. Muny öňki getirilen mysallarda görmek bolýar. Dürli böleklerden taýagyň düzülmegi gös-göni aldawajy almaga gönükdirilen, diňe oňa şert taýarlaýar. Eger ikinji mysalda maýmyň uly taýaga etmek üçin kiçjik taýagy alýan bolsa, munuň özi hem esasy meseleleri hem çözmäge görüýän taýýarlykdyr. Taýýarlyk görüýän döwür şu aşakdaky tejribede has aýdyň görünýär. Uzyn turbanyň içine kemptut salyp, maýmynyň penjegi ýetmez ýaly edilip goýuldy. Onuň gapdalynda hem ýogyn agaç bölegi ýatyrdy. Maýmyn derrew şol agajy peýdalanjak boldy, emma agaç turba sygmany. Şondan soň maýmyn ony dişi bilen ýonup başlady. Diňe şondan son turbanyň içindäki kempudy çykardy. Taýýarlyk görüş hereketlerini ýerine ýetirmekde zähmet guralyny taýýarlamagyň geljekgi nusgasy ýüze çykyp, bu bolsa diňe adama mahsusdyr.

Maýmynlar «iki basgançakly» messläni çözendä goreýmäge olar hem zähmet guralyny taýýarlaýan ýaly bolup görünýär. Ýöne haýwanlaryň şol meseleleri çözmesi üçin

peýdalanan taýak we agaç böleklerinde gural funksiýasy emele gelmeýär. Munuň sebäplerniň biri hem adamyň zähmet guralyny taýýarlamagynyň olary peýdalanmakdan aýry wagtda bolup geçýänligidir. Onuň ilkinji fazasy awtolom häsiýetli bolup, ulanmak fazasyna bagly däldir. Haýwanlarda şol fazalar yzly-yzyna bolup geçýär.

Şeýlelik bilen, özüni alyp barşyň intellektual formasy haýwanlaryň sredanyň üýtgeýän şertlerine üstünlikli uýgunlaşmagyny üplün edýänligi bilen tapawutlanýar. Bu özüni alyp baryşda diňe bir aýry-aýry predmetleri däl-de, olaryň arasyndaky daşky gatnaşyklary hem şöhlelendirmek mümkinçiligi döreýär: özüni alyp barşyň bu formasy esasy meseläniň üstünlikli çözülmegini üpjün edýän taýýarlyk görüş döwrüni hem öz içine alýar.

§ 2. Adamyň aňynyň ösüşinde zähmetiň roly

Adamyň aňy, onuň, haýwanat dünýäsinde ýaşamagyndan zähmet işiniň geçmeginiň netijesinde döreýär. Haýwan tebigata diňe uýgunlaşýan bolsa, adam özüniň erk isleglerine laýyklykda tebigaty üýtgedýär. Tebigata uýgunlaşmak bilen birlikde, ösýän islegleri kanagatlandyrmak üçin zähmet prosesinde tebigatyň kollektiwleýin özgerdilmegi adamlaryň ýaşayşynda barha has uly ähmiýete eýe bolupdyr. Predmetleriň gurallar hökmünde peýdalanylmagy, ondan soňra zähmet gurallarynyň ýasalmagy adam psihikasynyň, aňyň döremegine eýe bolupdyr.

Biologiki şertler adam aňynyň ýüze çykmagy üçin diňe mümkinçilikler bolup durýar. Adam aňynyň döremegi üçin esasy şert zähmet bolupdyr.

F. Engels “Zähmet adamyň hut özüni döredipdir” diýip ýazýar.

Zähmet guralynyň taýýarlanyp başlanmagy adamyň töwerekdäki tebigata täze gatnaşyklarynyň döremeginiň

başlangyjydyr. Şol gatnaşyklar adamyň özünde bap bolan zähmet gurallary bilen baglanyşyklydyr. Zähmet guralynyň ösüş derejesine baglylykda adamyň tebigata täsir edişi, ony özgertmäge we adamyň hajatlaryna uýgunlaşdyrmaga bolan mümkinçilikleri hem dürli-dürlidir.

Adam töwerekdäki tebigaty özgertmek bilen, özüniň hususy tebigatyny özgerdýär. K. Marks «Zähmet ozaly bilen adam bilen tebigatyň arasyndaky amala aşyrylýan prosesidir, bu prosesde adam hut öz işi bilen özüniň we tebigatyň arasyndaky maddalaryň çalyşmagyny aralaşdyrýar, düzgünleşdirýär we muňa kontrolyk edýär. Tebigatyň maddasyna adamyň, hut öz durmuşy üçin amatly bolan formada eýe bolmak üçin, ol öz jesedine degişli tebigy guýçleri: ellerini, aýaklaryny, kellesini we barmaklaryny herekete girizär. Şu hereket arkaly daşky tebigata täsir edip we ony üýtgedip, adam şonuň bilen bir wagtda hut özüniň tebigatyny-da üýtgedýär» diýip ýazýar.

Zähmet prosesinde adamyň eliniň funksiýalary kemilleşipdir we ösüpdür. El diňe bir tutmak ýa-da predmetleri saklamak hereketlerini ýerine ýetirmek serişdesi bolman, ol akyl ýetiriş organyň esasyňa öwrüldi. Hut zähmet prosesinde elniň hereket apparaty ösdi we ol obýektleriň dürli hesiýetlerini kesgitlemäge mümkinçilik berýän syzş organyna öwrüldi. Şu zatlaryň hemmesi F. Engelse adamyň elini hem zähmetiň guraly hem-de zähmetiň önümi diýip atlandyrmaga mümkinçilik berdi.

Zähmet prosesinde adamyň sözleýiş dili ösüpdür. Adamyň zähmet işleriniň maksada gönükdirilenlik häsiýeti, zähmet prosesinde aragatnaşyk saklamagyň ze-rurlygy öz hereketlerini sazlamak, zähmet prosesinde toplanýan tejribeleri alyşmagyň möhümligi, bir tarapdan, sözleýiş diliniň ösmegi üçin şert, ikinji tarapdan, bolsa sözleýiş diliniň ösmegi adamyň özüniň ösmegine we kämilleşmegine getiripdir.

F. Engels «ilki başda zähmet, soňra bolsa şonuň bilen

birlikde aýyl-saýyl seslere belünip gepleýiş iki sany iň esasy stimuly bolup, bularyň täsiri astynda maýmynyň beýnisi kem-kemden adam beýnisine öwrülipdir, adamyň beýnisi maýmynyň beýnisine gaty meňzeş hem bolsa, ululygy we kämilligi taýyndan maýmynyň beýnisinden köň artykdyr» diýip ýazýar.

Adamlaryň zähmet işiniň möhüm netijesi we şonuň bilen den derejede şol işiň ösmeginiň möhüm şerti adamzat jemgyýetiniň döremegidir.

F. Engels «Agaçlara dyrmaşyp ýören maýmyňlaryň sürüsinden adamzat jemgyýeti emele gelýänçe, megerem, ýüzlerçe muň ýyl (ýeri taryhy üçin ähmiýeti adamyň ömrü üçin bir sekunda ähmiýetinden köp bolmadyk) geçendir. Emma her niçik-de bolsa, ahyrsony, adamzat jemgyýeti döräpdir. Onson adamzat jemgyýetiniň özüni maýmyňlar sürüsinden tapawutlandyran häsiýetli alamatyny biz ýene-de nemedi gerýäris? Zähmete-de» diýip belleýär. Adamyň gadymy nesilleriniň sürüniň içindäki instinktiw biologik häsiýetli gatnaşyklary, olaryň zähmýetine esaslanýan gatnaşyklar bilen çalşypdyr.

Şeýlelik bilen, adamyň döremegi, onuň aňynyň kemala gelmegi we ösmegi bilen, şonuň esasynda gatnaşyklaryň başga bir sistemasynyň, adamyň, psihikasynyň we aňynyň ösmegine gös-göni täsir edýän adamzat jemgyýetiniň emele gelmegi bilen dördilipdir.

§ 3. Haýwanlaryň psihikasynyň we adamyň aňynyň özboluşlylygy

Biz psihiki şöhlelenmäniň aýratynlyklaryna garap geçmegimizde tutuş psihikany häsiýetlendirmek bilen, onuň ösüşiniň ýokary etapy bolan adamyň aňyna mahsus aýratynlyklary görkezmändik. Hakykatyň aňda şöhlendirilmegi psihiki şöhlendirmeniň ähli aýratynlyklaryny

özünde jemleýär. Ýöne, anyň derejesinde şol aýratynlyklaryň her birinin diňe adamyň aňyna mahsus bolan hesiýetleri bardyr. Bulardan başga-da aň üçin haýwanlaryň psihikasynda duş gelmeýän käbir özboluşly aýratynlyklar mahsusdyr.

Aň hem tutuş psihika ýaly, şöhlendirme prosesidir, ýöne bu proses aňyň derejesinde has çylşyrymly amala aşyrylýar hem-de bir wagtyň özünde özara baglanyşykly üç ugur boýunça geçýär.

Özaly bilen, daşky dünýäniň şöhlendirmesi taryhy ösüşiň döwürlerinde dürlidir. Şu şöhlendirmäniň häsiýeti hemişe bar bolan sosial-ykdysady şertlere baglydyr. Başgaça aýdanyňda, ozal belleniş geçilişi ýaly, adamyň aňy taryhy jähtde üýtgeýär. Elbetde haýwanlaryň psihikasy babatynda şeýle özgerişikler hakynda gürrüň etmek bolmaz.

Daşky dünýäni şöhlendirmek prosesi her bir Adamyň ömrüniň dowamynda hem üýtgeýär. Şeýle bolanynda şöhlendirmäniň aýratynlyklary ýaş we toplanan tejribe arkaly döredilýär. Görälmäge şöhlendirmäniň onyň şeýle üýtgeşmeleri haýwanlaryň psihikasynda hem bolýan ýaly, sebäbi olaryň ömrüniň dowamynda şöhlendirmäniň üýtgeşmeleri bolup geçär. Ýöne munuň özi diňe daşky menzeşlikdir. Haýwanlaryň psihikasynyň diňe şol bir jandaryň tejribesi bilen döredilýär, adam bolsa bütün adamzadyň jemgyýetçilik taryhy tejribesini özüne alyp biler.

Şöhlendirmäniň şol bir işiň pursatlaýyn döwürlerinde hem dürlü-dürlidir. Ol bilmezlikden bilmäge, doly däl bilimlerden hemmetaraplaýyn doly bilimlere duýgy üsti bilen akyl ýetirişden abstraktlaşyp akyl ýetirişe geçmekde has aýdyň ýüze çykýar. Şeýle ýagdaýlarda daşky üýtgeşmeler gnostiki (akyl ýetiriş) planda bolup geçýär. Haýwanlarda hakykata akyl ýetiriş gatnaşyklary düýpden bolmaýar.

Daşky dünýäni şöhlendirmekde taryhy, ontogintik hadysalaryň birligi adamyň aňynyň haýwanlaryň psihikasyndan tapawudynyň ilkinji alamatydyr.

Adamyň aňy obýektiw hakykatyň subýektiw aňlatmasydyr, ýöne şol aktiwligiň derejesi we häsiýeti aýdan başgadyr. Psihiki şöhlelenme haýwanlaryň diňe daşky şertlere uýgunlamagyny üpjün edýär, haýwanlar diňe tebigatyň berýän zatlaryny peýdalanmak bilen çäklenýärler. W.I. Lenin «Adamyň aňy obýektiw dünýäni diňe şöhlelendirýänligi bilen durman, hatda ony döredýär hem» diýip ýazýar.

Hakykatdaky aktiw özgerişleri diňe adam görüp biler, sebäbi adam onuň obýektiw kanunlaryna akyl ýetirýär we şolara baglylykda öz işiniň maksatlaryny kesgitleýär. «Adam diňe bir tebigatyň beren zadynyň, formasyny üýtgetmek, tebigatyň berýän zadyna ol şonuň bilen bir wagtda özüniň düşüňjeli maksadyny-da amala aşyrýar, şol maksat bolsa kanun hökmünde işgäriň häsiýetleriniň, hereketleriniň usulyny we häsiýetini hem-de ol öz erk islegini şol maksada tabyn etmelidir».

Adamyň aňynyň deredjilikli we maksada gönükdirilen häsiýeti bilen döredilýän aktiwligi, ony haýwanlaryň psihikasyndan tapawutlandyran ikinji alamatydyr.

Daşky täsirleriň lsihikada özal dersi aýratynlyklaryň üsti bilen şöhlelendirmegi haýwanlaryň psihikasy üçin hem adamyň aňy üçin hem häsiýetli zatdyr. Şol ýagdaýlaryň ikisinde-de obýektiw dünýäniň subýektiw şöhlelenmesi bardyr. Ýöne şöhlelenmäniň subýektiwligi prinsipial taýdan dürli-dürlidir.

Adam akyl ýetirmäniň subýekti hökmünde çykyş edýär. Onuň akyl ýetirişi düşüňjeli, maksada gönükdirilen häsiýetde eýe bolup, ol şöhlelendirýän zadyna akyl ýetirýr. Ikinjiden, daşky täsirli üýtgedijä tejribeler adamlarda we haýwanlarda dürlidir. Haýwanlaryň tejribesi diňe onuň öz ömrüniň esasynda taplanyp konkret häsiýetlidir. Adamyň tejribesi bolsa, diňe bir onuň özüniň praktiki iş prosesinde toplaýan zatlary bilen çäklenmän, bütin adamzat tarapynyndan umumy tejribäni hem öz içine alýar. Üçünjiden, öz üstlerinde daşky täsirleri

şöhlelendiriji olaryň üýtgeýjiligiňe sebäp bolan anatomo-fiziologik aýratynlyklary adamda we haýwanda dürli-dürlidir.

Obýektiw dünýäniň adamzadyň umumylaşdyrylmagyna tejribesiniň üsti bilen maksada gönükdirilen, düşüňjeli subýektiw häsiýetde şöhlelendirilmesi, adamyň psihikasyndan tapawutlandyran üçünji haýwanlaryň alamatdyr. Hakykaty şöhlelendirmek haýwanlara-da adamada mahsusdyr. Ýöne ol haýwanlarda daşky sreda uýgynpşmak maksady bilen özüni alyp barşyňy kadalaşdyrmagy üpjün edýär. Ýaşayşy ugrundaky biologiki göreşde diňe üýtgäp durýan daşky şertleri şöhlelendirýän, şol şertlere üstünlikli uýgunlaşýan haýwanlar ýaşamaklaryny dowam etdirýärler. Aňyň derejesinde praktikada barlanýan häsiýetde hakykaty şöhlelendirmek, bu hakykata we onuň köp sanly baglanyşyklaryna hem-de aragatnaşyklaryna akyl ýetirmek prosesidir.

Dünýäniň onuň köp sanly baglanyşyklaryna we aragatnaşyklaryna akyl ýetirmek formasynnda şöhlelendirilmegi adamyň aňyň haýwanlaryň psihikasyndan tapawutlandyran dördünji alamatdyr.

Adamyň zähmetiniň netijeleriniň maddy we ruhy önümlere öwrülmeşi, toplanan tejribäniň sözlerde jemlenmegi we düşüňjelerde saklanyp galmagy, adamlarda diňe bir häzirki döwre akyl ýetirmäge däl-de eýsem öz geçmişini bilmäge-de kömek edýär.

Adam geçmiş bilen häzirki döwri deňeşdirmek arkaly obýektiw sebäpli netijeli baglanyşyklary açmak mümkinçilik alýar. Adam sebäpli netijeli baglanyşyklary bilmek arkaly geljegi öňünden görüp bolýär. Adamyň aňy üçin haýwanlarda bolşy, diňe bir ösýän şöhlelenme häsiýetli bolman, eýsem geljegi öňden görüjilikli habar bermek hem mahsusdyr. Adam aňynyň öňden görüjilikli häsiýeti ony haýwanlaryň psihikasyndan tapawutlandyran başinjy alamatdyr.

4-NJI BAŞ. IŞIŇ PSIHOLOGIÝASY

§ 1. Iş, hereketler we gymyldylar hakynda düşünje

Iş hakynda düşünje. Adam öz tebigaty boýunça aktiwdir. Ol zähmetiň haýsy görnüşini bilen meşgullanýandygyna garamazdan döredijidir. Iş prosesinde ýüze çykyan aktiwligi bolmasa adamyň ruhy durmuşynyň baýlyklaryny: akylynyň we duýgusynyň çuňlugyny, hyýalynyň we erkiniň güýjüni, ukypalaryny ýa-da hesiýetlerini açyp gerkezmek mümkin däldir.

Iş sosial kategoriýadyr. Haýwanlara diňe ýaşaýyş ukyby mahsus bolup, ol daşky sredanyň talaplaryna organizmiň biologiki uýgunlaşmagy häsiýetde ýüze çykyar. Adam üçin özüni tebigata aňly garşy-goýmak, onuň kanunlaryna akyl ýetirmek we ona aňly-düşünjeli täsir etmek häsiýetlidir. Adam şahsyýet hökmünde öz önünde belli bir maksat goýup, özüni aktiwligi ugrukdyrýan, aktiwligi ýüze çykarýan sebäpleri düşünýär.

Aňyň we işiň birliginiň marksistik psihologiýasynda formirlenen prinsipli birnäçe teoretiki düzgünleri özünde jemleýär. Aňyň mazmuny, ozaly bilen akyl ýetirýän işiň, oňa goşulan obýektleri we taraplary öz içine alyar. Şeýlelikde, aňyň mazmuny we düzümi iş bilen baglanyşykly döreýär. Aktiwlik şahsyýetiň psihiki şöhlelenmesiniň möhüm häsiýetnamasy hökmünde predmetleýin işde başlanýar, amala aşyrylýar we soňra adamyň psihiki häsiýetini öwrülýär. Aň işde formirleşip, şonda hem ýüze çykyar. Mugallym okuwçynyň bilim derejesine onuň jogaby we tabşyrygy ýerine ýetirişi boýunça baha berýär. Mugallym okuwçynyň, okaýsyny analiz etmek bilen, onuň ukypary, pikirlenmek we ýatkeşlik aýratynlyklary barada netije çykarýar. Şahsyýetiň işi we hereketleri boýunça onuň garaýyşlarynyň, duýgularynyň, erkiniň eýleki sypatlarynyň häsiýetleri kesgitleýär. Islendik işiň görnüşini

hereketler bilen baglanyşyklydyr. Hereketler garaşylyan netije hökmünde ýüze çykýan maksada, pikirlenilýän ýa-da göz önüne getirilmäni netije etmeklige gönükdirilendir. Meselem, alma agajy oturdylanda, belli bir çuňlukda çukur gazmak, dökün dökme, kökünü düzedip, ony daňmak we ş.m. işleri etmek bilen, adam bu prosesde belli bir plan boýunça hereket edýär. Işň barşynda bu plan pikirleriň we göz önüne getirmeleriň, ençeme görnüşinde aýbaňlandyrylýar hem-de güýji, tizligi, gerimi, ylalaşyklylygy, takyklygy boýunça gymyldylar arkaly amala aşyrylýar.

Hereketiň sostawyna girýän gymyldylar ýa oňünden niýetlenen, ýa-da oňünden niýetlenilmedik häsiýetde bolýarlar. Bu ýagdaýlaryň ikisini-de olar reflektor hereketler bolup galýarlar.

Psihologiyada işň iki görnüşini daşky (fizika) psihiki reallykda ýaýbanlanan içki işi (psihiki) tapawutlandyryýarlar. Sowet psihologlary L.S. Wygotskiý, A.N. Leontewiň, P.Ý.A. Galperiniň, N.F. Talyzynanyň barlaglaryndan akyl işiniň ilki daşky predmet görnüşinden formirlenip, kem-kemden içki görnüşe geçýändigini görkezildi. Daşky işň içki görnüşe geçmegine interiorizasiýa diýilär. Oňa mysalda seredeliň. Çaga sanamagy öwrenýär. Ilki başda ol taýajyklary sanaýar, olary bir-biriniň üstüne goşýar. Soňra taýajyklaryň gerekmejek pursady gelýär, sanamak predmetleriň özünden we olary daşky täsir etmekden aýry başga akyl işine öwrülär. Pikirlenme operasiýalarynyň obýektleri bu ýerde eýýäm simwollar-sözler we sanlar bolýarlar. Dürli akyl herereketleriniň formirlenmegi adamyň, ýeten tejribesiniň darejesinde onuň akyl işini üpjün edýär.

Akyl hereketiniň predmetler bilen baglanyşykly bolan görnüşinde durmuşa geçirilmegine ekstorizasiýa diýilär.

Daşky iş hereketiň içki tarapyndan kontrollýk edilýär. Adam edýän hereketleriniň obrazlar we oý-pikirler görnüşinde planlaşdyryýar we daşky bar bolan görnüşleri bilen deňeşdirýär.

Real hereketiň akyllarapyna, şonuň esasynda hereket etmegiň we hereketleriň akseptory diýilär. Şu mehanizm real netijäni garaşylyan netije bilen deňeşdirmäge we ahyrky maksada ýetmekligiň gönükdirilmesine girizmäge mümkinçilik berýär. Hereketleriň akseptory diýen düşüňjeli işleri düzen orsyet fiziologi P.K. Anohin ony hereketleriň netijesine kontrollýk etmegiň we olary öňde goýlan maksat bilen deneşdirmegiň apparaty hökmünde kesgitleýär.

Işiň psihologik häsiýetnamasy. Adamlaryň işi diňe bir psihologiýanyň däl-de, şol bir wagtyň özünde filosofiýanyň, syýasy ykdysadyýetiň, sosiologiýanyň pedagogikanyň, taryhyň, dürli önümçilik tehnologiýalarynyň öwrenýän obýektidir. Psihologiýa üçin iş kategoriýasynyň has giň we düýpli ähmiýeti bardyr. Şahsyýetiň durmuş ýoly iş bilen berk baglanyşyklydyr. Onda adamyň, professional şahsy aýratynlyklary formirlenýär.

Adam işe belli bir motiwler (sebäpler) arkaly ugrukdyrylýan we belli bir maksada ýetmäge meýil edýan-shahsyýet hökmünde girişýär. Motiwler hökmünde islegler, oý-pikirler, duýgular we beýleki psihiki hadysalar hyzmat edip biler. Işi amala aşyrmak üçin diňe içki talaplar ýeterlik däldir. Munuň üçin işin obýekti we talaplary şahsyýetiň işiň netijesinde etmek islän maksatlary bilen deňeşdirilmelidir.

Motiw-maksat sferasynda işiň, sosial we synpy şertlendirilmesi aýratyn aýdyň gerünýär. Mätäç synpyň wekili hökmünde işleýän adamy işlemek zerurlyk (işsiz ýaşamagyň fiziki taýdan mümkin däldigi, barly adama bolsa harsydünýälik, şahsy baýlyga kowalaşmak, şahsy isleglerini kanagatlandyrmak) mejbur edýär. Ýokary kemillikdäki şahsyýetiň motiwleriniň prinsipial täze esasy bolup, ol şahsy baýlyk üçin däl-de, hut zähmetiň özi, jemgyýetiň berkararlygyny, abadançylygy üçin zähmet çekýär.

§ 2. Bilim, başařaňlyk, endik we öwrendiklilik

Bilim. Adamyň dünýä baradaky bilimleri ilki bilen obrazlar Duýma, kabul ediş görnüşinde döreyär. Duýgy arkaly alnan maglumatlaryň anda täzeden iş-lenilmegi düşüňjeleriň we göz önüne getirmeleri döremegine alyp barýar. Olar bilimň şu iki formalarynda ýatda galýarlar. Göz önüne getirmeler näçe umumy, düşüňjeler näçe abstrakt bolsalarda olaryň düýp maksady praktiki işi guramakdan we kadalaşdyrylmakdan ybaratdyr.

Bilimler bilimiň hatyrasyna funksionirlenmeýär. Olar önümçiligiň häzirkini bar bolan derejesinden ep-esli öňe geçip bilerler. Geljekki praktiki işe ýol açmak bilen, adamyň tebigata we jemgyýete tasir etmek mümkinçiliklerini döredip, ahyrky netije-de hemişe işi kadalaşdyrmaga goşulýarlar.

Bilim we hereketiň nähili berk baglanyşyklydygyna üns bereliň. Predmetler bilen hereket etmek çaga-da, uly adama-da bir wagtda olaryň häsiýetleri barada, olary ulanmagyň mümkinçilikleri barada düşüňje berýär. Biz nätanys predmetlere duşanymyzda ozaly bilen olar nähili hereket etmelidigi, ony nähili ulanmalydygy barada düşüňje almaga çalyşýarys. Eger siz kino düşüňýän kamerany ilkinji gezek elniize alan bolsaňyz, ozaly bilen ony nähili ulanmalydygy baradaky instruksiya bilen tanyş bolarsyňyz. Instruksiýadan kamerany ýygnamaga, ony zaryadlamaga mümkinçilik berýän hereketleri barada düşüňje alarsyňyz. Inetruksiya esasynda ýerine ýetirilýän hereketler hereket etmek düşüňjesi hökmünde suratlandyrylýar. Ýöne kino düşürmek üçin hereketler we olaryň yzygiderligi baradaky düşüňjeler ýeterlik däl. Plonkanyň duýgurlygy, obyektiv ýagtylygy, duýgurlyk bilen ýagtylygyň mynasybeti barada teoretiki bilimler gerek. Bulardan başga-da ýönekeý höwesli filmi döretmek üçin şenariý ýazmagyň, kadrlara bölmegiň, montaž etmegiň prinsiplerini we ş. m. barada düşüňje gerek bolup, olar bolsa

kamerany ullanmak baradaky instruksiýada ýokdur. Olary ýörite edebi ýatlardan öwrenip, işde peýdalanylmalydyr. Bilim işe akyl ýetirişi has ýokary derejesine getirýar, onuň ýerine ýetirlişiniň dogrydygy baradaky ynamy artdyrýar. Bilinmenz iş mümkin dälidir.

Başarnyk. Işiň hökmany komponentlerine endikler we başarnyklar deňşlidir. Olaryň mynasybetli barada dürli pikirler aýdylýar. Barlagçylaryň bir topary endikler başarnyklardan soň döreýar diýip hasaplaýarlar. Başga bir topary bolsa başarnyklaryň ilkinjidiğini nygtaýarlar. Bu garşylyklaryň sebäpleriniň biri hem “başarnyk” diýen sözüň köp manylygy bilen düşündirilýär.

Bir tarapdan hereketleri ýerine ýetirmegiň iň ýönekeý derejesinde başarnyk diýilse, ikinji bir tarapdan, işiň bir görnüşi boýunça adamyň ýeten ussatlygyna-da başarnyk diýilýar. Birinji synp okuwçysyna ol okamagy başaryar diýilýar. Uly adam hem okap bilýär. Şu iki başarnygyň arasynda türgenleşikleriň, okamak endiklerini kämilleşdirmegiň köp ýyllyk tejribe ýoly ýatyr. Munuň psihologik srukturasy boýunça hil taýdan tapawutly başarnykdygy gürrünsizdir. Bilimleriň ilkinji hereket tejribesiniň yzy süre barýan ýönekeý başarnyk bilen bir hatarda işi ýerine stirmek, ussatlygyň belli bir derejesini aňladýan endikler emele gelenden soň döreýän başarnygy tapawutlandyrmalydyr.

Ýönekeý başarnyk - munuň özi bilimleriň esasynda başga biriniň hereketlerine öýkunmek ýa-da özbaşdak synanyşyklaryň we predmet bilen iş salşandaky ýagňşylyklary düzetmek esasynda ýüze çykýan hereketlerdir. **Başarnyk** - ussatlyk eýäm endige öwriken zatlaryň we bilimleriň giň toparynyň esasynda ýüze çykýar.

Ýönekeý başarnyk, endikler bilen ussatlyk häsiýetnamasyna mugallymyň zähmetiniň, mysalyna garap geçeliň. Pedagogik ýokary okuw jaýynyň studentinde tagta

bilen işlemengi ýönekeý başarnygy bar. Bu başarnyk talybyň mekdepde we ýokary okuw jaýynda okaýan döwründe döreýär. Ýöne student ony diňe ýerine etirmekde maksada okgunly we yzygiderli türgenleşmändir. Psihologiýa, pedagogika, hususy metodika şýle başarnygyň teoretik esasynda ýüze çykarýarlar. Psihologiýa kursuny öwrenmekde «duýmanyň kontrasty», «figuranyň we fonuň gatnaşygy», «ünsüň bölünişi we toplanýşy» diýen düşüňjeler belli bir derejede tagtadaky ýazgylardan edilýän talaplary esaslandyrýar. Emma student ýokary okuw jaýyny tamamlanda hem onda tagtada ýazmak endiginiň döremezligi bolup biler. Şeýle endigiň bolmazlygy mugallymyň her bir formulany ýazjak bolanynda tagtanyň boş ýerini gözlemegne we özal ýazylan sözlemleri bulam-bujar edip süpürmegine getirýär we sapakdan soň tagtada baglansyksyz aklatmalaryň düşnüksiz uýşmegi galýar.

Endikleriň häsiýetnamasy. Eger adam endikleri ele alan bolsa iş ýokary hilde we netijelilikde ýerine ýetirilýär. Endik hereketi ýerine ýetirmegiň kämilleşen usulydyr. Adamyň işiniň komponenti hökmündäki endigi haýwanlaryň özüni alyp barşynyň formasy bolup durýan endik bilen gatyşdyrmak bolmaz. Haýwanlaryň endigi olaryň synanyşyklaryň we ýalňyşlyklaryň üsti bilen töwerekdäki sreda uýgunlaşmak mehanizmi hökmünde formirlenýär.

Adam endiginiň döremeginiň esasyynyň giň, aňlanylan hereketler ýatyr. Adamyň özleşdirýän we birsyhly meşhur bolýan her bir işinde has ýönekeý we has çylşyrymly endiklariň ençemesi ösýär. Endikleriň zähmet, okuw, sport, çeperçilik we ş. m görnüşleri bolýar.

Emma iş tutuşlygyna awtomatlaşman, eýsem onuň diňe aýry-aýry elementleri, hereketi ýerine ýetirmegiň käbir usullary awtomatlaşýar. Meselem, esasy orfografik kadalarynyň berjaý edilmegi, harplary ýamagyň we sözde birikdirmegiň usullary awtomatlaşýar, emma hatyň prosesini özi maksada

gönükdirilen, oñünden niýetlenen hereket bolup galýar.

Hereketiň gaýtalanyp ýerine ýetirilmekleriniň gönükmelere mekzeş däl häsiýetde amala aşyrylmagy-da mümkindir. Nyşana sansyz köp ok atmak bolar, emma haýsy okuň degendigini, haýsylaryň degmedigini atyjy bilmeýse, onda ol atyjylyk endigini kämilleşdirip bilmez. Gönükme prosesinde öz üstünliklerini we kemçiliklerini görmek hem-de nazara almak zerurdyr. Zerur, peýdaly, peýdasyz, maksada laýyk we maksada laýyk däl gymyldylar we hereketler praktiki işiň üstünliklerini we şowsuzlyklaryny hasaba almak esasynda tapawutlandyrylýar. Şeýlelik bilen, adama zerur bolan endikler gönükmede emele gelýär we berkleşýär.

Her bir endik şertli-reflektor baglanyşyklarynyň sistemasyndan ybaratdyr; hususan hem hereket analizatoryndaky wagtlaýyn baglanyşyklarynyň sistemasydyr. Endikleriň emele gelmeginde we täzeden guralmagynda şertli refleksleriň emele gelmegiň, üýtgemeginiň we päsgellenmeginiň ähli kanunlary öz güýjüni saklaýar.

Endikler işiň gönükmeler netijesinde awtomatlaşyp galan hereket elementleridir.

Öwrendikligiň häsiýetnamasy. Öwrendiklik emele geliş mehanizmi boýunça endikler bilen berk baglanyşyklydyr. Öwrendiklik hereket etmek islegidir. Meselem, çaga birnäçe gigiyena endikleri öwrenýär: ol elini ýuwup bilýär, dişini arassalaýar. Ýöne bu az. Çagada hemişe nahar iýmezden oň, ýatmazdan oň, gezelenç edeninden soň elini ýuwmak öwrendiklik bolmagy mahsusdyr.

Öwrendiklik adamyny belli bir iş etmäge gönükdirýär. Şonuň üçin hem şahsyýetde položitel sypatlary terbiýelemekde öwrendikligiň ähmiýeti aýratyn uludyr. L. S. Makarenko özüni alyp barmakda dogry öwrendikligi terbiýelemegiň zerurdygyny belleýärdi. Öwrendikligi özleşdirenimizden soň, biz başgaça edip bil manimiz üçin şeýle edýäris, sebäbi şeýle etmegi öwrenipdiris. Makarenko özüni alyp baryş öwrendikligini

terbiýelemek, özüni alyp baryş aňňy terbiýelemekden has kyndyr diýip belleýärdi.

Eger endik, köplenç aňly düşüňjeli maşklar arkaly formirlenen bolsa, onda öwrendiklik adam tarapyndan aýratyn tagallalar bolmasa-da döräp biler. Berk gün tertibi, töwerekdäkileriň göreltesi şol bir hereketleriň köp gezek gaýtalanmagy adamlary duýdansyz polojitel ýa-da otrisatel owrendikleriň döremegine getirýär.

Endik hereketleri ussatlyk bilen ýerine ýetirmäge mümkinçalik berýär, ýöne, ol hereketiň özüniň ýerine ýetirilmegini höweslendirmeyär. Öwrendiklik bolsa endikden tapawutlylykda hereketiň amala aşmagyny talap edýär. Şonuň üçin hem olar özüni alyp baryşda ýa-ha peýdaly, ýa-da zyýanly bolýarlar. Ine şonuň üçin hem öwrendiklik şaheyýetiň ahlak fonduna girýär.

Öwrendiklik endiklerden möhüm tapawutlarynyň biri-de, endikleriň adatyça aňy gönükme çözmek hökmünde ýüze çykyp, öwrendiklik bolsa ýygy-ýygydan hiç bir aňy gönükmez, ýerite niýetlenilmezden deredýändiklerinden ybaratdyr.

Öwrendiklik - ýerine ýetirilişi belli bir şertlerde islege öwrülen hereketiň awtomatlaşan elementleridir.

§3. Işin görnüşleri

Ýaşayyş iş prosesiniň jemidir. Ýaşayyş üçin zerur bolan işin uç sany görnüşini tapawutlandyryýarlar. Olar: oýun, okuw we zähmet işidir. Olar ahyrky netijeleri (iş önümi), guralyşy, motiwleriniň aýratynlyklary boýunça tapawutlanýarlar.

Oýun işi. Oýny işin bir görnüşü hökmünde analiz etmek üçin, ozaly bilen onuň tebigatyny anyklamak zerurdyr. Gunbatar psihologiki edebiyatynda oýnun biologizasiýalaşdyrylan teoriýasy giňden ýaýraidyr. Şol teoriýa laýyklykda çaganyň oýny haýwanlara we adamlara deň derejede mahsus bolan dogabitdi biologik aktiwlik islegini

durmuşa geçirýär. Çaganyň oýnunyň ösüşini adamzat jemgyýetiniň ösüşiniň degişli döwürleri bilen baglanyşdyrmaga synanyşýarlar. Çäge oýnamak, çukur gazmak islegini galla ekerançylyk döwri bilen, haýwanlar bilen oýnamak islegini maldarçylyk we ş. m. bilen baglanyşdyrýarlar.

Oýun işini ylmy taýdan analiz etmek, oýnuň çaga garanyňdan uly adamlaryň, hereketleriniň gaýtalanmasydygyny, töwerekdäki dünýä akyl ýetirmäge gönükdirilen ýoludygyny subut edýär.

Çaganyň ilkinji oýunlaryndan uly adamlaryň ýolbaşçylyk roly aýgytlaýjydyr. Uly adamlar «oýunjagy synagdan geçiripdirler». Çaga olara öýkunip özbaşdak oýnap başlaýar. Soňra oýny guramak inisiatiwasy çaganyň eline geçýär. Ýöne, bu etapda hem uly adamlaryň ýolbaşçylyk roly saklanyp galýar. Meselem: çaga açarlyja, towlanylman maşyn oýnawaç alnyp berlende, ilkinji hereketler ulular tarapyndan ýerine ýetirilýär.

Çaganyň ulalmagy bilen oýun üýtgeýär. Çaga ömrüniň ilkinji iki ýylynda töwerekdäki predmetler bilen hereket etmegi öwrenýär, munuň özi bolsa funksional oýunlaryň döremegine getirýär. Funksional oýunda çaganyň önünde predmetleriň oňa nämälim häsiýetleri we olar bilen hereket etmegiň tärleri açylyar. Mysal üçin, çaga ilkinji gezek açar bilen gapyny açyp we ýapyp, her bir amatly pursatda açary towlajak bolup bu hereketi köp gezek gaýtalaýar. Şu real hereketi oýun ýagdaýyna geçýär. Çagalar oýnalan wagtlarynda howada açaryň towlanyşyny ýatladýan hereket edýärler we onuň gapdalyndan hem açaryňka menzeş ses çykaryp «tyrk-tyrk» edýärler.

Konstruktiv oýunlar has çylşyrymly bolýarlar. Onda çaga bir zatlar döredýär: jaý gurýar, nahar bişirýär. Konstruktiv oýunlarda çagalar predmetiň we olaryň özara hereketiniň maksadyna düşýärler.

Funksional we konstruktiv oýunlar manipulyativ oýunlaryň hataryna girýärler, onda çaga töwerekdäki

predmetler dünýäsini özleşdirýär, ony özi üçin amat formada gaýtalaýar. Adamlaryň arasyndaky gatnaşyklar sýujet oýunlarynda beýan edilýär. Çaga «ejeli-gyz», «magazin», «çagalar bagy» oýunlaryny oýnamak bilen öz üstüne belli bir rol alyar. Sýujetli-rolly oýunlar 3-4 ýaşda döreýär. Oňa çenli çagalar bile däl-de, diňe ulularyň gapdalynda oýnaýarlar. Sýujetli-rolly oýunlar kollektiwleýin gatnaşyklary göz ödünde tutýar. Elbetde, çaganyň kollektiwleýin oýunlara goşulmagy onuň terbiýelenýän şertlerine bagly bolýar. Öýde terbiýelenýän çagalar, çagalar bagyndakylara garanyň-da kollektiwleýin oýunlara kynlyk bilen goşulýarlar.

6-7 ýaş çenli has dowamly kollektiwleýin sýujetli oýunlarda çagalar, oýnuň maksadyna we ýoldaşlarynyň özlerini alyp barşyna üns berýärler. Sýujetli-rolly oýunlar çagalara kollektiwde ýaşamagy öwredýärler. Oýunlaryň bu görnüşleri çagany mekdebe taýýarlamaklyga mümkinçilik döredýär.

Okuw işi. Okuw munuň özi ahyrky netijede zähmet işini ýerine ýetirmek, graždanlyk kämilligi terbiýelemek üçin zerur bolan bilimleri, endikleri, başarjaňlyklary zygydierli ele almak prosesidir. Okuw işiniň hökman iki adam: mugallym we okuwçy gatnaşýarlar. Ýöne, munuň özi diňe bir adamynyň başga birine bilim bermegi däl. Munuň özi özü bilen mugallymyň ýolbaşçylygynda bilimleri başarjaňlyklary we endikleri aktiw ele almak prosesidir. Okuw ösýän iş bolmalydyr. Mugallym okuwçylara bilim bermek bilen, olara pikirlenmegi we synlamagy, düşüňjeleri söz bilen aýtmagy öwredýär. Okuwçy diňe bir bilimleri däl-de, eýsem özbaşdak pikirlenmegiň tärlerini ele almagy we bilimleri gözläp tapmagy hem öwrenýär. Gowy guralan okuw terbiýeçilik häsiýetne eýedir. Öwretme prosesinde okuwçynyň şahsyýeti: onuň gönükdirilmesi, gylygynyň erkana sypatlary, ukyplary we ş. m. formirleýär.

Okuwa barmak - çaganyň durmuşynda jogapkärli pursatdyr. Okap başlamagy onuň maşgaladaky ýagdaýyny

üýtgedýär. Onda: mekdebe wagtynda barmak, öý işini ýerine ýetirmek, ýoldaşyna kömek etmek ýaly köpsanly täze wezipeler peýda bolýar.

Şeýlelik bilen, çaganyň mekdebe gelen ilkinji gününden başlap, onuň töwerekdäki adamlar bilen gatnaşyklary hökmanlyk prinsipleri bilen kadalaşdyrylýar. Wezipeleriň sany köpeliýär.

Gowy okamak munuň özi diňe bir ata-eneleriň däl-de, eýsem klasyň önündäki, mekdebini, önündäki, bütün ýurdun önündäki, çaganyň hut öz önündäki borjudy. Çaga üçin okuwçylyk ýagdaýy şahsyýetiň täze sosial statusydyr.

Zähmet işi. Zähmet munuň özi adamlaryň maddy we ruhy isleglerini kanagatlandyryan, jemgyýete peýdaly önüm öndürmäge gönükdirilen işdir. K. Marksýň sözi bilen aýdanyňda zähmet işinde «adamyň mazmunly güýçleriniň » üsti açylýar. Adam zähmetiň önümini deňeltmäge gatnaşyp, öndürjilik gatnaşyklarynyň bar bolan sistemasyna goşulýar, onda zähmet işine bolan gatnaşklar, zähmetiň motiwleri formirleýär.

Zähmetde adamyň ukyplyry, onuň häsiýeti, tutuş (shahsyýeti ýüze çykýar we formirleýär. Önümçilik prosesi zähmetkeş adamyň önünde problemalaýyn ýagdaýlaryň, wezipeleriň giden bir tapgyryny goýýar, olary diňe işe döredijilikli çemeleşmek arkaly çözmek bolýar. Şeýlelik bilen önümçilik şahsyýetiň akyl ýetirmek aktiwligini höweslendirýär, işleýän adamyň bilimlerini, başaraňlyklaryny, endiklerini kämilleşdirmäge mejbur edýär.

Mekdepde çagalaryň zähmet işiniň görnüşleri özüne hyzmat etmek, jemgyýete peýdaly işe, öndürjilikli zähmet işine gatdaşmak guýçýeterli formada ýola goýulýar.

5-NJI BAŞ. ARAGATNAŞYK WE SÖZIEÝIŞ

§ 1. Aragatnaşyk onuň mazmuny we serişdeleri

Aragatnaşyk barada düşünje. Psihologiýa ylymynda şahsyýeti formirleýän faktorlara zähmet, aragatnaşyk we akyl ýetiriş degişlidir. Aragatnaşyk munuň özi adamlaryň arasyndaky arabaglanyşyklar bolup onuň prosesenide maglumat alyşmak, birek-birege täsir etmek, özara duýgurlyk, düşünişmek häsiýetlerde ýüze çykýan psihiki gatnaşyklardan ybaratdyr. Aragatnaşyga adamlaryň arasynda gatnaşyk emele getirmeýa gönükdirilen hadysa diýip aýtmak bolar; onuň maksady adamlaryň arasyndaky özara gatnaşyklary üýtdekemekden, özaara düşünişmegi guramakdan, bilimine, pikirine garyýşlaryna, duýgularyna we şahsyýetiň gönükdirilişiniň beýleki häsiýetlerine täsir etmekden ybaratdyr; onuň serişdesi bolsa şahsyýetiň öz pikirini beýan etmeginiň dürli formalarydyr. Işiň aragatnaşyk prosesinde döreýän adamlaryň arasyndaky aragatnaşyklar indiwiidniň ýaşaýşynyň zerur şertleridir.

Soňky ýyllarda ylymda «aragatnaşyk» düşüňjesi bilen bir hatarda «kommunikasiýa» diýen düşüňje hem ulanylýar. Çap edilýän ylmy işlerde «kommunikasiýa» we «aragatnaşyk» düşüňjeleriniň, arabaglanyşygyň dürli düşündirilişine gabat gelmek bolýar. Psihologiýada bu düşüňjeleriň şeýle arabaglanyşygyndan ugur almak maksadalaýykdyr: kommunikasiýa möçberi boýunça has giň düşüňje bolup, ol haýsydyr iki sistemanyň aragatnaşygy, özara täsiri hökmünde onuň, dowamynda bir sistemadan başga bir sistema maglumat berýän signal geçirilýär. Mysal üçin iki sany elektron hasaplaýjy maşyn kabel bilen ýa-da radio arabaglanaşygy bilen birikdirilip olaryň her biri özüne berlen programma biýlen işleýär. Eger olar maglumat alyşýan bolsalar, olaryň arasynda

kommunikasiýa bar diýmek bolar. Bal arysynyň beýleki arylara iýmittenmeli ýeriň ugruny we uzaklygyny signal berýän tansy hem kommunikasiýadyr. Lýotçik samolyot surýär. Bu ýerde «adam-maşyn» atly rejimini, esasy uzelleriň sazlygyny, uçuşyň şertlerini kesgitleýär. Şol maglumatlar esasynda uçuş amala aşyrylýar. Ýöne, şu geçirilen mysallaryň hemmesinde adamlaryň arasyndaky aragatnaşyk, bir şahsyýetin başga bir şahsyýete täsir etmegi ýokdur. Şonuň üçin hem olarda aragatnaşygyň aýratynlyklary ýüze çykmaýar.

Aragatnaşyk adamlaryň arasynda maglumat alyşmakdyr. Adam beýleki adamlar bilen diňe bir gös-göni baglanyşyk arkaly aragatnaşyk saklamaýar. Telewezion gepleşiğe tomaşa etmek, kitap okamak, sungat eserini görmek we ş. m. aragatnaşyk saklamak aktlydyr. S. Obrazcow «Ispan gowagynyň wagşy öküzi bilen duşuşygyň şeýle tolgunma döredýänliginiň sebäbini, adamyň haýwan bilen däl-de, wagşy öküziň suratyny çeken adam bilen düşüşmagydyr. Müňlerçe ýyl geçenden soňky duşuşyk, şol duşuşyk hemişe şahty duşuşykdyr. Hemişe iki adamyň duşuşygydyr» diýip ýazýar.

Şeýlelik bilen aragatnaşyk düşünjesi, kommunikasiýa düşünjesi bilen deňeşdireniňde has dardyr. Sosial psihologiyada adamlaryň, arasyndaky gatnaşyklara (zähmet, ykdysady we ş. m.) başgaça düşüniliýänligine hem duş gelmek bolýar. Kommunikasiýa bu ýerde aragatnaşyk saklamagyň maglumat alyşmak bilen bagly resmi bolmadyk ýagdaýy hökmünde garaýar.

Sowet psihology B. F. Lomow aragatnaşyk saklamagyň psihikanyň formirlenmeginiň özboluşly faktory hökmündäki roly dogrusynda şeýle ýazýar: «Haçanda konkret indiwidiň durmuş obrazyny öwrenenimizde, biz diňe onuň näme edýändigini we nähili edýändigini analiz etmek bilen çäklenip bilmeris, biz şeýle hem onuň kim bilen, nähili aragatnaşyk saklaýandygyny barlamalydyrys».

Aragatnaşygyň mazmuny. Aragatnaşyk maglumat

bermegi göz önünde tutýar. Aragatnaşygyň mazmunyny ylmy we durmuşdan alnan bilim düşüňjeleridir. Mugallym taryh sapagynda biziň Watanymyzyň uzak geçmişi habar berýär, okuwçy öz ýoldaşyna algebraik funksiýalary düşündirmäge synaňşar. Gyzylyzça lyçylar okuwçylar bilen birlikde grajdanlyk wa Watançylyk uruşlarynyň gahrymanlarynyň dokumentlerini, olara degişli zatlary gözleýärler, Oktýabr rewolýusiýasynyň weteranlarynyň ýaşayan ýerlerine barýarlar. Olaryň tapýan we öwrenýän zatlary, şonda emele gelýän we amala aşyrylýan özara hereketler we aragatnaşygyň mazmunydyr.

Mekdepde «Timurçylar komandasy» hereket edýär, olar pensionerlere, inwalidlere we ş. m. kömek berýärler, olar bilen aragatnaşyk saklaýarlar. Mekdepdäki «ýaşyl patrul» gök ösümlüklere, güllere, nahallara gözegçilik edýär. Bular hem aragatnaşygyň dürli formadaky mazmuny öz içine alýar.

Aragatnaşyk arkaly endikler hem-de başaraňlyklar bir-birine geçip biler. Zähmet mugallymy slesarçylyk guralyny nähili ulanmalydygyny, olar bilen metaly ýa-da agajy nähili işlemelidigini gürrün berýär we görkezär. Bedenterbiýe sapagynda mugallym okuwçylarda hereket ediş endiklerini formirleýär, olara öz bedenine erk etmegi öwredýär.

Aragatnaşygyň mazmuny tutuş adam, onuň daş görnüşi, gylygynyň aýratynlyklary, özüni alyp baryş usuly bolup biler. Biz dostlarymyz, garyndaşlarymyz bilen düşüňşarys. Bile bolmak birek-biregi görmek; «bir howadan dem almak» bize şatlyk getiräýr. Şu babatda «Baharyň on ýedi pursaty» atly telefilmden bir epizod ýatlamaga mynasypdyr. Komandowaniýe Ştirlise (öswet razwedkaçysy) bitarap ýurduň territoriýasynda gitleriň içalyларыndan hyryn-dykyn uly bolmadyk kafede öz aýaly bilen düşüňşyk guraýar. Olar bir söz hem antman, içgin tanyş, ýakyn adamlardygyny duýdurman bir-birine seredýärler. Şol wagt oýerde duýgularyň örän çylşyrymly toplumy möwç urýardy; olarda bir-birini bagryna

basamak, köp zatlar aýtmak, soramak islegi örän uludy. Şeýle bolsa-da, olaryň şu ýagdaýda özara birek-birege düşüişmegi, aýdylmadyk, ýüze çykarylmanyk pikirleri we duýgulary aragatnaşygyň mazmunydyr.

Toparlaýyn mesele çözmek, iş etmek hem aragatnaşygyň mazmunydyr. Kolhozçylar brigadasy pagta ýygýar. Konstruktorlaryň bir topary täze stanok döredýärler. Mekdebiň pedagogik kollektiwi gutardyş klasda ýetişigiň ýagdaýy hakyndaky meseläni çözüär. Şu ýagdaýlaryň hemmesinde iş, wezipe, olaryň ýerine ýetirilişi we çözülişi aragatnaşygyň mazmunydyr.

Aragatnaşygy baýlaşdyrýan, oňa özboluşly aýratynlyk, öwüşgin berýän serişdeler we äheňlerini-de aragatnaşygyň özboluşly mazmuny hasaplamak bolar. Adamyň aragatnaşygynyň bütin sistemasy özara gatnaşyklaryň döreýşine baglydyr.

Bularyň hemmesi aragatnaşygyň manysynyň diňe aýry-aýry alamatlarydyr. Her bir adamda aragatnaşygyň dürli aýdyň temalary bolup, bu temalar näçe köp boldugyça adam şonça-da giň aragatnaşyk aýlawyna goşulyp, şonça-da onuň şahsyýeti baýdyr we manylydyr. Meselem sorag-jogap alyşmak, studentleriň dürli problemalar boýunça soraglaryna jogap bermek, konsultasiýalar aragatnaşygyň gundelik durmuşyny häsiýetlendirýän mazmunydyr. Şeýle aragatnaşyklaryň netijesinde aragatnaşyk saklaýan iki adamyň ýa-da birnäçe adamyň içki dünýäsi belli bir serişdeler, usullar arkaly amala aşyrylýar. Adamzat jemgyýetinde esasy aragatnaşyk serişdesi dildir. Emma dil bilen paralellikde sözleşiş aragatnaşygynyň içinde sözsiz serişdeler um, yşarat etmek, ýüz-gözüň hereketi, garşydaşlaryň biri-birine gatnaşyklary we ş. m. giňden ulanylýar.

Adamyň daş keşbi, onuň özi tarapyndap aňly-düşünjeli üýtgedilýär we belli bir derejede döredilýär. Keşp ýüzüň fiziologik nikabyndan, geýimden, özüni alypbaryş usulyndan

ybaratdyr. Nikap-ýüzüňesasy aňlatmasy adamda tiz-tizden döreýän pikirleriň, duýgularyň, gatnaşyklaryň täsiri bilen emele gelýär. Nikabyň deremegipesaçyň daralyşy, kösmetiki serindeler, ýüzdäki emeli operasiýalar hem ep-esli täsiredýärler. Nikabyň gaharjaň, hoşgylaň, ulumsy, hoş-niýetli we beýleki görnüşlerini bellemek bolar. Adamyň keşbini köälenç onuň synpy, tire, professionalgelip çykyşynyň görkezijisi bolan egin-eşik hem baglaşdyrýar. Orta asyr şäherlerinde haýsydyr birsynpy gatlagyň geýän egin-eşiginiň formasyna çäklendirme goýulandygy hem ýöne ýerden däl. Şol çäklendirmäniň bozulmaklygy berk jezalandyrylypdyr. Häzir hem egin-eşiğiň formasy özüni alyp barmagyň belli-bir görnüşine borçly edýär. Harby forma tertip düzgünligi talap edýär. Ýas eşiginiň geýen adamyň şatlanmagy biziň üçin geň bolup görünýär. Adamyň özüni alyp barşy häsiýetiniň üsti bilen onuň edenlilige, ýagdaýyna, özüne göwni ýetijiligine, gatnaşyk saklaýan adamsyna bolan garaýşyna baha berilýär. Adamlaryň arasyndaky aragatnaşygyň mazmun we emosional taraplary üçin adamyň daş keşbiniň uly ähmiýeti bardyr, şonuň esasynda adam hakynda ilkinji pikirler döreýär, ol pikirler bolsa köplenç gatnaşyklaryň ösüşini kesgitleýär.

Daş keşp fiziologik nikap hereketsiz bolýar. Aragatnaşygyň joşgunly tarapy um-yşarat we ýüz-gözüň hereketlerinde ýüze çykýar. Ýüz-gözüň hereketleri aragatnaşygyň häzirki pursatynda onuň joşgunly aňlatmalarydyr. Yşarat etmek psihiki ýagdany ýüze çykarýan sosial taýdan tanlanan hereketdir. Ýüz-gözüň hereketleri we yşarat etmegiň käbir elementleri dogabitdi bar hem bolsa, olar aragatnaşygyň jemgyýetçilik serişdeleri höküminde ösýärler. Mysal üçin, fiziologik barlaglarda ýakymly predmetler düş gelende gözüň görejiniň işelýändigini anyklady. Predmete bolan položitel gatnaşyk, onuň bilen ýakynlaşmaga bolan meýilde, yşarat etmelerde ýüze çykýar. Bu babatda gujak açyp garşylamak diýen obrazly jümleni ýatlamak ýerliklidir. Ikinji

tarapdan, dürli medeniýet şertlerinde ýüzüň keşbiniň we yşarat etmegiň şol bir alatlary diametral gapma-garşylykly many aňladyp biler. Mysal üçin, gözüňi giň açmak ýaponýaly üçin ýigrenç alamaty bolsa, ýewropaly üçin alçaklygyň, täsinligiň alamatydyr.

Predmetleri, zatlary, çalyşmak hem aragatnaşygyň sözlüiş serişdelerine girýär. Adamlar bir-birine predmetleri bermek arkaly gatnaşyk saklaýarlar. Arabaglanýşygyň şu usuly öz başlangyjyny uzakdan alyp gaýdýar. Adamzat jemgyýetniň ýaňy dörän döwürlerinde iýmitler, zähmet gurallary bilen alyş-çalyş etmek taýpalaryň arasynda aragatnaşygyň ýeke-täk diýen ýaly serişdesi bolupdyr. Biziň günlerimizde bu usul aýratyn many-mazmuna eýe boldy. Häzirki zaman adamsy material işden düýpgöter üzňe bolup bilmez, ol predmetleri, zatlary ulanmak arkaly özara hereket elmelidir. Stanok ýygnamak işinde işleýän brigada-da aragatnaşyk söz arkaly saklanýar: işiň alany, yzygiderligi düzülýär, her bir adamyň etmeli işleri paýlanylyp berilýär. Iş başlananda bolsa köp sanly operasiýalar sözsiz ýerine ýetirilýär: detallary, instrumentleri kabul etmek, başga birine gowşurmak we ş. m. aşga bir mysal, täze jaý toýy tutulanda sowgatlar getirilýär: bu ýagdaýda köplenç täze jaýda ulanmaga zeryr bolan predmetleri gowşurylýar. Munuň özi zatlaryň üsti bilen aragatnaşyk saklamak hereketidir.

Geçen asyrdaky manyly çemen sowgat bermek däbi hem giň ýaýrapdyr. Ýörite düzgünler sistemasy işlenip düzülip, şol sistema laýyklykda güllerň görnüşi, aýň çemende ýerleşdirilişiniň aýratyn ähmiýeti uludyr. Biziň günlerimizde hem gul sowgat berlip, onuň üsti bilen gatnaşyk aňladylýar. Ýöne çemen baglamagyň manyly görnüşi häzirki döwürde öz ähmiýetini ýitiripdir.

Galtaşmak-muskul duýgurlygy hem aragatnaşyk serişdesidir. Birek-birege galtaşmak; başga birine gönükdirilen hereket etmek ýa-da ondan saklanmak üçin muskul dartgynlygy-şeýle aragatnaşygyň serişdeleridir. Onuň

aýdyn aňladýşformasy bolup, oňa gysyşmak, çaganyň enesiniň elinde bolmagy, sportsmenleriň(göreşijileriň, boksýorlaryň we ş.m.) başa-başgidişigi mysal bolup biler. Adam galtaşmak myşça duýgurlygynyň kömegi bilen fiziki guýje şahsyýetiň käbir aýratynlyklaryna başga adamyň gatnaşyklaryna akyl ýetirýär, öz gezeginde ol hem özüniäkäbir hesiýetleriňi, ona bolan gatnaşyklaryny Gguýa çykarýar. Galtaşmak myşça duýgurlygy gulagy eşitmeýän we gözi görmeýän, şeýlelik bilen hem tebigy ýolbilen sözleýşinden mahrum bolan adamlar üçin daşky dünýäden maglumat almaklygyň esasy usuly we aragatnaşyk serişdesi bolup durýar.

Şekillendiriş - fotosurat, film, çekilen surat hem aragatnaşyk serişdeleridir, ýöne olar gös-göni gatnaşyk serişdeleri bolman, olaryň ýaýramagy tehnikanyň ösüşi—kitap çap etmegiň, kinonyň, telewidenýanyň, oýlanyp tapylmagy bilen baglydyr. Ýokarda seredilip geçilen sözsiz aragatnaşyk serişdeleri köplenç sözli aragatnaşyk bilen utgaşýar, olar çagalar tarapyndan hem ýeňillik bilen okaýar. Çaga ejem gaharly sözler aýtsada gaharlanmaýar, «onuň gahary ýok» diýip aýdýar. Sessiz kino tutuşlygyna sözsiz aragatnaşyga esaslanýar. Drama oýny görkezilende sözsiz aragatnaşyk serişdeleri bolmasa aktýoryň oýnamagy mümkin däl. Şoňa görä hem obraz döretmäk aktýor üçin öz sözünü we aragatnaşygyň sözsiz serişdelerini ýa keşbi, ýüzüň hereketini we yşarat etmegi, garşydaş bilen aralygy bir bütewi zada birleşdirmegi başarmagy aňladýar. Aragatnaşygyň sözli we sözsiz serişdelerini, birligini gazanmak hem çagalar bilen işleýän mugallymyň, terbiýeçiniň wezipesine girýär. Mugallym özüniň tolgunmalaryny gatnaşyklaryny, pikirlerini pedagogik wezipelere baglylykda guramak bilen olaryň sözsiz täsir etmek serişdelerindäki ýerlikli aňlatmalaryny tapmalydyr. Mugallym okuw materiýalyndan bir goşgyny labyzly okaýar. Şonda goşgyň mazmunyna laýyk intonasıya bilen birlikde eliniň ýüz-keşbiniň hereketlerini hem üýtgedýär.

§ 2. Aragatnaşyklaryň görnüşleri

Aragatnaşyklary birnäçe esaslara görä görnüşlere bölmek bolar: gatnaşýanlaryň kontingentine, gatnaşygyň dowamlylygyňa, dahyllylygyna, gutarnykylygyna, zerurlylygyna we ş. m. Gatnaşýanlaryň kontinentine laýyklykda aragatşyklary şahsyýetara, şahsy toparlaýyn, toparara we girnüşlere bölmek maksada laýykdyr.

Ilkinji toparda (kollektiwde) her bir adam biri-biri bilen aragatnaşyk saklaýar. Şeýle jübütleýin aragatnaşyklaryň dowamynda şahsy maksatlar we wezipeler bilen bilelikde toparlaýyn maksatlar, wezipeler hem durmuşa geçirilýär. Eger aragatnaşyk diňe şol adamlara degişli meselelerden düzülen bolsa, onda olaryň her biriniň pozisiýasyny has gowy beýan edýän serişdeleri özüleri saýlap alýarlar. Eger aragatnaşyga gatnaşýan adamlar toparlaryň, kollektiwleriň wekilleri bolsa, onda olar aragatnaşyk tärlerini saýlap almakda doly erkin däldirler. Aragatnaşygyň mazmuny barada köpçüligiň öňünden habarly bolmagy we iki adamyň aragatnaşyk alyp barýan pursatynda üçünji bir adamynyň gatnaşmagy aragatnaşygyň ýagdaýyny üýtgedýär. Şeýle ýagdaýda serişde saýlap almak çäkli bolýar, sebäbi aragatnaşyk alyp barýan adamlar özüleriniň wekilçilik edýän umumylyklarynyň abraýy barada alada etmelidirler.

Şahsy toparlaýyn aragatnaşyk munuň özi gatnaşyjylaryň bir tarapyň şahsyýetden beýleki tarapy bolsa topardan (kollektiwden) ybarat bolýan ýagdaýdyr. Şahsy—toparlaýyn aragatnaşyk aýratyn hem ýollbaşçy bilen toparyň (kollektiwini) arasynda, mugallym bilen okuwçylar toparynyň, lektor bilen diňleýjileriň arasynda has aýdyň ýüze çykýar. Şeýle ýagdaýda ýolbaşçynyň toparyň wekili hökmünde aýratyn şahsyýet bilen, toparlaýyn pikiri, wezipäni ýörediji bilen, şeýle hem tutuş topar bilen, mysal üçin, mugallym okuwçylara okuw

materiaýalyny özleşdirmek, berkitmek üçin sorag bilen ýüzlenmegi we okuwçylaryň jogap bermäge taýýarlygy, jogaby şahsy toparlaýyn aragatnaşygyň mysalydyr.

Topararalanyň aragatnaşyk iki sany umumylygyň aragatnaşygydyr. Komandalaýyn sport ýaryşlary (woleýbol, futbol, hokkey) şeýle aragatnaşykdyr. Toparlaryň, kollektiwleriň aragatnaşyklarynyň maksatlary hem-de wezipeleri gabat gelip hem-de gabat gelmän biler. Eger maksatlar gabat gelse, onda güýçler utgaşýarlar we aragatnaşyk «parahatçylykly» hesiýete eýe bolýar. Eger maksatlar gabat gelmese we biri-birini ret edýän bolsa, onda jedelli ýagdaý emele gelýär we aragatnaşyk garşylykly göreş häsiýetine geçýär. Toparara aragatnaşyk şahsyýetsiz, aragatnaşyk dälidir. Ol käte şahsy özara gatnaşyklarda ýüze çykýar. Şeýle ýagdaýda her bir şahsyýet kollektiwiniň pikirini ýaýradýar, ony görýär, ony goldanma edýär. Şoňa laýyklykda, şahsyýet kollektiwlaýyş nuktaýnazardan has göni beýan edýän aragatnaşyk serişdelerini saýlap alýar.

Gös-göni we aralaşdyrylan aragatnaşyklar, «Gös-göni» diýen söz ulanylanda «ýuzbe-ýuz» durun aragatnaşyk saklanmak göz önünde tutulýar, şeýle ýagdaýda oňa gatnaşýan adamlaryň her biri beýleki adamyňy kabul edýän we öz ygtyýarynda bar bolan hemme serişdeleri ulanyp, aragatnaşyk saklaýar. Gös-göni aragatnaşykda garşylykly jogap üçin mümkinçilik köpdür we aragatnaşyk saklaýan toparlaryň her biri degişlilikde olaryň üsti bilen beýleki toparyň mesele düşüniş derejesi barada, oňa bolan reaksiýasy barada maglumat alýar. Iki tanyş adamyň bir mesele barada iki-çäk gepleşmegi, dostluk weziti bilen dürli döwletiň wekilleriniň düşüsygy, mugallymyň okuwçy bilen, okuwçynyň ata-eesi bilen alyp barýan indiuidual gürrüňleri gös-göni aragatnaşygyň mysalydyr. Bu aragatnaşyklaryň üsti bilen sosial-ykdysady, medeni, okatmak we terbiýelemek baradaky meseleleriň çözülmegine mümkinçilik döreýär.

Aralaşdyrylan aragatnaşyk munuň özi aragatnaşyga üçünji adam, mehanizm, zatlar görnüşde aralyk zwenolaryň goşulýan baglanyşygydyr. Aralaşdyrma iň az, saldamly bolup biler. Mysal üçin, iki adam telefonda gürleşýän wagty, aralaşdyryjyny iň az hasap etmek bolar: olar biri-birini görmeyärler, şeşidärler, yöne biri-birine galtaşyp bilmeýärler. Bir adamyň başga birine hat iberýän mahalynda ýa-da ikinji we üçünji adamyň üsti bilen maglumat iberýän mahalynda aralaşdyrma köp bolýar. Häzirki döwürde argatnaşygyň şu görnüşi dürli kontingentdäki şäherleriň arasynda guralýan telemostlaryň, partiýa sowet işgerleri, kompozitorlar, sungat işgerleri, alymlar bilen duşuşyklar geçirilýän wagtynda telefon üsti bilen islendik adamyň öz soraglaryny, tekliplerini beýan edip bilmegi, onun telefonistkalaryň ýazgysy formasynda esasy obýekte ýetirilmegi aragatnaşyga üçünji bir adamyň, tehniki serişdäniň gatnaşmagynyň formasydyr.

Gysga wagtlaýyn we uzak möhletli aragatnaşyklar

Aragatnaşygyň bolup geçýän möhleti, onuň häsiýetine-de täsir edýär. Ol aragatnaşygyň mazmunynyň we terleriniň özboluşly çaltlandyryjysydyr. Netanyş adam bilen geçirilýän gysga wagtly aragatnaşyk (bir temanyň çeklerinde we birnäçe sagatlyk wagtda) tanyş adam bilen geçirilýän aragatnaşykdan tapawutlanýar. Eger ol işewir häsiýetde bolsa, onda nätanyş adam bilen geçirilýän aragatnaşyk iki ýagdaýda amala aşyrylýar. Bir tarapdan ol öňde goýlan meseläni çözmeklige, ikinji tarapdan şol adamy bilmeklige gönükdirilendir. Elbet-de adamy gysga wagtyň içinde jikme-jik öwrenip bolmaz, yöne şahsyýetiň esasy sypatlaryny bilmeklige hemişe çemeleşmeli bolýar.

Uzak möhletli özara gatnaşyk bir ýa-da birnäçe temalaryň çäklerinde dyngyly we dyngysyz bolup, diňe bir goýlan meseleleri çözmekligi däl-de eýsem bir-birini bilmegi hem aňladýar. Uzak möhletli aragatnaşyk özara düşünişmekligiň usulydyr. Iki döwlet ýolbaşçylarynyň,

ministrleriň wagtal-wagtal düşüşyp durmaklygy oňa mysal bolup biler.

Tamamlanan we tamamlanmadyk aragatnaşyklar. Aragatnaşyk tamamlananlygynyň görkezijisi bolup bilelikdäki hereketiň, temasynyň mazmunynyň gutarnyklylygy hyzmat edýär. Gatnaşýanlar tarapyndan bir menzeş baha berilýän aragatnaşygy tamamlanan hasap etmek bolar. Şeýle ýagdaýda aragatnaşyga onuň subýektýw ähmiýeti boýunça (kanagatlanmak, parhsyzlyk, kanagatlanmazlyk) däl-de gutarnyklylyk fakty boýunça, baha berilýär. Emma aragatnaşyk saklaýan adamlar, gatnaşygyň barşy we netijesi boýunça käbir garaýýşlaryň döremegi tebigydyr.

Tamamlanmadyk aragatnaşygyň barşynda temanyň ýa-da bilelikdäki hereketiň mazmuny ahyryna, taraplaryň her birniň garaşýan netijesine ýetirilmedik ýgdaýda galýar. Aragatnaşygyň tamamlanmazlygy obýektiw we subýektiw sebäpler bilen döredilip bilip obýektiw ýa-da daşky sebäpler — adamlaryň giňişlikde aýrylyşmagy, gadagan etmek, aragatnaşyk serişdeleriniň ýetmegi we ş. m. bolup biler. Subýektin sebäpler iki tarapyň hem ýa-da bir tarapyň aragatnaşygy dowam etdirmek islemezligi, aragatnaşygy ýatyrmagyň zerurlygyna düşünmekleri we ş. m. bolup biler. Mugallym okuwçy bilen individual gürriň edýän wagtynda mugallymyň soraglarynyň ählisine jogap berip oturan okuwçynyň, mugallymyň «Maşgalada ata-eneň bilen näme üçin ylalaşmaýarsyn? Diýen soragy bermegi bilen, onuň hiç hili jogap bermegi islemezçligi, sesini çykarmazlygy aragatnaşygyň tamamlanman ýatrylmagyna getirip biler.

§ 3. Sözleşiş we onuň görnüşleri

Sözleşiş we pikirlenme. Pikirlenme prosesi sözleşiş bilen üznüksiz baglanyşyklydyr.

Birinjiden, adamlar özleriniň pikirlerini sözleşiş

kömegi bilen bir-birlerine aýdýarlar. Sözleşiş adamlaryň arasyndaky aragatnaşyk serişdesidir.

Ikinjiden, adamlar sözleşiş kömegi bilen pikirlenýärler. Şunlukda, sözleşiş pikirlenmäniň formasydyr. Eger bir adamdan: «Siz haýsy dilde pikirlenýärsiňiz?» diýip soralsa, ol azajykda geňirgenmän şol pursadyn özünde: «turkmen dilinde», «özbek dilinde», «rus dilinde» we ş. m. pikirlenýärin diýip jogap berer. Iki, üç dili oňat bilýän adam şu dilleriň käte birinde, käte beýlekisinde pikirlenip biler. Adam sözleri ulanyň sözleşiş kömegi bilen pikirlenýär.

Sözleşiş fiziologik esasy ikinji signal sistemanyň işi hasaplanylýar. Adam ikinji signal sistemanyň üsti bilen «durmuşyň hojaýyny bolup başlýar» diýip I. P. Pawlow aýtdy. Ol giç «signallaryň signalydyr» diýip belledi. Sözler birinji signal sistemasynyň signallaryny, mümkin bolar ýaly her hili tesleri signal bermek bilen, edil gös-goni gyjyndyryjylaryň döredýän hereketlerini döredip bilerler. Ikinji signal sistemasy birinji signal sistemasy bilen üznüksiz baglanyşykdadyr. Olar birlikde işleýärler. Egerde olaryň özara gatnaşygy bozulsa, onda sözleşiş manysyz söz topbaklaryna öwrüler.

Sözleşiş görmüşleri. Psihologiyada sözleşiş daşky we içki görmüşlerini tapawutlandyrýarlar.

Içki sözleşiş daşky sözleşişden tapawudy diňe özüniň sessizligi boýunça däl. Ol özüniň gurluşy boýunça-da tapawutlanýar.

Daşky sözleşiş başgalar üçin bolup, içki sözleşiş bolsa bir özüň üçindir.

Içki sözleşişden daşky sözleşişe geçmegiň, pikiriň sözleşiş bilen aňladylyşyny täzeden guramaklygy talap edýändigini eşgärdir we ol uly kynçylyk bilen baglanyşyklydyr.

Daşky sözleşiş dilden we ýazuw üsti bilen bolup biler. Ondan başga-da, dilden sözleşişin çeklerinde iki görmüş: iki ýa-da birnäçe adam arasynda gürrüň formasynda geçýän dialogiki sözleşiş («dialog» sözünden iki adamyň gürrüňi) we

bir adam tarapyndan aýdylýan, edil şol wagtda beýlekiler diňe diňleýjier bolýan dokladdan, leksiýadan we ş. m. ybarat monologiki sözleýşi («monolog» sözünden bir adamyň sözleýşi») tapawutlandyryp bolar.

Her bir sözleýiş diňe bir belli mazmun aňlatmaň eýsem gepleýäniň ýa-da ýazýanyň şol mazmuna bolan garaýşyny hem aňladýar. Başgaça aýdanymyzda ol sözleýiş diňe bir pikiri bermän, eýsem duýguny hem aňladýar. Dilden sözleýişde diňleýjiniň emosional tanyş äheňinde, umlerde, ýüz-gözüň hereketinde aňlanylýar; ýazuw üsti bilen bolan sözleýişde bu serişde bolmaýarlar we ýazýan özüniň sözleýişini diňe sözleri saýlap almak we tertipli ýerleşdirmek ýoly bilen täsirli sözleýiş gurap biler.

Sözleýişe turgenleşik öz pikirini mümkin bolup has kämilleşip suratda aňladyp, diňe bir esasy mazmunyny däl, eýsem onuň has inçe tarapyňy dabaşgalara aýtmagy başarmak diýmekdir. Munuň özi dilden aýdylýan dialogiki sözleýişde, dilden aýdylýan monologiki sözleýişde we ýazuw üsti bilen bolan sözleýişde dürli ýollar bilen gazanylýar. Sözleýişň şu görmüşleriniň arasyndaky psihologik tapawudy uludyr: güýçli alymlaryň, ýazyjylaryň gowşakton bolýandyklary, munuň tersine, dilden sözleýişin köp ussatlarynyň bolsa guýçli ýazyjylar, şahyrlar bolmandyklary şuna mysal bolup biler.

Dialogiki sözleýişe, käwagtlar goldaýan sözleýşi diýip at berýarlar. Munuň özi gürrüňe gatnaşyjylaryň her biriniň sözleýşi mydama soraglar, jogaplar, garşy çykmaklar üsti bilen goldaýandygyny aňladýar. Eger bu goldamaklyk bes ediläýse, onda sözleýiş ýeke adamyň gürrüňine öwrüler ýa-da adam gelemegini bes eder.

Ýazuw üsti bilen sözleýişde sözleýiş doly ahyryna çenli aýdylmalydyr. Awtoryň hut nämäni göz önünde tutýandygyny, onuň ol ýa-da başga zady näme üçin agzaýandygyny, özüniň aýdýan sözleri bilen nähili sorag jogap berýändigini haty okaýan diňe, sözleýişin özün-den düşüňip biler.

Şunlukda, dilden sözleýiş özüniň gurluşy boýunça sadadyr, emma ol gepeşik prosesinde söz üstüni uzak işlemäge ýol bermeyär; ýazuw üsti bilen sözleýiş özüniň, gurluşy bogýunça kyn we çylşyrymlydyr, emma ol ýazmak prosesinde pikiri sözleýiş bilen aňlatmaklygy näçe isleseň, şonça hem üns bilen işlemek mümkinçilik berýär.

§ 4. Sözleýişniň funksiýalary

Söz bilen bir zady habar bermek üçin ol predmeti hereketi, ýagdaýy we başgalary alamatlandyrmalydyr onuň adyny tutmalydyr. Sözleýişniň bu funksiýa psihologiýada belgilemek funksiýasy diýlip atlandyrylýar. Belgilemek funksiýasy adamyň sözleýişini haýwanlaryň aragatnaşygyndan tapawutlandyrýar. Haýwanlaryň çykarýan sesleri obýekti aňlatman, ol açlyk, gorky, kanagatlanmak ýagdaýlaryny aňladýar we şol hadysalaryň ýüze çykmasyňyň, şol görnüşini hemmesi üçin umumylygy mynasybetli bu ses beýlekiler üçin obýektiw howalylyk hakyndaky signala öwrülýär. Adamda söz bilen predmet ýa-da hadysa baradaky düşünje baglanyşyklydyr. Şeýlelikde aragatnaşyk prosesindäki birek-birege düşünişmeklik belginiň bütewiligine esaslanýar. Belgi ýa-da signifiitiv manynyň bütewiliginiň ýüze çykyşyna sözleýiş öwrenmegiň ilkinji ädimlerinde syn etmek ansatdyr. Çaga görkezmek arkaly sözüň manysyna düşýär. Görközmek munuň özi predmetiň kabul edilýän obrazynyň söz bilen gabat gelmesidir. Ulular «bu eje» diýip aýdýarlar, şonda kabul ediş bilen köp gezek baglanyşykly sözleýiş kompleksi enäniň obrazyny ýüze çykaryp başlaýar.

Sözleýiş diliniň ikinji funksiýasy umumylaşdyrmakdyr. Söz diňe bir şol aýratyn predmet aňlatman, eýsem menzeş predmetleriň uly bir toparyny aňladýar we hemişe olaryň esasy alamatlaryny jemleýji bolýar. W. I. Lenin «...Iwan adamdyr, Žučka itdir, munuň özi agajyň ýapragydyr we ş. m. diýmek

bilen biz ençeme almatlary tötänleýin almatlar hökmünde taşlaýarys, biz düýpli zady göze görinýan zatdan aýyrýarys we olaryň birini beýlekisine garşy goýýarys» diýip ýazýar.

Umumylaşdyrmak funksiýasy arkaly söz pikirlenme bilen berk baglanyşýar. Eger belgilemek funksiýa sözindäky ähli obrazlar bilen baglanyşdyryan bolsa, umumylaşdyrmak sözleýiş bilen pikirlenmäniň berk baglanyşygyny aňladýar. Sözleýiş abstrakt logiki pikirlenme üçin has umumy pikir bolmagynyň formasydyr.

Sözde (düşünjede) hem, sözlemde (pikir ýöretmede) hem umumylaşdyrmak dürli derejede bolýar. «Awtoýus» diýen sözüň umumylygy «transport» diýen sözüňkiden has dar bolar. «Şu uçburçluk gönüburçlukdyr» diýen sözlemde şol bir uçburçlyk barada gürrüň edilyän ýeke-täk pikir ýöretme bardyr. «Her bir uçburçlugyň burçlarynyň jemi 180°-a deňdir» diýen sözlemde pikir ýöretme umumydyr. Düşünjeleriň we pikir ýöretmeleriň umumylaşdyrylan derejesi pikirlenme işiniň we bilimlari öwretmegiň möhüm elementidir.

Sözleýişniň üçünji funksiýasy aragatnaşyk (kommunikasiýa) bolup, ol bilimlari, gatnaşyklary, düýgulary beýleki adama geçirmekdir. Aragatnaşyk funk-siýasy başga adamlar bilen baglanyşyk saklamaga gönükdirilen daşky sözleýişniň tertip hökmünde çykyş edýär. Daşky sözleýiş arkaly täsir etmek käbir hünärlerdäki adamlaryň-ýazyjylaryň, aforlaryň, mugallymlaryň işiniň esasy görnüşidir.

Sözleýişniň habar beriji tarapy düşünjeleri geçirmekde ýuze çykyp, ol bellemegiň hem-de umumylaşdyrmagyň funksiýalary bilen berk baglanyşyklydyr. Habar beriş funksiýa subýektiň pikiri aňladýan sözi tapmak başaraňlygypy şeýle hem ol sözüň kabul edip adamda hem edil şeýle pikir döretmekligini göz önünde tutýar.

Sözleýişniň täsirlilik tarapy gepleýän adamyň düýgularyny we garaýyşlaryny aragatnaşyk predmetine geçirmek bilen baglanyşyklydyr. Adamyň sesi boýunça onuň

asudalygyň ýa-da tolgunandygyny, gaharlydygyny, ýa-da keýpiniň ýokdugyny kesgitlemek bolýar. Mugallym sözleşiş arkaly okuwçylaryň hereketlerine we bilimlerine bolan garaýyşlaryny aňlatmalydyr. Okuwçylar mugallymyň parhly-parhsyzdygyny hemişe onuň sözleşiş dilinden aňýarlar.

Sözleşişň erkine tabyn etmek funksiýasy diňleşijiniň hereketleriniň gepleýän adamyň oý-pikirini gös-göni tabyn bolmagyna gönükdirilendir. A.S. Makarenko «Gel bäräk» diýen şol bir jumleni ýigirmi dürli äheňde aýtmagy öwrenýänçäm özümi ussat-pedagog hasap etmezdim diýip ýazýar. Aragatnaşyk funksiýanyň şu tarapy pikirleriň, duýgularyň we garaýyşlaryň sözleşiş arkaly aňladylmagy bilen berk baglanyşyklydyr.

Mugallym özüniň sözleşişini ösdürmegiň üstüni köp işlemeli bolýar. K.D. Uşinskiý «Mugallymlarda klasda gürrüň bermek sungatynyň seýrek duşýanlygy-nyň sebäbi, ol onuň tebigatyň seýrek eçilýän ukyby bolman, eýsem ukyply adamyň hem özünde pedagogik gürrüň bermek ukybyny terbiýelemek üçin kan zähmet çekmeginiň zerurlygydyr» diýip ýazýar. Diýmek, mugallym sözleşiş diliniň sada, her bir sözlemiň gutarnykly oý-pikiri beýan etmegini, indiki sözlem-ler bilen logiki baglanyşygyny talap edýär. Edil şonuň ýaly okuwçynyň sözleşiş dilini «ödürmek gutarnykly pikir ýöretmegi talap etmek bilen utgaş-dyrylmalydyr.

§ 5. Şahsyýetiň gönükdirilmesi we sözleşiş stili

Sözleşiş dilinde şahsyýetiň gönükdirilmekligi: onuň bähbitleri, islegleri, ynamlary ýüze çykylyar. Birinjiden, şahsyýetiň gönükdirilmekligini adamyň gürrüňleriniň manysy, predmeta kesgitleýär. ikinjiden, adam öz bähbitleriniň predmetine öz hyýalynda, aragatnaşyklarynda köp gezek dolanýar. Gyzykly zat baradaky gürrüň şahsyýet üçin leksikaýdan baý we emosional taýdan täsirlidir.

Pikirlenme bilen sözleýiş diliniň arasyndaky berk baglanyşyk şaheýetiň sözleýiş dil aýratynlyklarynda, onuň pikirleriniň bir giden toparynyň beýan edilýändigine düşünmäge ýardam edýär. Mysal üçin, obrazly sözleýiş dili, obrazly pikire dogry gelýär. Güwä geçijilik pikiri oýlanmalaryň obrazly subut edilijligi bilen däl-de, sözleýiş diliniň doly we logiki jemlenenligi bilen baglydyr.

Şahsyýetiň sözleýiş diliniň aýratynlyklary pikirlenme işini yzygiderli çözmäge gönükdirilen wezipelere garaşlydyr. Bilimleri öwretmek, sözleýiş aragatnaşygynda öz pikirleniş prosesini aýbaňlandyrylan logiki formada açyp görkezmek wezipeleri pikirini söz üsti bilen aňlatmagyň formalaryny timarlaýar. Meseläni «içinden» oýlanmak, ýagny içinden sözlemek köplenç öz pikirini aýtmak islegi bolan wagtynda diňleýjiler bilen aragatnaşyk saklamagyň kynlaşmagyna getirýär. Sözleýiş adam üçin örän aýdyň pikir auditoriýa tarapyndaň kabul edilmeýär. Sözleýän ýagdaýlarda sözleýiş dili pikiri açman, ony «ýapýar» diýilýär. Adamyň medeni derejesini häsiýetlendirmek üçin şaheýetiň gönükdirilmegi bilen berk baglanyşykly bolan sözleýiş stiliň uly ähmiýeti bardyr. Sözleýişini stilde adamyň akyl işiniň we zähmetiň , aýratynlyklary, onuň hünäriň özboluşlygy beýan edilýär. In pes stil guramaçylyksyz gepleşikde ulanylýan sözleýiş stili bolup, onda gurleýän adam nädogry sözleri we aňlatmalary ulanýar, ümler we artyk sözler köp bolýar. Sözleýiş dil medenýeti pes bolýar.

Gepleşik-dialog sözleýiş esasynda has ýokary stil hem ýüze çykýar ony obrazly-emosional stil diýip atlandyrmak bolar. Şu stil üçin dilni arassalygy, aňlatmalaryň obrazlylygy, pikirleri we sözleri ylmy terminologiýany ulanmagy dogry bermek häsiýetlidir.

Sözleýişni ylmy-ış stili gepleşik diline ýazuw we monologik sözleýişiniň täsir etmeginiň netijesinde döräpdir. Sözleýişni şu stili has gurak, obrazly aňlatmalara baryp bolýar.

Onuň üçin köpsanly ylmy terminologiýany öz içine almak häsiýetlidir.

Sözleşýş diliniň şu üç stiliň hemmesinde hem adamyň professional işi aňladyýar. Munuň özi sözleri saýlamakda (leksikada), ulanylýan deňeşdirme-leriň, obrazlaryň häsiýotinde aýyk duýulýar. Sözleşýş stili diňe bir aragagnaşyk saklamak üçin zerur bolman, ol aragatnaşyk saklamak prosesine gatnaşýan adamlaryň özara täsir ediş prosesidir. Şonuň, üçin şaheyýetiň sözleşýş dil aýratynlyklary hesiýetlendirilende diňe bir adamyň sözleşýän wagtyndaky aktiw tesir edişinde ýüze çykýan zatlary bellemek bilen çäklenmän, eýssm ony diňleýji hökmünde häsiýetlendirýän zatlary hem bellemek möhümdir. Adamyny diňleýji hökmünde häsiýetlendirip aýratynlyklar — onuň kabul edişiniň, ünsüniň we sözleşýişiniň aýratynlyklarynyň sintozı hökmünde ýüze çykýar. Ünsli diňleýji özüne gönükdirilen sözleşşe, onuň manysyna laýyklykda düşünmäge ukyplydyr. Ünsüz diňleýji habar berilýän zadyň manysyna ýaramaz düşünyär, sözleşş maglumatyndan diňe özüni gyzyklandyrýanlaryny saýlap alýar we obýektiv möhüm, emma özi üçin ähmiýetsiz zatlary kabul etmeýär, ýatda saklamaýar.

Netijede sözleşş diýilip aýratynlygy her bir mugallymyň okuw materialyny owretmegini, okuwçylaryň düşüňjelerini, pikir ýöretmelerini, ösdürmegini guramak bilen baglanyşyklydyr.

6-NJY BAŞ. ŞAHSYÝET WE ONUŇ GURLUŞY

1, Adam, şahsyýet, indiiduallyk hakynda düşünje

Adam hakynda düşünje. Jemgyýetçilik ylymlaryna, durmuş praktikasynda «adam», «şahsyýet, «Indiiduallyk» düşüňjeleri giňden ulanylýar. Olar kähä-latlarda deň manyda garaýýar) käte bolsa biri-birine garşy goýulýar. Bu garaýyşlaryň, ikisi-de nädogrydyr. Adam hakyndaky düşünje iň düýpli, başlangyç dününjedir. Adam munuň özi, ozaly bilen süýtemdirijiler klasyna degişli Homo sapions, pähimli biologik jandardyr. Bu görnüşiň haýwanlardan tapawudy, onuň aňly-düşünjeli, daşky dünýä we hut öz-özüne akyl ýetirip bilýän, şona laýyklykda parasatly herekete ukyplylygyndan ybaratdyr. Adam biologik görnüş hökmünde aýratyn alamatlary bolan jismi gurluş hökmünde häsiýetlendirilip, ol alamatlara onuň göni ýöreýşi, zähmete ukyply elleri, dünýäni düşüňjeler boýunça şöhlendirip, ony öz isleglerine, bähbitlerine we ideallaryna laýyklykda özgertmäge mümkinçilik berýän ýokary derejede ösen kelle beýnisiniň bolmak-ygy degişlidir.

Şonuň, bilen birlikde adam jemgyýetçilik jandary bolup, bu onuň ideýasy alamatydyr. Jemgyetçilik durmuşy we zähmet diňe bir adamyň tebigy gurluşyny kämilleşdirmek bilen çäklenmän, eýsem ony öz gurluşyna tabyn edipdir. Adam hususy jemgyýetçilik önümi bolup durýan aňy doredijidir. Adam jemgyýet gurluşyň kömegi bilen diňe bir akyl ýetirmäge we zähmet çekmäge ukyply bolman, eýsem özüniň içki proseslerine düşünmäge, olary durmuşyň daşarky ýagdaýlary biri-biri bilen deneşdirmäge, parasatly hereket etmäge hem ukyplydyr.

Adam köp taraplaýyn bolup birbada tebigy ylymlaryň hem-de jemgyýetçilik ylymlarynyň öwrenýän obýekti bolup durýar. «Şahsyýet» diýen düşünje «adam» diýen düşüňjeden

has darrakdyr. Şahsyýet jemgyýetçilik taryhy kategoriýa bolup, onuň jemgyýetçilik häsiýeti we sosial funksiýasy ony häsiýetlendirýän esasy sypatlarlyr.

Şahsyýet esasan jemgyýetçilik ylmlaryň-taryh, filosofiýa, sosiologiýa, etika, estetika, psihologiýa, pedagogika we ş. m. öwrenän obýektidir.

Şahsyýet-jemgyýetçilik ösüşiniň subýekti bolup, onda belli bir orny eýeleýän we jemgyýetçilik roly ýerine ýetirän aňly-düşünjeli indiwwidir. Bu rol şaheyýetiň sosial funksiýasydyr: mysal üçin, ata-enäniň çagalara terbiýe bermek roly, mekdep direktoryny mugallymlar kollektiwine ýolbaşçylyk etmek we okuwçylary okatmak prosesini guramak boýunça roly we ş. m

Şaheyýetiň pozisiýasy onuň gatnaşyklarynyň sistemasyndan durýar. Şahsyýetin, esasy gatnaşyklary onun durmuşyň maddy şertlerine, jemgyýete we adamlara, öz-özüne, öz borçlaryna jemgyýetçilik we zähmet çekmek borçlaryna we ş. m. bolan gatnaşyklaryndan durýar. Bu gatnaşyklar şahsyýotiň ahlak keşbini, onun sosial funksiýalaryny häsiýetlendirýär.

Gatnaşyklary diňe bir olaryň obýekte gönükdirilmegi boýunça däl-de, eýsem olaryň aňlanylyş derejesi boýunça hem tapawutlandyryrlar. Köplenç pes aňlanylan we çuň aňlanylan gatnaşyklary tapawutlandyryrlar.

Pes aňlanylan gatnaşyga gysga wagtlaýyn söýgi ýa-da ýigrenç duýgulary mysal bolup biler. Çün aňlanylan gatnaşyk-munuň özi prinsipial gatnaşyk bolup, ol pursatyn talaby bilen däl-de, içki ynamlar, şahsyýet-de kemala gelen ahlak ideallary, borjuna we wezipesine düşünmek bilen kesgitlenilär.

Şeýlelik-de ylmy filosofiýa we psihologiýa şahsyýetiň sosial mazmunly gurluş hasaplaýar. »Şahsyýet munuň özi şol bir adam bolup, ýöne adam bu ýerde jemgyýetçilik zähmetliligi, jemgyýetçilik işi ñukdaý nazardan seredilýär. Fiziolog adamy organizm hökmünde öwrenip, sosiolog we psiholog bolsa ona esasan şahsyýet hökmünde çemeleşýärler.

Hut şonuň, üçin hem şahsyýete, onuň gurluşyna kesgitleme berlende sosial we biologik tarapyna deň ähmiýetde garmak bolmaz. K. Marks «şaheyýetiň mazmunyny onuň sakgaly-da gany-da, onuň abstrakt fiziki tebigaty-da ybarat etmän, onuň sosial häsiýetleri düzýär» diýip ýazýar.

Şahsyýet-munuň özi aňly-düşünjeli indiwiiddir. Ýöne şaheyýetiň psihologiýasyna, onuň işini, ukyplarynyň we hesiýetiniň mazmunyna, käbir ýagdaýlarda onuň (beden gurluşynyň aýratynlyklaryny (mysal üçin, kelle beýnisiniň gurluşyny) analiz etmän onuň jemgyýetçilik roluna düşünmek bolmaz.

Indiiduallyk şahsyýetden uly ýa-da onuň ýokarsyndaky bir zat dälidir. Indiiduallyk-munuň özi şahsyýetiň özboluşlylygynyň derejesidir. Indiiduallyk hakynda gürrüp, edilendo, şahsyýetiň originaldygy göz önünde tutulýar. Köplenç «indiiduallyk» sözi bilen şahsyýetiň ony başga adamlardan tapawutlandyran haýsydyr bir esasy aýratynlygy aňladylýr. Her bir adam indiidualdyr, ýöne käbir adamlaryň indiiduallygy has aýdyň, ýüze çykyp, käbir adamlaryňky bolsa çala göze ilýär. Indiiduallyk intellektual, emosional, erk sferasynda, baştana aýdanynda psihiki işiň ähli sferalarynda birden ýüze çykyp biler. Akylyň originallygy, onuň başgalaryň görmeýän zatlaryny görmek ukybyndan, informasiýalary täzedan işlemek baradaky aýratynlyklaryndan ýagny problemalary goýmagy we olary çözmegi başarmagyndan ybaratdyr. Duýgularyň özboluşlylygy olaryň biriniň (akyl ýa-da ahlak duýgusynyň) adatdan daşary döremeginden, emosiiýanyň has çaltlygyndan ybarat bolup biler. Erkiň aýratynlygy bolsa onuň güýjünde, aýratyn edermenlikde ýa-da özüne erk etmekde ýüze çykýar. Originallyk mundan başga-da konkret adamyň aýratynlyklarynyň onuň hereketlerine we özüni alyp barşyna aýratyn äheň berýän özboluşly sazlaşygyn-da hem ýüze çykyp biler.

Indiwýduallyk şahsyýeti has anyk, takyk we onuň bilen bilelikde has doly häsiýetlendirýär.

Ol şahsyýetiň psihologiýany owrenilende, psihologiýanyň beýleki ugurlarynda hem hemişelik derňew obýektidir.

Durmuş praktikasynda hem-de ylymda «indiwýduallyk» diýen söz bilen birlikde «indiwid» diýen söz hem ulanylýar. «Indiwid» sözi adatça haýsyda bolsa bir umumylygyň, birliğin, organizmleriň bir görnüşiniň ýekelik wekilini aňladyp, bir görnüşini aňladyp kontekstinde özüne mahsus aýratynlyklary bolan şol bir konkret adama düşünilýär.

§ 2. Şahsyýet häzirki zaman psihologiýasynda

Jemgyýetçilik we şahsyýetiň, ösüşi gös-göni weo organiki özara baglanyşyklydyr. Ýöne, şol aragatnaşyk diňe jemgyýetiň belli gurluşynda sazlaşyk häsiýet-de bolýar. Şahsyýet jemgyýet üçin, jemgyýet her bir şahsyýet üçin işleýär, sebebi onuň aladalarynyň merkezinde şahsyýet, onuň maddy we ruhy isleglerini kanagatlandyrmak wezipesi durýar: öz gözeginde bolsa her bir şahsyýet jemgyýet üçin işleýär, onuň ruhy, sosial we maddy talaplary näçe doly kanagatlandyryldygyça, şonça-da ol köp gujur we inisiatiwa bilen işleýär.

Şahsyýetiň, ösüşi esasan durmuşdaky kollektiv başlangyçlaryň ösüşi bilen berk baglanyşyklydyr. K. Marks «Şahsyýetiň hakyky azatlygy, onuň sosial taýdan goraglylygy diňe kollektiwde mümkindir hem-de diňe kollektiwde onuň hemme taraplarynyň ösmegi, ähli ukyplarynyň we talaplarynyň güllemegi mümkindir» diýip ýazypdy. Şahsyýetiň, we jemgyýetiň, şahsy we jemgyýetçilik bähbitleriniň kadaly ösen jemgyýetdäki sazlaşyklygy şahsyýetiň bar gurluşyny döredip, onuň hartarlaýyn ösüşine şert bolup durýar. Şu ýerden hem

adamyň kollektiwde ýaşamak we işlemek höwes, kollektiwiniň onuň ilkinji islegine öwrülär.

Şahsyýet häzirk, döwürde sosiologiýanyň, psihologiýanyň, pedagogikanyň we etikanyň üns merkezinde durýar. Şahsyýete bolan gyzyklanmanyň has guýçlenmegi syýasy hem-de öňümçilik maksatlary bilen döredilýär. Şahsyýeti öwrenmek onuň işini netijeli dolandyrmagyň möhüm şertidir.

Şahsyýet hakyndaky ylym jemgyýetiň syýasy bähbitlerine galtaşýar. Şonuň üçin hem bu ugurda döredilýän taglymatlar olaryň awtorlarynyň idialogik go-nukdirilmesine bagly bolýar.

Gunbataryň psiholognyasynda şahsyýet barada köp dürli, köplenç biri-birinden düýpli tapawutlanýan taglymatlar ýaýrandyr. Şolaryň arasynda biologik, biososial we sosial taglymatlar has tapawutlanýarlar.

Aýratyn hem Freýdiň şahsyýete berýän düşündirişinde biologizm has aýdyň ýüze çykýar. Onuň taglymatyna görä, şahsyýet aýrybaşga biologik indiiduallyk hökmünde hemişe jemgyýetde bolýar we özünde onuň tasirligini duýýar, emma şol bir wagtyň özünde-de garşy durýar. Şahsyýetin özüni alyp barşy tutuşlygy biologik meýiller ýa-da instinktler bilen, esasan seksual meýiller bilen kesgitleýär. Freýd meýiliň gurluşyndan uruşlaryň gutulgysyzdygyny getirip, adama söýmeklige bolan meýil bilen ölüme we weýrançylyga bolan meýilleri dogabitdi hasaplaýar. Freýdiň taglymaty şahsyýetin biologik indiidualizmini obsoľutlaşdyrýan taglymatdyr.

Biososial taglymatyň wekilleri bitewi şahsyýeti iki bölege bölmäge synanşýarlar we adamyň psihiki prosesleriniň biologik tebigaty bolup, şol wagtyň özünde şahsyýetiň gönükdirilmesi sosial hadysalar tarapyndan kesgitlenýlär diýip tassyklaýarlar. Şeýle düşünje nädogrydyr, sebäbi ol ýönekeý duýma prosesi adamyň sosial taýdaýn döredilen häsiýetleri bilen çylşyrymlaşandyr.

Gunbataryň psihologiýasynda şahsyýetin sosial taglymaty giňden ýaýrandyr. ABŞ-da aýratyn hem sosiallaşdyrmak diýilýän teoriýa aýratyn işlenilýar. Şu teoriýa laýyklykda, adam biologik şahs bolup dogulmak bilen durmuşyň sosial şertleriniň täsiri arkaly şahsyýete öwrülär. Onda adamlaryň aragatnaşygyna psihologik taýdan biri-birine düşümesine aýratyn ähmiýet berilýär. Şol bir wagtyň özünde adamlaryň ykdysady we syýasy gatnaşyklaryna, olaryň şahsyýete edýän täsirine kembaha garalýar.

Şu taglymatyň wekilleri konformizm hadysasynyň derňewlerine, sosial toparyň şahsyýete edýän täsirini uly üns berýärler. Günbataryň psihologlary adamyň toparda özüni alyp barşyny derňemek bilen şahsyýetiň toparyň talaplaryna ýa-da başgaça aýdanynda kapitalistik jemgyýetiň düzgünlerine uýgunlaşmagyna bolan aňlanylan ýa-da aňlanylmaýan meýillere ählumumy kanunalaýyklyk diýip ygylan edýär. Şol bir wagtyň özünde konformizmi şahsyýetiň jemgyýetçilik düzgünlerine uýgunlaşmagy üçin uniwersal mehanizm hasap edýärler.

Hakykatda bolsa, toparyň, kolektiwleýin şahsyýete edýäntäsi dürlü häsiýetli bolupbiler. Munuň özi şahsyýetin aýratynlyklarynda, onuň ideýa taýdan tutýan pozisiýasyna, häsiýetine şonuň ýaly hem täsir etmegiň aýratynlyklaryna bagly bolýar. Ýoldaşlyk hyzmatdaşlygy we özara kömek şertlerinde kollektiwiniň we şahsyýetiň aragatnaşyklary prinsipial häsiýetlidir, kollektiwiniň, çleniniň toparyň bähbitleri üçin edýän hereketleri bolsa ynamly kollektiwiniň hereketleridir. Şeýle hereketleriň konformlyk hadysasy bilen hiç hili umumlygy ýokdur.

Şahsyýetiň problemalaryna galtaşýan sosial-psihologik taglymatlaryň biri-de öwretmek teoriýasydyr. Bu teoriýa laýyklykda şahsyýetin durmuşy, onuň gatnaşyklary öwrenmegiň bilimleriniň toplumyny özgerdirmegiň netijesidir (E. Torndaýyk we başgalar). Mekdepde okatmagyň we öwrenmegiň ýaş ösdürimi durmuşa taýýarlamakda, şol sanda

şahsyýeti kemala getirmekde ahmiýeti uludyr. Ýöne şahsyýetiň tutuş ösüşini diňe öwretmegiň täsirine syrykdymak bolmaz. Onuň kemala gelmegine jemtyetçilik durmuş, sreda, zähmet, adamlaryň aragatnaşyklary aýgytlaýjy täsir edýärler.

Daşary ýurt psihologiýasynda rollar teoriýasy hem has giňden ýaýran. Ol durmuşda her bir adamyp diňe özi üçin niýetlenen haýsydyr bir roly oýnaýanlygyndan ugur alýar. Ýerine ýetirilýän rola baglylykda şahsyýetin özüni alyp barşynyň, onuň başga adamlar bilen gatnaşyklarynyň häsiýeti kesgitlenilýär.

Şahsyýetiň roluny derňemegiň psihologik teoriýa hemde sosial praktika düşünmek üçin hem möhümdeş gürrüňsizdir. Emma gunbataryň psihologiýasynda rola diňe psihologik gatnaşyklaryň sistemasy hökmünde garalyp, şahsyýetin pözişiasyny, şeýle hem onuň jemgyýetçilik durmuşyndaky ornuny kesgitleýän maddy, syýasy we ideologik gatnaşklar ünsden düşürilýär. Şahsyýetin sosial roluny öwrenmeklige synpsyz esasyda çemeleşik rollar teoriýasyna eýerlenýänleriň hemmesi üçin mahsus hadysadyr.

Görşümiz ýaly, şu teoriýalaryň her birinde adamyň sosial taýdan özüni alyp barşy şahsyýetin ýa-da sredanyň diňe özleri üçin maheus bolan aýratynlyklaryndan ugur alyp düşündirilýär. Şeýle bolanda adamyň durmuşy, onuň özüni alyp barşyny kesgitleýän obýektiv jemgyýetçilik şertleri köp bir nazara alynmaýar. Bu teoriýalar hakykatda jemgyýetiň sosial toparlaryň we şahsyýetin ösüşiniň hakyky kanunalaýyklyklaryny doly açyp görkezip bilmeýärler.

Marksistik şahsyýet psihologiýasynda şahsyýetin sosial tebigaty açyp görkezmeklige aýratyn üns berip, jemgyýetiň we şahsyýetin aragatnaşyklaryny, onuň kemala gelmeginiň kanunalaýyklyklaryny şu nukdaýdan düşündirýärler.

Şahsyýet teoriýasyny işläp düzmekde rus psihology A. F. Lazurskiniň işleriniň uly ahmiýeti boldy. Ol peder psihologiýamyzda ilkinji gezek gatnaşyklar problemany orta

atdy we olaryň durmuşyň sosial şertlerine baglydygyny açyp görkezdi. Gatnaşyklaryň marksistik taglymatyny işläp duzenleriň birinde W. Mýasişewdir.

§ 3. Şahsyýetiň esasy düzümi bölükleri

Psihiki durmuşyň hem her bir bütewilik ýaly belli bir gurluş bardyr. Psihiki gurluşyň individual aýatynlyklaryndan sowlup, şahsyýetiň psihiki strukturasy döretmek bolar. Strukturanyň ilkinji komponenti (sostaw bölegi) şahsyýetiň gönükdirilmesini ýa-da adama hakyky mahsus bolan gatnaşyklary häsiýetlendirilýär. Gönükdirilmek dürli häsiýetleri, özara baglanyşykly islegleri we bähbitleriň sistemasyny, ideýa we praktiki taýdan ýörelgeleri öz içine alýar. Şeýle banda gönükdirilmekligiň komponentleriniň biri agalyk edip, esasy rol oýnaýar, beýlekileri bolsa söýgüt-kömekçi bolup hyzmat edýärler. Agalyk ediji gönükdirilmeklik şahsyýetiň tutuş psihiki hereketlerini kesgitleýär. Mysal üçin, akyl ýetirmek isleginiň agalyk etmegi deňgizlikde erk we emosional hyjuwlaryny döredýär, bu bolsa öz gözeginde intellektual işi aktiwleşdirýär. Şol bir wagtyň özünde tebigy islegler birneme togtayar, gündelik aladalar ikinji plana geçýär. Şahsyýet öz meşgullanýan, ýerine ýetirýän zadynyň entek maksada laýyk dældigini esanlandyryp oňa jemgyýetçilik we şahsy taýdan aýratyn ähmiýet berip başlaýar.

Şahsyýetiň strukturasyň ikinji komponenti onuň mümkinçiliklerini kesgitleýär we işleriň üstünligini üpjün edýän ukyplar sistemasyny öz içine alýar. Ukyplar biri-biri bilen özara baglanyşyklydyr we baglanyşykly hereket edýärler. Köplenç ukyplaryň biri agalyk ediji bolup, beýlekileri ona garaşlydyrlar. Mysal üçin A.S. Puşkinde şahyrcylyk talanty agalyk edip, ol şol bir wagtda taryhçy hökmünde, talantly surat çekiji hökmünde-de özüni görkezýär. Tabyn edilen ukyp esasy ukyby guýçlendirýär. Magtymguly Pyragy şahyrcylyk

bilen birlikde kümüşçi ussatçylyk ukybyny utgaşdyrypdyr.

Şahsyýetiň strukturasyň üçünji komponentyna gylyk ýa-da adamyň sosial sferada özüni alyp baryş stilidir. Gylyk çylşyrymly jemlenip hadysa bolmak bilen, onda adamyň ruhy durmuşynyň mazmuny, formasy bilelikde ýüze çykýar. Belli bir derejede gylyk şahsyýeti tutuşlugyna aňladýar diýmek-de bolýar: onuň temperamentinde ýüze çykýan tipologik aýratynlyklaryny, çylşyrymly gönükdirilme sistemasyny we erkini, akyl we emosional sypatlaryny özünde jem-leýär.

Gylykda şeýle esasy aýratynlyklary bellemek bolar. Şeýle aýratynlyklara ilkinji nobatda ahlak sypatlarynyň aýratynlyklary, adamlara eserdeňlik ýa-da rehimsizlik, jemgyýetçilik borçlaryna jogapkärçilik ýa-da biperwaýçylyk, kiçi göwunlilik ýa-da ulumsylyk, ikinji nobatda bolsa erk sypatlary (töwekgellik, erjeňlik, edermenlik we özüňe erk etmek) degişli bolup, ol özüni alyp barmagyň belli bir stilini we praktiki meseleleri çözmegiň tärlerini upjun edýar. Şonuň üçin ahlak, edermenlik, gaýratlylyk sypatlary gylygyň esasyny duzär diýmek bolar.

Ähli beýleki komponentleri özüne tabyn edýän dördünji komponent bolsa dolandyryş sistemasy bolup, onuň özünde ol «men» hadysasy bolýar. «Men» şahsyýetde düşüneliligi, öz-özüni kadalaşdyrmagy aňladyp, hereketiň güýçlenmegine ýa-da gowşamagyňa öz-özüne kontrolyga edilýän işlere düzediş girizmäge, hadysalary beýleki adamlardan öň duýmaga, hususy işlerini durmuşa laýyk planlaşdyrmaga amala aşyrmaga ýardam edýär. Öz-özüni dolandyrmagyň şahsyýetindäki, maksadalaýyk ýaşamagynda we işinde uly ähmiýeti bardyr.

§ 4. Şahsyýetiň gönükdirilmesi

Şahsyýetiň gönükdirilmesi munuň özi gatnaşyklary saýlap almagy we adamyň aktiwligini kesgitleýän arzuwlaryň we ymtylmalaryň sistemasydyr.

Gadym wagtlardan bäri akyldarlar şahsyýetiň aktiwliginiň çeşmelerini, adamyň durmuşynyň manyly kesgitlemäge synanyşypdyrlar. Olaryň birinjisi lezzet almaga ymtylyş indiwiidiň edýän işleriniň esasy motiwidir diýip hasap edipdirler (gedonizm taglymaty). Beýleki bir toparý bolsa borjuna ýerine ýirmek adam durmuşynyň delil-isleglerini we manyny düzýär diýip hasaplandyryýar. Şeýle bolanda orta abstrakt, real jemgyýetçilik talaplaryndan üznelikde garaýar.

Günbataryň psihologiýasynda käbir alymlar şahsyýetiň özüni alyp barşyny biologik meýiller bilen, mysal üçin, seksual meýiller bilen (Z. Freýd), käbir ýeri bolsa agalyk etmäge ýa-da boýun egmäge bolan «sosiab» meýiller bilen (A. Adler) baglanyşdyrmağa çalşýarlar.

Delillere, motiwlere şeýle düşünmek adamzat şahyýetiniň hil aýratynlygyny eýýar. Adamyň islegini alan maddy we ideal motiwler oýandyryýar. Marksizmiň klassyklary adamy, onuň iş-durmuşyny maddy bähbitler, arzuwlar we hyýallar, ahyrky netijede bolsa daşky sebäpler durmuşyň ýagdaýlary, ykdysady, ahlak we syýasy gatnaşyklar öňe itergilip biler diýip görkezýär.

Latyn aforizminde: «Men adam, şonuň üçin hem adama mahsus bolan hiç zat maňa geň, däb» diýilär. K. Marksdan onuň gyzyklanýan zatlary barasynda soranda şu aforizmi mysal getiripdir. Dogrudan hem şahsyýet kân sanly jemgyýetçilik gatnaşyklara, baglanyşyklara goşulýar we reaksiýanyň dürli ugurlarynda hereket edip, şonda ol dürli motiwler ýa-da dellilerden ugur alyar. Motiwler bu aňlanylan isleg hökmünde adamy hereket etmäge oýandyryýan psihiki hadysadyr.

Motiwleri bilmezden, adamyň näme üçin bir maksada has göwünjeň, beýleki bolsa biperwaý garaýandygyna düşüňip bolmaz. Adamyň her bir hereketi we işi belli bir derejede delillendirilendir, ol muňa doly düşüňär. Adam käbir ýagdaýlarda jemgyýetçilik borjuna düşünmeklige eýerip, başga bir ýagdaýlarda bolsa şahsy isleglerden we bähbitlerden ugur alyar, üçünji bir ýagdaýda bolsa belli bir derejede duýgularynyň esasynda (söýgi, hormatlamak, ýigrenmek we ş. m.) hereket edýär. Şonuň bilen birlikde, hem her bir uly adamda bir esasy ugur bolup, şol hem şahsyýeti esasy gönükdirilmegini kesgitleýär. Kä bir adamlar durmuşyň manysyny önümçilikden ýa-da ylmy işden başga birleri sungatdan, üçünji bir-birleri bolsa jemgyýetçilik işinden gözleýärler. Elbetde şeýle ýagdaýlarda her bir adam öz borjuna çuň düşüňip, oňa göz ýetirmekden-zähmetiň bilen adamlara has köp jemgyýetçilik peýda berip boljakdygyny aňlamakdan, ýa-da individualistok meýillerden açgözlülük, şöhratparazlyk, wezipeparazlyk şuna meňzeş zatlardan ugur alyar. Bu ýerden, özüni alyp baryş we hereketler analiz edilende diňe bir esasy meýilleri kesgitlemän, eýsem şahsyýetiň durmuş pözişiasyny, onuň durmuşyň dürli taraplaryna bolan garaýyşlaryny kesgitleýän moral-psihologik daýançlary, goldawlaryda kesgitlemeli diýen pikir gelip çykýar.

Aýlanylan islegler hökmündäki motiwlerden meýilleri tapawutlandyrmak zerurdyr. Adam meýiller esasynda hereket edeninde diňe içki islegler ýa-da daşky höweslendirijikeriň täsiri bilen hereket edýär. Olar bolsa aýlanylan däl, ýagny olaryň şahsy we jemgyýetçilik taýdan ähmiýetliligini akyl ýetirilen we olardan gelip çykýan hereketleriň netijeleri özara alynan däl.

Şeýlelik bilen, motiwler hökmünde dürli islegler çykyş edýärler. Olar adamyň aýlanylan islegleri we bähbitleri, onuň käbir moral-psihologik ýörelgeleri we dünýägaraýşynyň we ynamlarynyň komponentleri hökmünde ideýalary, duýgulary

we oý-pikirleridir!

Adamyň motiwlerini öwrenmegiň şahsyýetiň moral - psihologik mazmunyna düşünmekde uly ähmiýeti bardyr. Mysal üçin, käbir adamlar öz isleglerine görä zähmete ak ýürek bilen ýanaşýarlar, ikinji birleri öz borjuna düşüniپ, üçünji bir toparlary bolsa wagytlaýynça, özlerini, egoistik bähbitlerine ýetmek üçin şeýle hereket edýärler. Şu häsiýetnamalaryň hemmesi şahsyýetiň sosial taýdan ösüşiniň dürli derejelerini ýüze çykarmaga, kesgitlemäge, baha bermäge hyzmat edýärler.

§ 5. Islegler hakynda düşünje

Adamlar ýaşamak üçin özlerini, ýymite, geýime we başga köp zatlar bolan isleglerini kanagatlandyrmalydyrlar. Isleg munuň özi adamyň ýaşayyş durmuşynyň we ösüşiniň belli bir şertlerinde başdan geçirýän zerurlygy bilen baglanyşykly ýagdaýdyr. Islegler organizmi içki sredasynyň ýa-da durmuşyň, daşky şertleriniň durnukly talaptlaryny aňladýarlar. Olar aýlanylan bolmak bilen özüni alyp barşyň delilleri formasynda ýüze çykýarlar. Islegler adamyň aktiwliginiň çeşmesidir. Adamlar ýaşamak üçin maddy we ruhy baýlyklary kemgyýetçilik önümçiligini döredýärler we ösdürýärler. Şonuň bilen birlikde, islegler önümçilik bilen bile ösýärler. Munuň özi düşnüklidir: sebäbi diňe islegleri kanagatlandyrmak prosesi olaryň ösmegine alyp barýar, islegleri kana-gatlandyrmak bolsa doly suratda durmuş serişdeleriniň öndürilişine we zähmet önümleriniň paýlanylyşynyň jemgyýetde höküm sürýän häsiýetine baglydyr. Islegleri diňe sarp ediş täzeden döredip bilýär. Şeýlelikde, adamyň hemme islegleri jemgyýetçilik taýdan döredilendir, olaryň ösüşi bolsa jemgyýetçilik mümkinçilikleriniň we paýlaýnyň häsiýeti bilen kesgilenilýär. Hatda fiziologik islegler babatda hem jemgyýet olaryň kanagatlandyrylyş formasyny kesgitleýär, sosialruhy

islegler babatda bolsa, formasyny hem-de mazmunyny kesgitleýär.

Islegler belli bir derejede adamyň gaýgy-şatlygynyna, pikirlenmesine, erkine täsir edýär. Islegleriň kanagatlandyryş ýa-da kanagatlandyrylmazlygyna, olary kanagatlandyryş serişdelerini we tärlere baglylykda adam tolgunmak ýa-da rahatlyk, kanagatlandyrmak ýa-da närazylyk emosýalaryny başdan geçirýär.

Islegler adamyň akyl ýetiriş we praktiki işini esasy ugrukdyryjy, mejbur ediji güýjüdir. Indiwid öz isleglerini kanagatlandyrmak üçin haýsydyr bir serişdeleri tapmaly, şonuň üçin hem belli bir teoretiki we praktiki meseleleri çözmeli bolýar. F. Engels adam, özüniň pikirlenmesi maddy onümçilige bagly dälär oýdub pikir edýär, hakykatda bolsa, ol ahyrky netijede ykdysady sebäpler arkaly döreýär diýip belleýär. Pikirlenme islegleri kanagatlandyrmak üçin serişde gözlemegi üpjün edýän psihiki işleriň bir tarapydyr.

Erk hem islegler esasynda döredilýär. Bu barada F. Engels, islegler adamyň kellesiniň içi bilen geçýär, ýagny ona erk görmüşinde akyl ýetirilýär we ýüze çykýar diýip görkezýär. S. L. Rubinstein erki meýilleriň, ymtymalaryň ýokary derejesi diýip belläpdir. Adam erk tagallasy we durnuklylygy mynasybetli maksadyna ýetmek ugrunda duşýan kynçylyklary ýeňip geçýär we islegleri kanagatlandyrmak bilen nähili hem bolsa bagly bolan öňde duran praktiki meseleleri çözüär. Adamyň islegleri köp dürli bolýar, olar şahsyýetiň gönükdirilmesiniň tutuş sistemasynda we öz aralarynda onuň beýleki maksatlary bilen hem belli bir arabaglanşykda we aragatnaşykda bolýarlar. Häzirki pursatda esasy rol oýnaýan isleg beýleki islegleri ýatryp, ediljek hereketiň esasy ugruny kesgitläp biler. Mysal üçin, açlykdan ýa-da suwsyzlykdan horluk çekýäm adam açlygyny ýatyrnak ýa-da suwsyzlygyny gandyrmak üçin serişde gözlemekden başga hiç zat barada pikir edip bilmez. Ýa-da aýdaly, ahlak

islegi güýçli bolan adam diňe bir açlygy, suwsyzlygy äsgermezlik bilen çäklenmän, janyny-da gaýgyрма. Görşümiz ýaly, islegde indiwiidiň psihiki hereketleriniň gönükdirilmesini dolandyrmak meýli bolup, şonuň bilen birlikde-de onuň özi bolsa has belent maksatlara tarapyndan, ahlak-syýasy ynamlar, jemgyýetçilik borjuna düşünmek ýaly maksatlar tarapyndan dolandyrylýar.

Islegleriň häsiýeti we olary kadalaşdyrmak şahsyýetiň psihiki gurluşynyň tutuşlygyna, onuň edepliligine baglydyr. A. S. Makarenkanyň aýdyşy ýaly adamyň islegi borjuň süýtdeş doganydyr. Iniwidualistiň islegleri egoistik häsiýetlidir. Şeýle adam jemgyýetçilik saçagyndan başardygyça köp almaga çalşyp, beýleki adamlar bilen onuň işi bolmaýar. Şu ýerden hem açgözlük, nebisjeňlik ýaly egoistik keşbiň hakyky alamatlary ýüze çykýar.

Öň aýdylyp geçilişi ýaly, islegler aňlanylan görnüşde bolup bilerler, şonuň üçin hem olar özlerine laýyk serişdeler arkaly kanagatlandyrylyp bilner.

Şeýle hem olar meýiller ýa-da doly aňlanylmadyk ymtymalar görnüşinde bolup bilerler. Bu ýagdaýda adam «özüni haýsydyr bir güýjüň özüne çekýändigini» diňe duýýar (A. S. Puşkin). Şeýle ýagdaýda adam, haýsydyr bir zadyň ýetmeýändigini duýýar ýa-da hiç hili «sebäpsiz» dartgynlyk we galagophyk ýagdaýyny başdan geçirýär. Meýiller güýçlenende isleg ykrar edilýär we şahsyýet tarapyndan degişli herekete ýol berilýär ýa-da ýatyrylýar.

Islegleriň giňligi adamyň ösüş derejesine we onuň durmuşynyň maddy şertlerine bagly bolýar. Adam öz isleglerini aňly-düşünjeli kadalaşdyrýar, hut şonuň bilen hem haýwandan tapawutlanýar. Ol isleglerini dolandyrmak bilen, diňe bir daşky şertleri däl-de, eýsem, jemgyýetde özüni alyp barşyň ahlak normalaryny-da göz önünde tutýar. Şonuň üçin edepli adam bu islegleriniň öňi alynmadyk adam däl-de beýleki adamlaryň, isleglerini we jemgyýetiň bähbitlerini nazara alyp, öz isleglerini

kanagatlandyryan adamdyr.

Islegleriň görnüşleri. Adamyň islegleri köp dürli bolýar. Olar toparlara bölünende maddy, ruhy we jemgyýetçilik islegleri tapawutlandyrmak bolar. Şeýle bölünişiň esasynda şahsyýetiň haýsydyr bir obýekte gönükdirilmeklik prinsipi goýulýar. Maddy islegler adamyň durmuş hereketleriniň esasy bolup hyzmat edýär (ýymite, geýme we ýaşaýyş jaýa bolan islegler). Olar adamyň jemgyýetçilik taryhy ösüş prosesinde emele gelip onuň baş häsiýetnamasyny düzýärler. Adamzadyň, tebigat bilen alyp baryan göreşiniň we synpy göreşiniň taryhy ozaly bilen maddy islegleri kanagatlandyrmak üçin şertleri döretmek ugrundaky göreşiň taryhydyr.

Ähli adamlaryň esasy maddy islegleriniň kanagatlandyrylmagy olary iň möhüm zat bolan bir döwüm çörek ugrundaky ýiti göreşde döreýän açgözlük, görüplük, ogurlyk etmek ýaly ýaramaz hadysalardan halas edýär. A. S. Makarenko “Adamyň arzuwlarynyň önünde açgözlük ýok. Eger adam bir tüsseli jaýdan sosna tokaýçylygyna gelip, onda hezil edip dem alsa, onuň köp kislorod sarp edýänligi üçin hiç kim, hiç wagt oňa azar bermez. Açgözlük bir adamyň islegleriniň, başga biriniň islegleri bilen çakyşýan ýerinde döreýär. Sebäbi şeýle bolanda goňşyň şatlygyny ýa-da eşretini güýç mekirlilik ýa-da ogurlyk üsti bilen elinden almak zerurlygy döreýär” diýip ýazýar. Maddy gymmatlyklary toplanmaklyga bolan bir taraplaýyn ymtlyş, ruhy taýdan garyp, diňe şahsy bähbitlerini arayan adamlarda bolýar. Ruhy we sosial islegleri ýeterlik derejede ösen adam maddy isleglerini paýhasly kanagatlandyryar. Şeýle adam üçin durmuşyň manysy döredijilikli zähmetde we öz işiniň şahsy hem-de köpçülige peýdasyny aramakda bolýar.

Ruhy islegler adamzadyň öz boluşly islegleri bolup, olara akyl ýetirmek we lezzet almak islegler girýär.

Akyl ýetirmek islegleri umumy bolýar (birzatda ugur alyp, tutuş dünýä akyl ýetirmek) we hususy (hakykatyň aýratyn

hadysalaryna akyl ýetirmäge bolan hyjuw) bolýar. Isleg esasynda aňda ylmy döredijilige bolan özbaşdak isleg döreýär. Şeýle ýagdaýda akyl ýetirmek maksat bolman, döredijilige bolan islegi kanagatlandyrmagyň serişdesidir.

Estetiki lezzet almak islegi adamyň ömründe uly orun tutýar. Şol mynasybetli adam öz durmuşynyň dynç alyşynyň we ýaşaýşynyň gőzel bolmagy ugrund çalyşýar. Durmuşdaky we sungatdaky estetiki baýlyklara baha bermek şahsyýete asylylyk, salyhattylyk berýär, ony ýokary göterýär. Şeýle baha bermek çeper döredijilik islegine ösüp göçip biler: şeýle bolanda adam diňe bir taýýar estetiki baýlyklara eýe bolmak bilen çäklenmän, eýsem olary sungat kanunlaryna laýyk döretmäge çalyşýar we döredýär.

6. Höwesler hakynda düşünje

Höwesler-munuň özi, durmuşdaky ähmiýetine we emosional taýdan özüne çekijiligine garap şahsyýetiň obýekte bolan seçip alyjylyk gatnaşygydyr. Höwesler islegler esasynda döräp ýöne olara syrykdyrylmaýar. Isleg zerurlygy aňladyp, höwes bolsa haýsydyr bir hakykat bilen şahsy gyzyklanmany aňladýar. Çuňlaşan we ykrar edilen höwes islege öwrülip biler. Mysal üçin, teatr bilen gyzyklanmak spektakllara gatnaşmak, hat-da sahna bilen meşgullanmak ýaly islegi öwrülip biler.

Höwesleri döremegi hemişe islegleri, gyzyklanmalary ýa-da jemgyýetçilik borjuny aňlamakdan başlanmaýar. Höwesler obýektiň emosional özüne çekijiligi sebäpli öz-özünden, duýdansyz ýüze çykyp biler, diňe şondan soňra onuň islegler, jemgyýetçilik talaplary, ukypdar ýaly köpýanly sebäpler bilen döredilýän durmuş ähmiýetine akyl ýetirilip bilner.

Obýektiň emosional özüne çekijiliginiň ilki başda düşünilmeýän, köki, obýektiň we subýektiň özboluşlyklaryndan

alyp gaýdýan çeşmeleri bolup biler. Obýekt näme üçin ünsi özüne çekýär, şatlyk, lezzet berýär? Sebäbi ol öz häsiýetleri boýunça belli bir derejede şahsystiň psihiki gurluşyna we isleglerine jogap berýär. Hut şonuň üçin şol bir obýekt hemme adamda bir meňzeş tolgunma döredip bilmez. Dogrusy, käbir obýektler adamlaryň umumy adamzat tebigatyna, başga birnäçesi iş aýratynlyklaryna, üçünjisi sosial-topar aýratynlyklaryna, dördünjisi şahsyýetiň indiividual aýratynlyklaryna, özboluşly meýillerine, garaýyşlaryna we isleglerine laýyk gelýär. Mysal üçin, açyk, ýalkymly obýekt, saz ritmi, saz heňi hemme çagalarda lezzet duýgusyny döredýär.

Obýekte bolan gatnaşyklar babatyndaky tapawutlar şahsy tejribäniň baýlygyna ýa-da garyplygyna, onuň ylmy derejesine we edeplidigine, şahsyýetiň ömrüniň taryhyny we işini ýüze çykarýan ruhy gurluşynyň aýratynlygyna baglydyr.

Subýektiw gatnaşyklar başga adamlar tarapyndan diňe bir gönükdirilmen, eýsem terbiýeleýär. Mysal üçin, obýektiň hili we onuň durmuşdaky ähmiýeti barasynda kollektiw pikir abraýly adamlaryň şol obýekte bolan garaýyş-şularyň hemmesi şahsyýetiň oňa bolan gatnaşyklaryna täsir edýär. Awiasiyanyň gülläp ösýän mahaly ýaşlar awiasiya ýykgyň edýärdiler, kōsmonawtika eýýamynda bolsa kosmos uçuşlaryna bolan hōwes köpçülikleýin häsiýete eýe boldy.

Diýmek, indiuidiň hōwesleri obýektiň aýratynlyklaryna we indiuidiň özüniň psihiki sypatlaryna (onuň medenýeti, edenliligi, ukyplary we häsiýetleri) bagly bolsa-da, ahyrky netijede başga adamlar, kollektiw, jemgyýet, jemgyýetçilik psihologiýasy tarapyndan formirleýär. Şeýlelikde adamlaryň hōwesleriniň jemgyýetçilik-taryhy gelip çykyş bardyr. **Olar** önümçiligiň ösüş derejesine we jemgyýetiň ruhy medeniýetine, sosial gatnaşyklaryň ösüşine we ş. m. baglydyr.

Jemgyýetiň ösüşiniň her bir taryhy ösüş basganjagynda umumy adamzat hōwesleri bilen birlikde synpy hōwesler

bardyr. Mysal üçin, şahsy eýeçilik jem-gyýetçilik durmuşda, jemgyetçilik kontrol gowşan-da «gyzyl ýaly» diýilýän ýaşlarla birinji orna pul we seksual isleglerini kanagatlandyrmak bilen bag-lanyşykly höwesler öňe sürülýär.

Progressiw jemgyýetde öňde baryjy ýaşlar döredijilikli zähmet, ylym, medeniýet, praktiki babatlarda (tehniki döredijilik) bolsa döredijilik bilen gyzyklanýarlar. Höwes şatlanmak we işinden kanagatlanmak, gyzyklanýan obýektinde pikirini ýeňil jemlemek mümkinçiliginde we galyberse-de adamyň şu ukybynyň ýokarlanmagy mynasybetli polojitel emosiyalarda ýüze çykýar.

Höwesleriň adamyň durmuşynda we işinde uly ähmiýeti bardyr. Adam durmuşyň doludygyna, bagtlydygyna diňe höwesleri bar bolan ýagdaýda düşüňýär. Höwes herekete itekleýär we şahsyýeti aktiwleşdirýär. I. P. Pawlow höweslere kelle beýnisiniň gabygynyň ýagdaýyny aktiwleşdirýän zat hökmünde garapdyr. Höweslerine laýyk gelýän iş ýeňil we önümlü ýerine ýetirilýär.

Pedagogik işde şahsyýetiň ösmegi we bilimleriň formirlenmegi üçin höwesleriň, ähmiýetini nazara almak aýratyn möhümdir. K.D. Uşinskiý hemme höweslerden mahrum edilip we diňe mejbur etmek arkaly okatmak okuwçynyň bilimleri ele almaga bolan höwesini ýatyrýar diýip adalatly ýazýar. Şonuň bilen birlikda hem okatmagy tutuşlygyna höweslere syrykdymak bolmaz diýip belleýär. Okatmak gara işi hem, ep-esli derejede erk tagallasynyň bolmagyny hem talap edýär.

Höwesleriň görnüşleri. Adamlaryň höwesleri adamyň durmuşy ýaly adatdan daşary kop taraplydyr. Höwesleri olaryň mazmuny we gönükdirilmesi bilen tapawutlandyrylýar. Bu ugurda maddy, jemgyýetçilige ruhy höwesleri tapawutlandyrmak bolýar. Maddy höwesler ýaşaýyş amatlyklary, azyk önümlerini egin-eşik edinmäge çalyşmakda ýüze çykyp biler.

Maddy höwesleriň nobisjeňlik, baýlyga, zat toplamaga kowalaşmak ýaly ýaramaz formalaryda bardyr.

Ruhy höwesler şahsyýetiň ösüşiniň ýokary derejesini häsiýetlendirýär. Munun, özi, ozaly bilen matematika, fizika, himiýa, biologiýa, filosofiýa, psihologiýa we ş. m. akyl ýetirmek (söziň giň manysynda) ugrundaky höweslerdir. Edebiýata we sungatyň durli görnüşlerine (saza, suratçylyga, teatra) bolan höwesleri hem şona goşmak bolar.

Jemgyýetçilik höwesler jemgyetçilik işine, guramaçylyk işine bolan höwesleri öz içine alýar. Jemgyýetçilik işini gowy görýän we oňa bar güýçlerini berýän adamlaryň (şol saýda okuwçylaryň hem) sany köp. Olaryň şatlygy we gynanjy ozaly bilen jemgyýetçilik işlerinde gazanýan üstünlikleri we şowsuzlyklary bilen baglydyr.

Höwes gös-göni we aralaşdyrylan howes diýip ikä bölünýär. Gös-göni höwes-munuň özi iş prosesiniň hut özüne: akyl ýetirmek, bilimleri ele almak, zähmet, döredijilik proseslerine bolan höweslerdir. Aralaşdyrylan höwes-munuň özi işiň netijesine: mysal üçin, hünär edinmäge, belli bir gulluk we jemgyýetçilik we-zipesine, alymlyk derejesine galyberse-de zähmetiň maddy netijelerine bolan höwesidir. Gös-göni we aralaşdyrylan höwesleriň utgaşmasy şahsyýetiň aktiw we önümlü işi üçin has amatlydyr. Eger adam zähmeti, zähmet prosesiniň özüni söýüp, zähmetiň netijeleri barasynda hem alada edýän bolsa, onda ol döwtalap işe döredijilikli çemsleşmegiň nusgasyny görkezýär we zähmetiň üstünlikli tamamlanmagyňy gazanýar. Höwesleriň şeýle sazlaşygynda şahsyýet özüni has kanagatlandyrylan ýagdaýda duýýar.

Işjeňligi boýunça passiw we aktiw höwesleri tapawutlandyrýar. Passiw höwesler munuň özi syn etmek arkaly döreýän höwesler bolup, onda adam gyzyklanýan obýektine akyl ýetirmek bilen çäklenýar. Mysal üçin, adam opera diňlemegi gowy görýär, suratlary synlamakdan lezzet alýar, ýöne obýekte çuň akyl ýetirmek ony ele almak,

gyzyklanýan ugry boýunça döredijilik bilen meşgullanmak üçin aktiwlik görkezmeýär. Aktiw höwesler munuň özi işjeň höwesler bolup, onda adam syn etmek bilen çäklenmän, gyzyklanýan obýektini ele almak ugrunda hereket edýär. Aktiw höwes şahsyýetiň ösüşiniň bilimleriň we endikleriň, ukypalaryň we häsiýetleriň formirlenmeginiň oýandyryjylaryň biridir. Höwesleri şeýle hem möçberi boýunça tapawutlandyrýarlar. Şeýle tapawut höwesiniň görnüşlerini kesgitlemän, has dogrusy, şahsyýetiň häsiýetleriniň strukturasyny häsiýetlendirýär. Giň köptaraply we çuň höwesli adam bilen bir hatarda giň, ýöne ýüzleý gyzyklanýan adamlar bolup bilerler. Köp sanly alymlar we ýazy-jylar köp taraply höwesleri bilen tapawutlanypdyr. (M.W. Lomonosow, D.I. Mendeleýew, Magtymguly. L.S. Puşkin, L.N. Tolstoý we başgalar). Hemme zatlar bilen gyzyklanyp, emma hadysalara ýüzleý garaýan, olaryň manysyna çuň aralaşmaýan, haýsydyr bir zat bilen düýpli we yzygiderli meşgullanmaýan adamlar hem bolýar. Galyberse-de, höwesleri çuň, emma orän dar adamlar hem bolar. Höwesleriň darlygy belli bir derejede şahsyýetiň ösüşini çäklendirip biler.

Gin we köptaraplaýyn höwesleriň aňyrsynda durmuşyň manysyny we edilen işiň esasy ugruny kesgitleýän merkezi, esasy höwes bar bolan adam has položitel hasaplanýar. Mysal üçin, belli hudojnik B. Nuraly giň höwesleri bolan adam bolupdyr, ýöne onuň ömrüniň esasy höwesi Türkmeniň milli çeperçilik sungatynyň original žanrlaryny döretmeklige gönükdirilipdir.

7-NJI BAŞ. KOLLEKTIW

§ 1. Toparlar we kollektiwler hakynda düşünje

Toparlar we kollektiwler hakynda düşünje, olaryň görnüşleri. Ýaşayşyň we aragatnaşyk saklamagyň taryhy şertleri adamlaryň milletlere, döwletlere, synlara, partiýalara we beýleki umumylyklara birleşmegine getiripdir. Olar isleg boýunça däl-de jemgyýetçilik kanunlarynyň esasynda döräpdirlir. Umumylyklaryň her biri haýsydyr bir psihologik aýratynlyklar bilen häsiýetlendirilýär. Marksizmiň döplerinde toparlaryň arasynda synlara uly ähmiýet berlip, olara mahsus bolan psihologik sypatlar tapawutlandyrylýar. W. I. Leniniň kesgitleýşi boýunça «synlar diýlip önümçilik serişdelerine olaryň gatnaşygy (köplenç halatlarda kanunlarda pugtalandyrylan we kadalaşdyrydan gatnaşygy) boýunça zähmetiň jemgyýetçilik gurluşynda olaryň roly boýunça, diýmek, jemgyýetçilik baýlygyny olaryň alyş usullary we şol baýlykdaň özüleriniň ygtyýarynda bolýan üleşüniň mukdary boýunça tapawutlanýan uly toparlaryna aýdylýar. Synlaryň özi adamlaryň şeýle toparlary bolup, jemgyýetçilik hojalygyny belli bir układynda özülerini tutýan ornunyň talawutlylygy netijesinde şol toparlaryň biri başgasynyň zähmetini eýeläp bilýär».

Synpy psihologiýa bolan aýratyn gyzyklanma is-lendik antogonistik formasiýanyň garşydaş synlara bölünändigi bilen düşündirilýär. Synlaryň arasyndaky göreş bolsa taryhy ösüşiň hereketlendiriji güýjüdir.

Adam öz ömrüniň dowamynda, maddy, ruhy, medeni ne beýleki zerurlyklara görä, beýleki adamlar bilen gös-göni aragatnaşykda bolýar. Şol gatnaşyklar toparlarda we kollektiwlerde bolup geçýär. Bu umumylyklar bir menzeş dälidir. Olar birnäçe esaslar boýunça beýleklere belünip bilner:

emele gelyän gatnaşyklaryň ýakynlygy we çuňlugy, Döreyiş prinsipa, şahsyýetiň toparyň normalaryna gatnaşygy boýunça we ş. m. Emele gelyän aragatnaşygyň ýakynlygyna we çuňlugyna baglylykda ilkinji topary tapawutlandyrýarlar.

Ilkinji topar. Möçberi boýunça uly bolmadyk, sostawy otnositel durnukly, çlenleri umumy maksatlar boýunça baglanyşdyrylan we çlenleriniň arasynda gös-göni gatnaşyk saklanylýan adamlaryň birleşmesine ilkinji topar diýilýär. Ona girýän adamlaryň hemmesi biri-birlerini ýakynan tanaýarlar we toparyň önünde durýan wezipeleri çözmek prosesinde özara gatnaşyk saklaýarlar. Ilkinji toparda adamlaryň sany ikiden az we 30-40 adamdan köp bolmaly hem dälir.

Maşgala, önümçilik brigadasy, samolýotyň ýa-da kosmos korablynyň ekipajy polýar stansiýasynda gyşlaýjylar, ekspedisiýalar, mekdep klasy ýaly birleşmeler ilkinji toparlar hasaplamak bolar. Adam bir wagtda birnäçe ilkinji toparyň çleni bolup durýar. Meselem, okuwçy bir wagtyň özünde topar zwenosynyň, otrýadynyň agzasy, družina sowetiniň, mekdebiň diwar gazetiniň redkollegiýasynyň, çeper höwesjeňler kollektiwiniň, şäher ýaşlar guramasynyň ştabynyň. agzasy, futbol komandasynyň kapitany, küşt ýaryşy boýunça raýonyň ýygindy komandasynyň agzasy we ş. m. bolup biler. Ilkinji toparlardaky aragatnaşyklar hasaba tabyn dälir. Her bir adam islegi we zerurlygy boýunça beýleki adam bilen aragatnaşyk saklap biler. Praktikada bolsa, toparyň çlenleri käbir adamlary beýlekilerden tapawutlandyrýarlar, Olar çalt-çaltdan düşüşýarlar, aragatnaşyklary ýakyp häsiýetli bolýar (şahsy ýa-da iş esasynda). Bu aragatnaşygyň ilkinji aýlawy bolup, mikrotopar diýlip atlandyrylýar. Adatça şeýle topar san taýdap uly bolmaýar (27 adam). Toparyň beýleki çlenleri bilen şahsy we iş bilen baglanyşykly gatnaşyklary kesilmeýänligi sebäpli, onuň çlenleri ilkinji toparyň çlenleri bolup galyp bilerler.

Döreyiş prinsipi we usuly boýunça real we şertli resmi we resmi däl toparlary tapawutlandyrýarlar.

Real we şertli toparlar. Real topar munuň özi hakyky bar bolan, birleşmäniň çlenleriniň arasynda real gatnaşyklar dowam edýän topar bolup, onuň belli maksatlary we wezipeleri bolýar. Real topar az wagtyk ýa-da uzak möhletleýin, san taýdan uly ýa-da kiçi bolup biler. Ol umumylyk hökmünde ýaşaýar we hereket edýär.

Adamlaryň nominal düzülen umumylygyna şertli topar diýilýär. Meselem: sport žurnalistleri dünýäniň iň gowy futbolçylaryndan komanda döretmän meselesini çözüýärler. Olar birinji derejeli oýunçylary spisoga goşýarlar. Bu oýunçylar hiç wagt bile ýygnamazlar we komanda hiç wagt ýaryşda çykyş etmez. Ýöne ol komanda düzülýär we şertli ýagdaýda bar hasap edilýär. Nominal umumylyk prinsipi boýunça mekdebe çenli, kiçi ýaşly çagalary, ýetginjekleri, jahyllary anatomo-fiziologik, psihologik kanunalaýyklyklaryny we aýratynlyklaryny derňemek, öwremek üçin olary ýaş kategoriýalaryna bölýärler,

Resmi we resmi del toparlar. Resmi topar ştat raspisaniesynyň, ustawyň, ýa-da başga resmi dokumentleriň esasynda döredilýär. Mysal üçin, kladaky ýaşlar guramasy ýa-da zwenosy mekdebiň. ustawynda, düzgünnamasynda göz önünde tutulýar. Öňümçilikdäki üpjünçilik bölümi, studentler topary, mekdebiň mugallylarynyň we işgärleriniň şaty - bularyň hemmesi resmi toparyň mysalydyr. Toparyň çlenleriniň arasynda hem resmi dokumentde göz önünde tutulan iş bilen baglapyşykly gatnaşyklar emele gelýär. Olarda deňlik, bilelikde garaşly bolmak ýa-da meseläniň ýerine etirilmegi üçin uly ýa-da kiçi jogapkärçilikde bolmak göz önünde tutulýar. Resmi topar ütgedilip hem bilner, ýöne ol hem diňe buýruk ýa-da karar esasynda durmuşa geçirilär.

Aragatnaşygy häsietiniň, temperamentiniň, ukypalarynyň, gatnaşyk stiliň sypatlary boýunça menzeş bolmadyk adamlar alyp baranlygy üçin resmi toparlardaky özara gatnaşyklar hat-da bir instruksiýa esasynda hem meňzeş bolup bilmez. İşewür gatnaşklar instruksiýa göz önünde

tutulmadyk şahsy gatnaşyklar bilen baýlaşdyrylýar. Psihologik ýakynlyk göwne ýaramlylyk, hormat goýmak, dostluk) resmi topary berkidýär, öňde goýlan wezipeleri çözmäge kömek edýär. Resmi toparyň we iş gatnaşyklarynyň çäklerinde birek-biregi halamazlyk, hormat goýmazlyk, ýigrenmek, duşmançylyk ýa-da otrisatel emosional gatnaşyklaryň hem bolmagy mümkindir. Olar hem iş gatnaşyklaryna täsir edip, işde üstünlik gazanylmagyna päsgel berýär.

Resmi däl topar agzalarynyň psihologik häsiýetnamalarynyň bir bütewi gönükdirilmekligi esasynda aýry şahslaryň bir-birine göwnee ýaramlylygy, garaýyşlarynyň we ynamlarynyň birligi, abraýynyň iş başarjanlygynyň ykrar edilmegi we beýlekileriň esasynda döreýär. Şeýle topar ştat raspisaniýesinde-de, instruksiýada-da göz önünde tutulmaýar. Bu ýagdaýda resmi dokumentleriň guýji bolmaýar. Bile oýna gatnaşýan adamlaryň toparlary, dynç alyş günlerinde dereýän balykçylaryň, awçylaryň kompaniýalary we ş. m. şeýle ýüze çykýar. Birek-birege ýaramak gowy görmek topary pugtalandyryýar. Eger şeýle duýgular, gatnaşyklar bolmasa topar dargaýar.

Şahsyýetiň toparyň normalaryna garaşsyznyň alamatlary boýunça referent toparyny tapawutlandyrylýar.

Referent topary. Referent (etalon) topary garaýyşlary, özüni alyş baryş normalary şahsyet üçin nusga bolup hyzmat edýän, real bar bolan ýa-da hyýalda döredilen topardyr. Şahsyet normalaryny, gymmatlyklaryny ykrar edýän, goldaýan we in gowy diýip hasap edýän toparyna girip biler. Şonda şahsyýet diňe bir bu normalary berjaý etmek bilen çäklenmän, olary goldaýar, goraýar. Eger zerur bolsa olary ündeýär, propagandirleär. Ýöne, şahsyýetiň özi bir toparyň çleni bolup, gymmatlyk idealy hökmünde başga bir toparyň garaýyşlaryny, normalaryny kabul etmegi hem mümkindir.

Başgaça aýdanymyzda, şahsyýet üçin başga nusga görelde bolup hyzmat edýär. Mysal üçin, ýetginjek ýokary klas

okuwçylarynyň ýa-da uly adamlaryň toparynyň çleni bolmaga çalyşýar. Eger ony başarmasa bolsa, ol ululara mahsus özüni alyp baryş normalaryna öýküyär.

Şeýdelik bilen şol bir ilkinji topara durli nukdaý nazarlardan garamak bolar.

Kollektiw. Kollektiw diýip bir maksada birigen, jemgyýetiň, maksatlaryna boýun egýän adamlaryň toparyna aýdylyar. A. S. Makarenko kollektiwini, alamatlarypy ylmy we praktiki taýdan esaslandyrypdyr: «Kollektiw- munuň özi şahsyýetleriň guramaçylykly, kollektiwini organlary bolan, maksada gönükdirilen, kompleksidir. Kollektiw guramasy bar ýerinde bolsa, kollektiwini, organlary bolup, şol ýerde kollektiw tarapyndan ynanylan, wekilçilikli adamlaryň guramasy döreýär we ýoldaşyň ýoldaşa gatnaşygy barada mesele hem dostluk meselesi, söýgi meselesi, goňuşylyk meseleleri bolman, munuň, özi jogapkärçilikli garaýyşly meselesidir. A.S. Makarenko kollektiw diňe onuň agzalary gös-göni jemgyýete peýdaly wezipeleriň töweregine birleşdirilýän ýerinde bolup biler diýip belleýär.

Kollektiw adamlaryň bir topary bolmagyna görä, oňa toparyň alamatlary häsiýetlidir. Ýöne kollektiw toparda ýok alamatlary özünde jemleýär. Şonuň, üçin her bir kollektiw topar, emma her bir topar kollektiw däldir. Resmi we resmi däl toparlar eger kollektiwini, alamatlaryna eýe bolsa kollektive öwrülip bilerler. Şeýle ýagdaýda kollektiwini, esasy alamaty bolan maksatlaryň we wezipeleriň, jemgyýetçilik taýdan ähmiýetliligi üýtgeşsiz galýar. Eger şu alamat bolmasa topara kollektiw diýmek bolmaz.

Edýän işini, maksatlaryna laýyklykda aşakdaky kollektiwleri tapawutlandyryrlar: professional kollektiwler (önümçilik, döredijilik, harby, okuw kollektiwleri), jemgyýetçilik guramalary (profsoýuzýlar, partiýa we ýaşlar guramalary), meýletin jemgyýetler (ylmy, ylmy-propagandistik, harby-sport), höwesjeňler kollektiwleri (çeper

höwesjeňler, kolleksionerler, bagçylar jemgyýeti).

Beýleki kollektiwleriň baglanyşyklary we olaň arasynda tutýan orunlary boýunça olary ilkinji we esasy kollektiwlere bölýärler. Ilkiji kollektiw munuň özi kollektiwiniň alamatlary bolan adamlaryň ilkinji topara birleşigidir. Mysal üçin, studentler toparyny ilkinji kollektiw, fakulteti bolsa esasy kollektiw diýip hasap etmek bolar. Ýa-da her bir klas ilkinji kollektiw, tutuş mekdep esasy kollektiwdir.

Kollektiwiniň çlenlerine kollektiwizm oý-pikirleinde, baha berşinde we işde raýdaşlyk häsiýeti. Ol sosial duýgular, şahsyýetiň subýektiw hökmünde ýüze çykýar. Şonuň esasynda häsiýet-shahsyýetiň durnukly häsiýetnamasy formirlenýär. N.K. Krupskaya şol häsiýetiň möhümdigini belläp şeýle ýazýar: «Biz kollektiwisti, ýagny şahsy bähbitlerini jemgyýetçilik bähbitlerine boýun egdirip bilýän adamyny terbiýemelidiris.

Kollektiwizm umumy kararlara boýup egmegi, kollektiwiniň abraýy ugrunda, onuň üstünlikleri ugrunda; alada etmegi göz önünde tutýar.

§ 2. Toparlary, kollektiwleri öwrenmegiň usullary

Toparlary kollektiwleri öwrenmegiň esasy usuly syn etmekdir. Ol umumylyklaryň durmuşynyň mazmun tarapy, olaryň strukturasyny; ösüş derejesini we beýleki taraplaryny anyklamaga mümkinçilik berýär. Sosial psihologiýada goşulan we goşulmadyk syn etmeleri tapawutlandyrylýar. Olaryň birinjisi syn edijiniň, barlagçynyň çlen hökmünde umumylygyň sostawyna girmegini göz önünde tutýar. Şeýle ýagdaýda ol topary, kollektiwiniň içinden öwrenýär. Ol dine bir barlaman, özi hem ähli işlere gatnaşýar. Goşulmadyk syn etme-umumylygy daşyndan, onuň durmuşyna gös-göni goşulman öwrenmekdir. Mugallym öz zähmetini häsiýetine we çagalar kollektiwine (klasa, ýaşlar guramasy toparyna) garanynda öz

ornunyň özboluşly bolýanlygy sebäpli goşulan hem goşulmadyk synçynyň pozisiýalarynda bolup biler. Bir ýagdaýda ol toparyň, kollektiwiň çleni bolýar, başga ýagdaýlarda bolsa çagalaryň umumylygyndan daşdadyr. Mysal üçin, ekskursiýa, turistik ýöriş guranynda ol klas ýolbaşçysy ýa-da turizm boýunça instruktör bolmak bilen kollektiwde deň hukukly ýagdaýy eýeleýär we şol ýagdaýa laýyk gelýän syn etmekligi amala aşyrýar. Drujina ýygmanyşygyna ýa-da ýaşlar guramasynyň ýygnaşygyna gatnaşanynda ol dine synçy-dernewçi bolup galyp biler.

Toparyň, kollektiwiň durmuşynyň käbir taraplaryny öwrenmek üçin tebigy eksperiment ulanylýar. Ol synag edilýänler üçin adaty şertlerde geçirilip, eksperimentiň mazmuny bolsa şol umumylygyň edýän işine laýyk gelýär. Mysal üçin, klas kollektiwinde klasdan daşary terbiýeçilik işiniň formasy hökmünde disput geçirilär. Ýöne disput barlag meselelerini çözüň häsiýetde we şol maksatdan ugur alyp geçiril bolsa ol eksperimental hem bolup biler. Eger okuwçylar bilen şäherden daşary gidilende käbir barlag meseleleri çözüň bolsa, ösümlükleri öwrenmek we ş. m. ol hem eksperimental bolup biler.

Toparlar, kollektivler öwrenilende has netijelisi sorag-jogap geçirmek, şol umumylygyň durmuşynyň dürli taraplary barada toparyň, kollektiwiň, çlenleriniň pikirini ýüze çykarmakdyr. Mysal üçin, klasdan daşary işiň, mazmuny we formalary barada klasda sorag-jogap geçirilär, okuwýň ýagdaýy barada okuwçylaryň pikiri öwrenilýär we ş. m. Sorag-jogap geçirmegiň birnäçe görnüşi bolýar. Onuň has köp ulanylýanlary interwýu we anketadyr. Interwýu geçirmek adaman gös-göni gepleşmek arkaly maglumat almagy göz önünde tutýar; anketa arkaly hat bilen ýazmaça soraglara jogap alynýar. Bu bolsa tutuş anketa bilen tanyşmak üçin, her bir soraga oýlanyşykly jogap tapmak üçin şert döredýär. Interwýu geçirlende ýa-da anketa ýaýradylanda olara aýyk we ýapyk

soraglar girizmek bolar. Ýapyk soraglar üçin anketa jogaplaryň wariantlary girizilýär. Meselem: Siziň ýaşlar guramaňyz oňat işleýärmí?». Jogaplaryň wariantlary: «Ýok», «Hawa», «Bilemok». Açyk soraglara giňişleýin jogap bermek göz önünde tutulýar. Meselem: «Seni ýaşlar guramasynyň, işinde näme gyzyklandyrýar?».

Toparlary we kollektiwi öwrenmegiň bu ýollary mugallymlaryň okuwçylar kollektivini- guramaga ýolbaşçylyk etmek, kollektiwiň ösüşini analizlemek mümkinçiliklerini üpjün edýär. Mugallym şu ýollardan döredijilikli peýdalanmak bilen kollektiwi guramagyň psiholog-pedagogik talaplaryny ýerine etirär.

§ 3. Şahsyýet we kollektiv

Şahsyýet kollektiwde beýleki şahsyýetler bilen baglansykly boýar we şolar bilen şu umumylygyň gönükdirilmesini döredýar. Şahsyýet kollektiwiň üsti bilen beýleki kollektiwlere we tutuş jemgyýete gatnaşýar. Kollektiv-jemgyýetiň bir bölejigi boýanlygyna görä, onuň jemgyýetiň syýasy estetiki, ahlak we beýleki ideýalaryny özünde jemleýänligi tebigydyr. Şahsyýet bu ideýalary peýdalanýar, we özüni alyp barşynda olardan ugur alýar.

Şahsyýet maddy dünýä we adamlar bilen özara gatnaşykda bolmagy bilen diňe bir individual syňatlary formirleýän tejribe toplaman, özüniň ruhy baýlygynyň möhüm sostaw bölegine öwrülýän jemgyýetçilik tejribesini-de özleşdirýär. Ýakyn we has giň sosial srranyň, ideýa we ahlak taýdan umumylygy şahsyýetiň bütewi, sazlaşykly ösmegi we formirlenmegi üçin şertler döredýär.

Şahsyýet bilen kollektiwiň, özara gatnaşyklary köp dürlidir. Bu ýerde iki sany esasy aspekti tapawutlandyrmak bolar: **kollektiwiň şahsyýete edýän täsiri we şahsyýetiň kollektive edýän täsiri.**

Kollektiwiň şahsyýete edýän täsiri. Käbir günorta psihologlary kollektiv şahsyýeti gysýar, ony ýeketäk nusga, galypa salýar, diýip ykrar edýärler. Munuň özi şahsy eýeçilik şertlerinde şahsyýet azatlygy diýilýän taglymaty esaslandyrmaga synanşykdyr.

Kollektiv-progressiw jemgyýetiň ýaçeýkasy bolup onuň çlenlerine mahsus kollektiwizm bolsa ony pugtalandyryan ruhy güýçdür. Sagdyn kollektiv şahsyýetiň, özboluşlygyny gysman, tersine ol şahsyýetiň hemme taraplaýyn ösmegi ugrunda çalyşýar, çünki kollektiwiň her bir çleniniň dolulygyndan we baýlygyndan kollektiwiň durmuşy hem baýlaşýar. Şonuň bilen birlikde hem, kollektiwiň ona girýän şahsyýet belli derejede täsir edýändigini inkär etmek bolmaz, hut şonuk ýaly-da şahsyýet hem kollektive täsir elmän durup bilmez. Kollektiv şahsyýet babatynda birnäçe funksiýalary ýerine ýetirýär: biriňjiden ony ideýa, ahlak, estetiki we beýleki baýlyklar bilen tanyşdyrýar. Kollektiv bu funksiýalary özüniň aýyk sosial sistema bolýanlygy we öz maksatlaryny, wezipelerini jemgyýetden susup alýanlygy mynasybetli amala aşyrýar (ol şeýle funksiýalary öz içinde hem taýýarlap, jemtyetçilik funkñiýalary bilen utgaşdyryp biler). Eger şahsyýete kollektiv bilen baglanşykda seretsek, onda bu umumylyk babatynda aýyk sistema hökmünde göz önüne gelýär. Şahsyýet kollektiwiň ideýa, ahlak we beýleki baýlyklaryny kabul edip, kollektiv bolsa olary jemtyetden alýar. Şeýlelik bilen kollektiwde şahsyýetiň ideýa hem-de ahlak-estetiki keşbi kemala gelýär.

Ikinjiden, kollektiwiň, şahsyýete edýän täsiri (ruh terbiyeçilik we düzediji funksiýasynda ýüze çykýar. Bir bada göräýmäge adamyň diňe özi öz hesitiňň taplaýjysy, özüniň durnukly, edermen, eserden, şadyýan, hoşgylaz we ş. m. bolmagy diňe onuň özüne bagly ýaly bolup gerüner. Adamyň özüni formirlemelidigi gürrüňsizdir, üstesine-de onda gowy adam bolmak, jemgyet üçin gerekli, iýdaly bolmak arzuwlary

bolmalydyr. Emma şeýle bolsa-da kollektiv kuwwatly güýç bolmagynda galýar. Ol öz arsenalynda terbiýeçilik täsirleriniň şahsyýetde ýok serişdelerini saklaýar. kollektivleýin pikir, ynandyrmak, düşündirmek, tankyt etmek, ýaryş bular kollektivde bar bolan çäeleriň doly bolmadyk görnüşleridir. Kollektiv indiwiidi täzeden terbiýelemek işinde aýratyn möhüm ähmiýete eýe bolýar. Ol özüni alyp baryşdaky, psihiki gurluşdaky kemçilikleri şahsyýetiň özünden öň duýýar, Munuň özi geň hem däl, sebäbi kollektiv oňa girýän şahsyýetleriň hereketlerine we üstünliklerine şah-yetiň özi bilen bir deň jogapkärdir.

Progressiw jemgyýetde zähmet diňe bir jemgyýetçilik häsiýetli bolman, eýsem ol kollektiv häsiýetlidir. Her bir adam zähmet birleşmesiniň çlenidir. Ol kollektiv önümiň özi tarapyndan öndürilýän bölüminiň hili üçin jogapkärdir. Şonuň üçin hem umumylyk adamdan onuň zähmet borçlaryny ýerine etirilişi barada soramaga haklydyr.

Konformizm meselesi. Konformizm munuň özi çaknyşyklaryň önüni almak maksady bilen şahsyýetiň pikirini kollektiviň pikirine tabyn etmekdir. Konformizm amerikan barlagçylary tarapyndan öwrenilip başlandy. 50-nji ýyllaryň başynda amerikan psihology Aş aşakdaky eksperimenti geçirýär. Sekiz adamdan ybarat bolan studentler toparyna bir çyzygyň uzynlygyny oňa deň gelmeýän üç sany başga çyzyk bilen deneşdirmek teklip edilýär. Synag edilýänleriň her biri özüniň berýän jogabyny gaty ses bilen aýtmaly. Topara girýänleriň birisinden başgasy önünden eksperimentator bilen duşuşýarlar we çyzyklaryň uzynlygy barada bilgeşleýin nädogry maglumat bermegi gürleşýärler. Real ýagdaýda olaryň ýalňyşlyk derejesi derejesi has uludy (1 sm-den, 4 sm-e çenli). Şu özboluşly dil düwüşikden habarsyz adam onuň real tejribesine garşy gelyän köpçülikleýin pikir bilen çaknyşýar.

Ýagdaý dartgynlaşýar: bir ta rapdan köpçüligiň pikiri-ikinji

tarapdan bolsa toparyň çleniniň real düşünjesi we şahsy pikiri. Şahsyýetiň häsiýeti bilen baglylykda dil düwüşikden habarsyz adamlaryň pikiri dürli-dürli bolýar; olaryň käbirleri öz düşüňjelerine esaslanýan pikirlerinde durmagy, beýlekileriň pikirini ret etmegi ýüze çykaryp, käbirleri bolsa köpçüligiň pikiri bilen razydyklaryny aýdýarlar. (Bir ýagdaýda gürünsiz razy bolýarlar, ýa-da il ýüzüne razylaşyp, hakykatda bolsa öz pikirlerinde galmaklaryny dowam etdirýärler).

Şu geçirilen we beýleki şuna meňzeş eksperimentleriň esasynda şahsyýetiň toparlaýyn pikire bolan gatnaşygynyň iki warianty bar diýlip netije gelindi: Ýa razylaşmazlyk, ret etmek, nonkonformizm ýa-da ony doly kabul etmek (konformizm). Başga hiç hili şahsyýet ýok.

Sowet psiholotlary konformizme sosial-psihologik hadysa hökmünde garamak bilen, özbaşdak eksperiment geçirdiler. Eksperiment geçirilende bir-birlerini tanamaýan adamlardan düzülen, şeýle hem kollektiwlik statusy bolan toparlar alyndy. Barlaglar konformizmiň bardygyny täsir etdi. Şeýle edilsede, diňe eksperiment üçin- düzülen we şeýlelik bilen kollektiw bolmadyk toparlarda hakykatdan hem konformistleriň we nonkonformistleriň bardygy anyklandy. Kollektiwde bolsa ýagdaý düýbünden başgaça boldy. Kollektiwň çlenleri şol bir eksperimentiň. şertlerinde berlen tabşyryga başgaça garaýarlar. Eger onuň möhüm ähmiýeti bolsa, onda kollektiwleýin bähbitler beýan edilse, onda şahsyýete daşyndan ýa-da şol kollektiwň çlenleriniň köpüsi tarapyndan garşylyk görkezilmegine garamazdan kollektiwň agzalary öz pikirini goramagyny dowam etdirýär. Şeýle ýagdaýda ol kollektiw bilen çaknyşyga gidýär. Şahsyýetiň kollektive bolan şeýle pözişyasy şahsyýetiň öz pözişyasyyny kesgitlemekligi, onuň, ahlak taýdan durmuklylygy diýlip atlandyrylýar. Diffuz toparda-da kollektiw statusy bolan toparda-da şahsyýetiň pözişyasy hut şunuň bilen tapawutlanýar. Şonuň üçin hem günbataryň alymlarynyň biziň

kollektivlerimizde konformizm güýçli ösendir diýýip pikir ýöretmesi bir taraplaýyndyr. Olar kollektiwizmiň, şol umylygy pugtalandyran güýçdigini, şahsyýetiň kollektiwni pozisiýalarynyň we gymmatlyklarynyň atlanmasy hökmünde öz ykbalyny kesgitleýiş güýçdigini nazara almaýarlar.

Şahsyýetiň kollektive edýän täsiri. Şahsyýetiň kollektive edýän täsiriniň ölçegi abraý, ýolbaşçylyk, liderlik ýaly kategoriýalarda aňladylyr.

Abraý şahsyýetiň jemgyýetçilik tarapyndan ykrar edilmegidir. Adamyň subýektiv häsiýetleriniň, işiniň obýektiv talaplaryna kybapdaşlygyna kollektiwni berýän bahasydyr.

Abraýlylyk ozaly bilen adamyň şahsy häsiýetlerine baglydyr. Giň düşüňjelilik, baý durmuş tejribesi, öwrenilen başaraňlyk we endikler-bularyň hemmesi adamyny beýleki adamlardan tapawutlandyrýar. Şeýle adamyň sözüne gulak asýarlar, oňa maslahat, kömek sorap ýüz tutýarlar. Abraýly adamy başgalara

ak göwünlilik bilen kömek etmäge çalyşmak duýgusy, başaraňlygy beýleki adamlardan tapawutlandyrýar by bolsa adamlarda oňa bolan minnetdarlygy döredýär. Şeýleklik bilen abraýyň esasynda şahsy häsiýetler bardyr. Şonuň bilen birlikde hem ona töwerekdäki adamlaryň, toparlaryň, kollektiwni dahyly bardyr. Olar abraýy goraýarlar we pugtalandyrýarlar, käte bolsa ony syndyrýarlar. Adamyň gymmatly taraplaryny onuň şahsy häsiýetlerini näçe köp adam görse, onuň bitiren asyly işleriniň sany näçe köp bolsa, onuň abraýy şonça-da ýokarydyr, ol şonça-da köp ykrar edilip, şonça-da töweregindeki adamlara köp täsir edip biler. Meselem: Türkmen halkynyň durmuşyny beýan etmek bilen nessillere beýan etmek bilen nesillere uly miras galdyran klassik edebiýatyň beýik wekilleri: Döwletmämmet Azadynyň, Magtymulynyň, Seýdiniň, Zeliliniň we başgalar ýene-de türkmen halkynyň aň bilimi ugrunda göreşen Muhammetguly Atabaýewiň. Artykgul Tekinskaýanyň abraýy taryhyň ösüşinde

ýüze çykarylan we köplere görelde bolan giň möçberli abraýdyr.

Ýöne çişirilen, galp abraýlar hem bolýar. Şeýle ýagdaýda ol adama onuň mynasyplygyndan has köp hyzmatlary ýöňkeýärler. Şeýle adamlarda öz bilimleri, başarjaňlyklary, endikleri barada artdyrylan düşüňjeler döreýär. Galp abraý başga adamlaryň bilimlerini, ukypalaryny peýdalanmaty başaryan hilegär adamlar tarapyndan döredilip we goldanyp bilner. Ýöne galp abraýyn, üsti irde-giçde açylar we ol synar. Käwagtlar şahsyýetiň galp abraýy öz peýdasyna kowalaşýan başta adamlar taratyndan hem döredilýär we goldanylýar.

Progressiw jemtyetde ak ýürekli umumy iş üçin zähmet çekýän, we ol baradaky aladany şahsy bähbitlerinden ileri tutýan, batyrgaý, prinsipial adamlar abraýlydyr. Şeýle adama onuň töweregindäkiler, ozaly bilen hem onuň, çleni bolup durýan kollektiwi mynasyp baha berýär.

Abraýly şahsyýet hökman ýolbaşçy bolmaly däldir. Ol kollektiwiň ýönekeý çleni bolup biler, köplenç şeýle hem bolýar. Ol özüniň ýönekeý çlenlik rolunda şol umumylygyň durmuşyna we jebisleşenligine uly täsir edýär.

Ýolbaşçylyk we liderçilik. Kollektiv birlik, adamlaryň umumylygy hökmünde özüniň bütewiligini diňe bir maksadynyň umumylygy bilen däl-de, eýsem hereketleriň sazlaşygyny üpjün edýän ýolbaşçylygyň bolmagy mynasybetli hem saklaýar. Şu häsiýetde şahsyýetiň kollektive edýän täsiri ýüze çykýar. Adatça psihologiýada «ýolbaşçy» we «lider» düşüňjeleri ulanylyp, olaryň biriňjisi bellenilýän, ikinjisi bolsa toparyň hut öz saýlaýan adamsy hökmünde tapawutlandyrylýar.

Saýlanýan ýa-da bellenilýän ýolbaşçy birnäçe funksiýalary ýerine ýetirýär: a) wezipeleri öňe sürýär, formirleýär, olary kollektiwiň her çleniniň aňyna ornaşdyrmaga ýardam edýär; b) tabşyryklary paylaýar we kollektiwiň çlenleriniň işini kadalaşdyrýar; w) işlere höweslendirýär, munuň

üçin onuň elinde sylaglamak, gymmat bahaly zatlary baýrak bermek rugsat berilmegiňi hödürlemek, sag bolsun yglan etmek, köp tiražly ýa-da diwar gazetleri ýaly maddy we moral höweslendirme, çäklendirme serişdeleri bar; g)kollektiwň işiniň gidişine we netijesine kontrollýk edýär; d)terbiýeçilik funksiýalaryny ýerine ýetirýär; e)beýleki kollektiwler bilen, şeýle hem has ýokary derejedäki ýolbaşçylar bilen aragatnaşygy ýola goýýar we amala aşyrýar.

Barlaglar netijesinde ýolbaşçylaryň tipleri kesgitlenildi. Ýolbaşçylygyň tipologiýasy şahsyýetiň psihiki gurluşyna, kollektiwleýin işi dolandyrmak (ukybyna we başarlaňlygyna esaslanýar. Onuň, üç tiri tapawutlandyrylýar.

Biriňji tip **awtoritar ýolbaşçy**. Şeýle tipdäki ýolbaşçy köplenç administrirlemek usullaryny ulanýar. Ol galapyn hyrsyz bolýar, başgalaryň pikirine gulak asmak islemeýär, kararlary özbaşdak kabul edýär, Awtoritar ýolbaşçylary onuň gol astyndaky adamlar, onuň buýruklaryny we görkezmelerini dogry we öz möhletinde ýerine ýetirmelidirler diýip hasap edýär. Ýolbaşçylyk etmekde awtoritarlyk – munuň özi şahsyýetiň haýsydyr bir görünmeýän häsiýetleriniň ýüze çykması bolman, eýsem onuň häsiýetiniň, erkiniň, temperamentiniň, sazlaşygydyr, birleşmesidir.

Ikinji tip - **demokratik ýolbaşçy**. Şeýle tip üçin möhüm problemalary we kararlary kollektiwň, ara alyp maslahatlaşmagyna bermek, beýlekileriň, pirini öwrenmek mahsusdyr. Demokratik tipli ýolbaşçylar mesele çözmekde çeyelikleri, ugur tapyjyklary bilen tapawutlanýarlar. Ol diňe seýrek ýagdaýlarda özüne garaşly adamlara administratiw çäreler arkaly täsir etmek usulyny ulanýar. Şeýle ýolbaşçylaryň şahsyýetinde özüne garaşly adamlar bilen aragatnaşyk saklamaga ýardam edýän, olaryň ýagdaýyna oýlanyşykly garaşyk häsiýetleri agdyklyk edýär. Demokratik stilde ýolbaşçynyň käbir funksiýalary kollektiwň, beýleki çlenlerine berilýär we şeýlelik bilen öz-özüňi dolandyrmak meýilleri ýüze

çykyp başlaýar. Demokratik ýolbaşçyly kollektiwlerde ýolbaşçynyň , bar we ýok wagty işler şol bir depginde, şol bir netijelilikde dowam edýär.

Uçuiji tip gatyşmazlyk, başyna goýbermekdir. Şeýle tipli ýolbaşçy işleri öz ugruna goýberýär. Ol kollektivi guramak barada, onuň işleri barada az alada edýär. Adamlar ýolbaşçylygy duýmaýarlar. Her kim näme islese şony edip, umumy wezipelere ýa-da başgalaryň edýän işlerine üns berilmeyän ýaly düşünje ýöredýär. Gözegçiliklerden görnüşi ýaly şeýle tipli ýolbaşçylar nalajedeýin bolýarlar, olara görkezme bermek, başgalar hakynda alada etmek kyn düşýär, Ol tabynlygyndaky adamlar bilen çynlakaý işjeň aragatnaşyk alyp baryp bilmeýärler. Olar köplenç ýolbaşçylyk edýän adamlaryndan utanýarlar, käte bolsa gorkýarlar. Kāwagtlar şeýle ýolbaşçylar ýagdaýlaryndan basylýarlar we ýolbaşçylyk etmegi başga adama bermäge taýýar bolýarlar.

Ýolbaşçylyk etmegiň, tipiniň toparyň strukturasyna we onuň içindäki gatnaşyklara edýän täsirini öwrenmek boýuça psihologlar ýörite barlaglar geçirdiler. Mekdep ýaşly çagalardan toparlar döredilip, olaryň hemmesine oýnawaçlar taýýarlamak barada bir tabşyryk berildi. Hemmeler üçin birmeňzeş iş şertleri döredildi. Toparlara dürli tipli ýolbaşçylar: awtoritar, demokratik we başyna goýberýän ýolbaşçylar goýuldy. Toparlar birnäçe aýyň dowamynda işlediler. Şol döwrüň бүtiň dowamynda, olara gözegçilik alnyp barylady: öňümiň hili we mukdary, çagalaryň aragatnaşygy hasaba alyndy. Toparlarda zähmet öndürijiligi we olardaky gatnaşyklar mese-mälim tapawutly bolup çykdy. Tabşyrygyň ýerine etirilişiniň mukdar taýdan jemi awtoritar ýolbaşçylykda demokratik ýolbaşçylardan az kem ýokary, başyna goýberilen ýolbaşçylykda has pes boldy. Toparlardaky psihologik ýagdaý hem epesli tapawutly boldy. Awtoritar ýolbaşçylykda çagalar dine ýolbaşçy barka işlediler, ol giden badyna bolsa işlemelerini bes etdiler. Çagalaryň

aragatnaşyklarynda gödeklik, edepsizlik, duşmançylyk, käte bolsa ýaranjaňlyk etmek duýuldy.

Demokratik ýolbaşçylykda çagalar ýolbaşçy bolmasa-da işlediler. Olaryň gatnaşyklarynda gödeklik, duşmançylyk duýulmady. Çagalar maslahatlaşdylar, önümiň hilini gowulandyrmak boýunça gymmatly teklipler aýtdylar. Umumy iş üçin guwanç duýgusy ýüze çykýardy. Mundan başga-da awtoritar stil has ýönekeý wezileleri çözmekde demokratik stilden netijeliräk bolýar, işler çylşyrymlaşanda bolsa (agzybirlik, funksiýalary paýlaşmak we ş. m.) demokratik stil has netijeli bolýar.

Başyna goýberilen ýolbaşçylykda işe çynlakaý çemeleşmezlik, tertipsizlik döredi. Çagalar edýän işlerine zerur iş hökmünde garaman, oňa oýun hökmünde çemeleşdiler.

Toparlarda we kollektivlerde ýolbaşçylygyň, ýokarda agzalan görnüşleriniň nähili derejedeligini anyklamak, oňa psihologik nukdaý nazardan çemeleşmek üçin mugallymlar; terbiýeçiler şeýle eksperimentleri gurap biler. Ýlaýtada okuwçylaryň öz saýlaýan aktiwleriniň ýolbaşçylarynyň haýsy tipine degişlidigini analizlemek we olaryň öz ýolbaşçylaryna tabyn bolmagyny, talap goýmagyny, jebisleşen kollektiviň kemala gelmeginiň, sylaşykly aragatnaşygyň. döremegini ýola goýmak möhümdir. Bu aragatnaşyklaryň sazlaşygy ýaşlaryň geljekki durmuşy üçin örän ähmiýetlidir,

Liderlik. Ýokarda aýdyşymyz ýaly sosial psihologiyada «ýolbaşçylyk» («ýolbaşçy») düşüňjesi bilen birlikde «Liderlik» («lider») düşüňjesi hem giňden ulanylýar. Käbir psihologlar şu düşüňjeleri menzeş diýip hasaplaýarlar. Olaryň köpüsi bolsa bu düşüňjeleriň her birinde özboluşlylyk görmek bilen, olary tapawutlandyryýarlar.

Biriňjiden, liderlik köplenç resmi bolmadyk toparlarda degişli aragatnaşyklar bolan mahalynda döreýär. Ýolbaşçy resmi toparlar üçin mahsus bolan jogapkärçilik gatnaşyklaryny hem aňladýar.

Ikinjiden, liderlik köplenç kiçi toparlarda (mikrosredada) ýüze çykýar, ýolbaşçylyk bolsa uly umumylyklarda ýüze çykýar: lider kiçi topar bilen gümra bolýar, ýolbaşçy bolsa kollektiwden daşa hem çykýar, sebäbi oňa ýokarky ýolbaşçylar bilen aragatnaşyk saklamak zerurdyr.

Üçünjiden, lider tötänden öňe çykýar, ýolbaşçy bolsa guramalaryň, institutlaryň, sistemasy tarapyndan tassyk edilýär. Şonuň üçin hem ýolbaşçylyk liderlikden has durnuklydyr. Liderlik toparlaryň pikiniň üýtgemegine baglydyr.

Dördünjiden, lideriň abraýy onuň şahsy täsirine baglydyr, ýolbaşçynyň abraýy bolsa diňe bir onuň şahsy täsirine däl-de, eýsem oňa berlen görkezmelere we sanksiyalara hem baglydyr.

Bäşinjiden, ýolbaşçynyň jogapkärçiligi köp basgançakly we lideriňkiden has köp gatnaşyklydyr.

Toparlarda we kollektiwlerde ýolbaşçylaryň, liderleriň roly, olaryň abraýyna, guramaçylyk ukybyna baglydyr. Mikrokollektiwlerdäki liderler kollektiviň jebisleşmegine-de, aýry-aýry ýagdaýlarda kollektiwde agzalalyklaryň ýüze çykmagyna sebäp bolup biler. Şoňa görä mugallym, terbiýeçi okuwçylaryň arasynda özakymlaýyn ýüze çykan mikrokollektiwleriň liderlerini, olaryň položitel we otrisatel taraplaryny pedagogik-psihologik metodlaryň üsti bilen öwrenmelidir. Okuwçylar kollektiwinde yglan edilen ýolbaşçylaryň rolunyň artmagyna täsir etmelidir. Bu bolsa jebisleşen klas kollektiwini terbiýelemegiň serişdesidir.

Mekdepde yglan edilen ýolbaşçylar bilen birlikde, ýaşlaryň jemgyýetçilik guramalarynyň zwenolarynda we beýleki mikrokollektiwlerde yglan edilen liderleriň döremegini ýola goýmak bolar.

§ 4. Toparlarda we kollektiwlerde şahsyýetara gatnaşyklar

Toparlarda, kollektiwlerde gatnaşyklar we özara gatnaşyklar bardyr. Gatnaşyklar munuň özi şahsyetiň töwerekdäki zatlara we öz-özüne bolan pozisiýasydyr. Her bir adamda zatlara, wakalara, sosial durmuşa, adamlara bolan haýsydyr bir gatnaşyk bolýar. Oňa bir zat ýaraýar, bir zat ýaramaýar, käbir wakalar, faktlar ony tolgundyrýar, käbiri bolsa tolgundyrmaýar. Adamyň gatnaşygyny, onuň pozisiýasyny aňladýan psihiki prosesler onuň duýgulary, islegleri we ünsidir. Sosial umumylyklarda (toparlarda, kollektiwlerde) olary duzýän adamlarda gatnaşyklar özara gatnaşyklar hesiýetde bolýar.

Özara gatnaşyklar munuň özi bir şahsyýetiň başga birine, şahsyýetiň umumylyga bolan pozisiýasydyr.

Özara gatnaşyklar adamlardan adamlara gönükdirilen, «birek-biregi garşylaýan» gatnaşykdyr. Şeýle ýagdaýda, eger gatnaşyklarda adama garşylykly jogabyň gelmegi hökman däl bolsa, özara gatnaşyklarda birtaraplaýyn gatnaşyk yzygiderli amala aşyrylýar. Aragatnaşyk saklaýan taraplaryň özara gatnaşykla-rynyň hemişe şol bir modallygy (hemişе şol bir tony, sypaty) bolmaýar. Myrat Saparowiçiň Geldi Muhammedowiçe hoş niýeti gowy gatnaşyklary bolup biler, Geldi Muhemmedowiçiň bolsa Myrat Saparowiçe gatnaşygy tersine bolup biler.

Aragatnaşyk saklamak bilen gatnaşyklaryň we özara gatnaşyklaryň arasynda belli bir baglanyşyk bardyr. Aragatnaşyk adamlaryň göze görünýän, syn edip bolýan, ýüze çykarylýan daşky arabaglanyşygydyr. Gatnaşyklar we özara gatnaşyklar aragatnaşygyň taraplarydyr. Olar aç-açan göze görünmeýän, gizlin hem bolup bilerler. Özara gatnaşyklar aragatnaşyklarda we aragatnaşyklaryň üsti bilen durmuşa

geçirilýär. Şol bir wagtyň özünde hem özara gatnaşyklar aragatnaşyklarda yz galdyryrlar, onuň özboluşly mazmuny bolup hyzmat edýärler. B. Kerbabaewiň «Aýgtyly ädim» romanynnda Artyk bilen Aşyryň aragatnaşygyny alyp görelň. Ilki Artyk bilen Aşyryň hoşniýeti gyzgyn özara gatnaşyklary bolup, şol gatnaşyklar olary mahsus bolan dürli aragatnaşyk formalarynda ýüze çykypdyr. Soňra özara gatnaşyklar bozulyp, gapma-garşylykly hereketler edýärler, şonda aragatnaşyklar hem üýtgeýär.

Özara gatnaşyklary **işewür we şahsy** özara gatnaşyklara bölýärler. İşewür özara gatnaşyklar instruksiya, ustaw, karar bilen çäklendirilen, gulluk wezipesi ýerine ýetirilende döreýär. Topar formirlenende onuň çlenleriniň wezipeleri hem kesgitlenýär. Mysal üçin, mekdep-internat açylyar. Ştat raspisaniýesi boýunça direktor, okuw bölüminiň müdiri, mugallymlar, (terbiýeçiler, hojalyk bölüminiň müdiri we ş. m. göz Iňünde tutulyar. Şol dokument bilen olaryň her biriniň etmeli işleri hem kesgitleýär. Haýsydyr bir wezipä belleyen adam belli bir işleri ýerine ýetirmeli bolýar, şeýle hem gulluk wezipesi bilen baglylykda ýüze çykýan iş gatnaşyklaryny ýola goýmaly bolýar.

Psihologik barlaglaryň netijesinde işewür tabynlygyň birnäçe görnüşi kesgitlendi. **1. Deňlik** iş gatnaşyklary. Şeýle ýagdaýda toparyň kollektiwiň iki ýa-da birnäçe çleniniň birmeňzeş hukuklary we borçlary bolýar, birmeňzeş funksiýany ýerine ýetirýärler. Muňa mysal edip okuw toparyndaky studentleri we gurluşykçylar brigadasyndaky iki sany montajçyny we başgalary almak bolar. **2. Tabynlyk** iş gatnaşyklary. Şeýle gatnaşyklarda bir adam dokumentlere laýyklykda beýlekini başga bir adamyň (zerurlygy üçin obýekt taýýarlamaga, ýerine ýetiriş tärlerini bellemäge, kontrollyk etmäge, ýerine ýetirilen işleri kabul etmäge borçly edýän wezipäni eýeleýär. Beýleki adam ony ykrar edýär, dokumentlerden bellenen zatlary ýerine ýetirýär, ol zatlar gös-

göni dokumentlerden gelip çykman, wekilçilik berlen adam tarapyndan buýrulýan ýagdaýda hem şeýle edýär. Işewür özara gatnaşyklary hemişe insruksiýalarda, ustawlarda, buýruklarda berkidilen düzgünlerden ybarat bolýarlar. Munuň özi indiividual häsiýetleri bolan adamlaryň biri-biriniň ýüz tutýandyklary bilen baglydyr.

Şahsy özara gatnaşyk mähir, garaýyşlaryň we höwesleriň meňzeşligi, sulhun alyp-almazlyk we başgalar ýaly psihologik motiwleriň esasynda döreýär. Şahsy özara gatnaşyklarda dokumentleriň ähmiýeti bolmaýar. Şahsy özara gatnaşyklary buýruklar, görkezmeler bilen ýola goýup bolmaz. Şeýle özara gatnaşyklaryň ýüze çykmagynyň zerur şerti birek-birege düşünmekdir. Hut akyl ýetirmegiň barşynda özara gatnaşyklar başlanyp, olar pugtalandygyça toparyň çlenleri biri-birlerini gowy tanaýarlar. Özara gatnaşyklar döreden motiwleriň kesilmegi bilen, olaryň özi hem kesilip biler. Şahsy özara gatnaşyklaryň sistemasy dostluk, ýoldaşlyk, söýgi, ýigrenç, ýekelik ýaly kategoriýalarda aňladylyp bilner. Aragatnaşyk prosesinde iş bilen bagly we şahsy özara gatnaşyklaryň birnäçe warianty göz önünde tutulýar.

1. Oňyn hüý häsiýetleriň gabat gelmegi. Adam toparlaryň çlenleriniň arasynda iş bilen baglanyşykly garşylyklar bolmadyk topardaky hoşniýeti, şahsy gatnaşyklar wagtynda öňde duran wezipäniň üstünlikli amala aşyrylmagyna ýardam edýär. Oňyn şahsy özara gatnaşyklaryň täsiri bilen gatnaşyklaryň resmiligi azalýar. Ýöne, olaryň arasyndaky tapawut saklanyp galýar.

2. Dartgynly iş gatnaşyklary we ýaramaz garaýyşly şahsy gatnaşyklar. Munuň özi konfliktň, oň ýanyndaky we konfliktli ýagdaýdyr. Ol deňlik ýa-da tabynlyk aragatnaşyklary döwründe döräp biler. Gatnaşyklaryň ýaramazlaşmagynyň dürli sebäpleri bolup biler. Ýöne konfliktň önüni almaklygy, ony ýeňip geçmekligi toparyň çlenleriniň iş aktiwligini peseltmegiň öňdürilýän önümiň hilini, mukdaryny azaltmagyň hasabyna

amala aşyrak bolmaz.

3. Bitarap işewür we şahsy gatnaşyklar. Bitarap gattnaşyklar diýip iki taranyň hem instruksiýany berjaý edip, onuň çeklerinden çykmaýan gatnaşyklaryna düşünmek bolar. Muňa pugta resmi gatnaşyklar diýiländir. Şeýle bolanda şahsy gatnaşyklar hem deňleşär. Olar ýüze çykmaýarlar, sebäbi olaryň ýüze çykmagy üçin sebäp bolmaýar.

Şahsyýetara gatnaşyklar adamyň topardaky, kollektiwdäki ornuny kesgitleýärler. Olaryň ýagdaýyna baglylykda adamyň emosional abadançylygy, şu umumylykda bolmagyndan kanagatlanýanlygy ýa-da kanagatlanmaýanlygy şol gatnaşyklaryň ýagdaýyna baglydyr. kollektiwiň, toparyň agzybirliги, öňde goýlan wezipeleri çözmäge bolan ukyplylyga hem baglydyr. Şahsyýetara gatnaşygyň okuwçylar kollektiwinde dogry ýola goýulmagy bilimiň hilini, düzgün-nyzamlylygy berjaý etmäge täsir edýär.

§ 5. Şahsyýetara gatnaşyklarda sygyşmaklyk we konfliktler

Şahsyýetara gatnaşyklar adamlaryň sygyşmaklygynda ýüze çykýar. Sygyşmaklygy adamlaryň aragatnaşyk prosesinde olaryň häsiýetleriniň amatly sazlaşygy bolup, ol işiň bilelikde üstünlikli ýerine ýetirilmegine ýardam edýär. Sygyşmaklygyň üç görnüşi bolup, olar: fiziki, psihologik we sosial-psihologik sygyşmaklykdyr. Fiziki sygyşmaklyk bile işleýän iki ýa-da birnäçe adamyň fiziki sypatlarynyň garmoniki sazlaşygynda (güýçleriniň we çydamlylygynyň sazlaşygynda) ýüze çykýar. Meselem, kürekli gämileriň (baýdarkalaryň kanoeleriň, akademiki gaýyklaryň) ekipajlary düzülende fiziki görkezijileri deň bolan sportsmenler saýlanyp alynýar. başga bir mysal: sportuň käbir görnüşlerinde sportsmenler agram kategoriýalaryna bölünýär. Bu fiziki aýratynlyklaryň ösüşini esaslandyran anatomiki predposylkalary deňleşdirmek, sazlamak üçin şeýle edilýär. Olar bolsa göwräniň agramynyň

deneçer bolmagyna garamazdan dürli-dürli bolup bilerler. Ol türgenleşige bagly bolýar. Sport ýaryşlarynyň dowamynda göwräniň agramy däl-de sportsmeniň şu agramda, turgenleşip gazanan fiziki häsiýetleri ýaryşýarlar.

Psihofiziki sygyşmaklygyň esasynda analizator sistemalarynyň aýratynlyklary, şeýle hem temperamentniň häsiýetleri ýatýar. Sygyşmaklygyň bu görnüşinde adamlaryň bilelikdäki hereketleriniň dowamynda olaryň özara gatnaşyklarynda ýa-da beýleki analizator sistemasynyň çäklerinde duýgurlyk aýgytlaýjy bolýar. Bu babatda L.N. Tolstoýyň «Kör we ker» hekaýasyndaky ýagdaýy mysal getirmek bolar. Hekaýanyň iki gahrymanynyň biriniň nohut ekişne çozuşy netijesiz gutarýar, sebäbi, olaryň biri eşitmeýär, beýlekisi bolsa görmeýär, şonuň üçin hem olaryň signallary biri-birine barmaýar. Olar fiziologik taýdan sygyşmaýarlar. Dokma fabriginde işleýän we bilelikde bir işi ýerine ýetirýän iki sany kontrolýor aýal gözleriniň ýitilikleri we reňk duýgurlygy bilen düýpli tapawutlanýan bolsalar, olar ylalaşykly işläp bilmeýärler. Olaryň zähmet öňdürjiligi ýokary bolmaz.

Sygyşmaklygyň şu görnüşiniň çäklerinde temperamentniň has hem uly ähmiýeti bardyr. Barlaglaryň we gözegçilikleriň görkezişi ýaly temperamentleri «oýarmak» belli bir düzgünler boýunça amala aşyrylar. Aragatnaşyk wagtynda iki sany deň bolmadyk temperamentniň (göçgünli adam bilen perwaýsyz adamyň, şadyýan adam bilen göwnüçökgün adamyň) gowy sazlaşýandygy we bir menzeş temperamentli iki adamyň (iki sany göçgünli adamyň) öňuşmaýanlygy subut edildi. Ikinji tarapdan işe gatnaşýan adamlaryň hemmesiniň nerw sistemasynyň galjaň bolmagyny talap edýän işde garşylykly temperamentler onuşmaýarlar, sebäbi işiň birmeňzeş deňginiňi üpjün edip bilmeýärler.

Sosial-psihologik sygyşmaklyk adamlaryň sosial rollary üstünlikli ýerine ýetirmegine ýardam edýän şahsy aýratynlyklary bolam, adamlaryň özara gatnaşygyny göz

öňünde tutýar. Şeýle ýagdaýda häsiýetleriň, ukyplaryň meňzeş bolmagy hökman däl, ýöne olaryň sazlaşykly bolmagy hökmandyr. Durmuş praktikasyndan görnüşi ýaly, häsiýetleri biri-biriniň üstüni doldurýan adamlarda: ulumsy, töwekgel adamlar bilen asuda, paýhasly, äwmezek adamlaryň arasynda gatnaşyk tiz we berk bolýar. Bir adam bilimleri özleşdirmäge, başga biri bolsa hereket bilen baglanyşykly endikleri öwrenmäge ukyply bolýar. Bu aýdylanlar islendik ýagdaýda diňe garşylykly häsiýeti bolan, ukyplary we beýleki aýratynlyklary gabat gelmeýän adamlar oňşukly bolýarlar diýmegi aňlatmaýar. Sygşmaklyk temperamentleri meňzeş adamlarda-da bolup biler. Ýöne şeýle ýagdaýda umumylygyň dargamak ähtimallygy ululyr.

Konfliktler şahsyýetara gatnaşyklarda döräp bilerler. Konflikt - munuň özi sosial we şahsy durmuşyň haýsydyr bir meselesini çözmek bilen baglanyşykly adamlaryň arasynda döreýän gapma-garşylykdyr (A. G. Kowalýow).

Konfliktň ýüze çykmagynyň köpsanly sebäpleriniň arasynda fiziki, psiho-fiziologik we sosial-psihologik babatlardaky sygşmazlyklar belli bir orun tutýarlar. Progressiw jemgyýetde antogonistik gapmagarşylyklar ýok. Şonuň, üçin hem sosial-ideologik sygşmazlyklar tarapyndan döredilen uly möçberli konfliktler bolmaýar. Şeýle bolsa-da, graždanlyk urşy ýyllarynda ýurdumyzda dörän ideologik agzalalyklar diňe bir ýat adamlaryň arasynda däl-de hatda dogan-garyndaşlaryň arasynda hem: ata-ene bilen çagalaryň, doganlaryň, uýalaryň arasynda hem konfliktleriň döremegine getirdi.

Şahsyýetara gatnaşyklardaky agzalalyklar hemişe konfliktlere getirmeýär: olaryň köpusi parahatçylyk ýoly bilei çözülýär. Käbiri bolsa garşylykly göreş döredip, şonda çözülýär.

Gapma-garşylyklar eýäm formirlenen we netijeli işe gönükdirilen toparlarda we kollektiwlerde gysga möhletleýin

toparlara garanda seýrek ýüze çykýar. Munuň özi uzak wagtdowam edýän umumylyklarda işden çykyp gitmeleriniň we özara düşünişmeleriniň täsiri bilen sygyşmaklygyň ýokary derejesiniň gazaşlylygy, şeýle derejede gapma-garşylyklar konfliktler arkaly çözülmeyänligi bilen baglydyr. Ýaňy dörän we entek ösüş prosesinde duran toparlarda we kollektivlerde, gapma-garşylyklar köplenç konflikt bilen tamamlanýar. Onuň şeýle bolmagynyň sebäbi hökmünde psiho-fiziologik we sosial-psihologik sygyşmazlyklar çykyş edip bilerler. has takygy: Şol umumylyklarda agyr häsiýetli adamlaryň ulumsy, ynjuk, özüne çendenaşa göwni ýetýän we nägilelikleri köp adamlaryň, içgaralaryň we gepçileriň peýda bolmagydyr. Şeýle adamlar azar bermäge, ahmallyga salmaga synanyşmak ýagdaýyny döretmäge ukyplydyrlar.

Olar diňe öz diýenlerini edýän; olaryň mekir pikirlerini durmuşa geçirmäge ýardam edýän adamlar bilen oňuşýarlar.

Okuw-terbiýeçilik işiniň üstünlikli guralmagy üç maddy-tehniki bazanyň, administratiw şertleriň kadalylygyny gazanmak bilen bir hatarda ilkinji kollektivler bolan klaslaryň, pedagogik kollektiviň şeýle hem esasy kollektiv-mekdebiň agzalarynyň arasynda psihologik sygyşmaklygy guramak esasy şertleriň biridir.

Soraglar

1. Toparlara we kollektivlere kesgitleme beriň.
2. Toparlary we kollektivleri öwrenmegiň nähili usullary bar?
3. Kollektiv şahsyýete nähili täsir edip biler?
4. Konformizm meselesini düşündiriň?
5. Abraýlylyk, ýolbaşçylyk we liderlik näme?
6. Kollektivlerde gatnaşyklar we özara gatnaşyklar nähili ýüze çykýar?
7. Sygyşmaklygy we konfliktleri häsiýetlendirin

8-NJI BAŞ. ÜNS

§ 1. Üns hakynda düşünje

Üns we onuň fiziologik esaslary. Psihiki hadysalaryň arasynda üns aýratyn orun tutýar: ol özbaşdak psihiki proses dälär we şahsyýetiň mazmuny aýratynlyklaryny aňlatmaýar. Şeýlede bolsa, üns hemişe praktiki işe we akyly ýetiriş proseslerine girizilýär, onuň üsti bilen şahsyýetiň höwesleriniň, gönükdiril-mesiniň forma tarapy aňladylýar. Üns durmuşda psihiki işiň bir tarapy hökmünde ýüze çykyp, ol bilimleri üstünlikli ele almagyň, zähmet işiniň, gowy hilli we öndürjilikli bolmagynyň, şahsyýetiň özüni aňlatmasynyň zerur şerti bolup durýar.

Üns—munuň özi aňyň belli bir obýekte gönükdirilmegi we onda jemlenmegi bolup, ol psihiki şöhlemenmegiň takyklygyny we aýdyňlygyny üpjün edýär. Daşky dünýäniň her bir predmeti we hadysasy, biziň hut öz hereklerimiz, göz önüne getirmelerimiz we pikirlerimiz ünsüň obýekti bolup biler. Men gazet okaýaryn, meniň aň ym onuň mazmuny bilen bütinleý gümrä, öýüň içindäki edilýän gürüň meniň gulagyma gelýär, emma ol gürüňlere üns bermeyäriň. Emma birden içerdäki adamlardan biri näme-de bolsa bir gyzykly zady gürüň etmäge başlady, gözlerim gazetini setirlerinde gezyň-de bolsa, ünsumiň gürüňe sowulandygyny men duýýaryn. Soňa baka men edil bir wagtyň özünde edilýän gürüňi-de diňleýäriň, gazetide okaýaryn. Elbet-de, meniň psihiki işimiň gurluşy bu iki ýagdaýda düýpden dürli-dürlidir. Ilki başda meniň aňym okaýan zadymy düşünmäge gönükdirilipdi; gazetini mazmuny meniň aňymyň merkezindedi, gürüňini mazmuny bolsa ýokarky mazmunyň töwereginde, aňymyň gyrasyndady. Soňra aňym gürüňi diňlegmäge gönükdirilip, gürüň aňymyň merkezine geçip, gazetini okamak

bolsa, onuň gyrasya suýşdi. Bu ýagdaýda uns gazet-okamakdan gürrüň diňlemäge geçdi diýäris.

Ünsi ygtyýarly obýekte gönükdirmek we onda jemlemek ukyby adamyň aktiwligini döredýär. Ygtyýarly uns, adamyň psihiki durmuşynyň aýratynlygy hekmünde zähmet işiniň prosesinde emele gelýär. Muny K. Marks: «Zähmetiň amala aşyrylýan бүтін wagtynda uns bermekden ybarat maksadalaýyk erk zerurdyr, onsoňam zähmet öz mazmuny we ýerine etiriliş usuly bilen işini näçe az gzyklandyrýan bolsa şol erk şonça-da gerekdir» diýip belläpdi.

Ünsüň döremegi üçin belli bir obýekti alyp, şoňa tarap ünsi jemlemek we töwerekden gyjyndyryjylardan ünsüni sowmak zerurdyr. Ünsiň predmeti bolup, akyl ýetiriş aktynyň gönükdirilen obýekta bolup daşky dünýä, psihiki işiň hut özi, oý-pikirler, duýgylar, hereketleriň analizleri hyzmat edip biler. Üns predmetsiz bolup bilmez. Ünsüligi gurmak bijjini, mugallym, okuwçylara şol wagtyň özünde nämä uns bermelidigini görkezmelidir we olaryň ünsüni bir predmetden başga predmete başjarňlyk bilen geçirmelidir. «Teoremanyň subut edilişini diňläň indi bolsa çyzga uns beriň...»- şeýle bellikler okuw materialynyň has çylşyrymly we häzirki pursatda has ähmiýetli taraplarypa okuwçylaryň Ünsüni çekmäge hyzmat edýär. Okuwçylara sorag berlende: okuwçynyň jogabynyň haýsylaranyna klasyň Ünsüni çekmelidigi barada ýumuş goýmagy, pikirini subut edilişine, sözleşini dogrulygyna, onuň täsiriligi, labyzlylygyna, düşüňjeleriň dolulygyna umuman sapagyny aýratyň gowy özleşdirilenligini subut edýän ýagdaýlara uns gönükdirilmelidir. Eger şeýle maksat önde goýlan bolsa, onda sorag berilýän wagtda uns bermeýän okuwçylar az bolar.

Terbiýeçilik işiniň prosesinde uns beriş obýektini aýratyn görkezmäniň uly ähmiýeti bardyr. Okuwçylaryk ünsini položitel we otrihatel ýagdaýlara, gözellige we gelişsizliklere çekmek zerurdyr.

Meselem: Mugallym» Adamyň içki we daşky gözelligi hakynda» terbiýeçilik işini geçirende gözelligi we erbetligi duzyňan häsiýetler nygtalananda, emosional beýan edilende okuwçylaryň ählisiniň ünsüni bir obýekte gönükdirip bilýär. Şeýle ýagdaýda okuwçylarda içki täsirleriň toplумы döräp, özüni alyp barşyň, şahsy gigiýenanyň normalaryny berjaý etmäge položitel garaýyşlar terbiýelenýär, estetiki duýgular formirlenýär.

Ünsüň fiziologik esaslary. Ünsüň fiziologik mehanizmi çylşyrymlydyr. Häzirki döwürde üns nerw sistemasynyň dürli derejelerinde ýerleşýän we ähmiýeti az bolan signallaryň süzüp geçirän filtr hökmünde häsiýetlendirilýär. Üns retikulýar formaňyňa bilen anatomik we funksional aýry başlaşan, beýniniň esüntgisinde we bardanyň aşaklarynda ýerleşýän nerw dokumasy bilen baglanyşýar. Ol impulsalaryň, bir toparyny süzüp togtadýar, başga bir toparyny bolsa güýçlendirip, kelle beýniniň bardasyna geçirip goýberýär. Şu mynasybetli hem açyk aň zonasyna ýetmän stimullar saýlanyp alynýar.

Uisüň fiziologik ýagdaýyna düşümäge I.P.Pawlowyň açan amatly (optimal) oýanyş ojagy diýip atlandyrylýan hadysasy kömek edýär. Beýnä her bir pursatda gyjyndyryjylaryň birnäçesi (eşidiş, görüş, deri we ş. m.) täsir edýärler. Onuň täsiri bilen uly ýarym şaryň bardasynda guýji boýunça dürli-dürli köpsanly alamatly oýanma ojaiklary döreýär. Barlaglaryň görkezişi ýaly amatly oýanma ojagy orta intensilikde bolup, ol organizmiň şu pursatdaky ýaşaýyş şertlerinde has durnuklydyr. Otrisetel özara induksiýa kanuny boýunça amatly oýanma ojagy bardanyň beýleki oýanma uçastoklaryny togtadýar. Şunlukda oýanma hiç haçan ähli barda boýunça endigan ýaýramaýar.

Mugallymlar we terbiýeçiler pedagogik praktikada amatly oýanma ojagynyň döreýän kanunlaryny bilip, soň döremegi üçin amatly şertleri gurap bilerler. Mugallym: «Çagalar dogry oturyň, elleriňizi partaň üstünde goýuň, maňa

serediň diýär». Özüni alyp barşy guramak boýunça şeýle görkezmeler, okuwçylaryň öz unslerini dolandyrmagy doly başarmaýan wagtynda, başlangyç klaslarda aýratyn hem möhümdir. Hereketleriň çäkliligi, gürläp adama seretmek, ünsüň gönükdirilmegi, klasda başga gyjyndyryjylaryň bolmazlygy - bu zatlaryň hemmesi beýnide amatly oýanma oja-gynyň döremegine ýardam edip, ol bolsa ünsüň netijeli bolmagy üçin zerurdyr. A. A. Uhtomskiý beýniniň fiziologik işini öwrenmek bilen dominanta hakyndaky taglymaty döretdi. Dominanta ýa-da agalyk ediji oýanma ojagy adaty üýtgeýji amatly oýanma ojagyndan ýokary durnuklylygy bilen tapawutlanýar. Ol diňe bir täze oýanma ojaklaryny togtatmak bilen çäklenmän, olaryň hasabyna güýçlenmäge, beýleki nerw merkezlerinde döreýän oýanma proseslerini özüne öwürmäge ukyplydyr.

Kelle beýnisini gabygynda agalyk ediji oýanma ojaagynyň bolmagy haýsydyr bir predmete ýa-da haýsy hadysa üns bermekligiň şeýle bir derejesine düşünmäge kömek edip, onda daşky gyjyndyryjylaryň ünsi sowmaga guýji ýetmän, olar gerunmän galýarlar. Adamyň Ünsüniň jemlenmesiniň guýji işiň jan-tenden söýüýänligi, predmetiň çuň höwes döredýändigini bilen baglydyr.

Ünsüň deremeginde we guralmagynda hemişelik iş režiminiň täsiri astyndaky dinamiki stereotipleriň öwredilmegiň uly ähmiýeti bardyr. Hemişelik režim amatly oýanma ojagynyň ýüze çykmagyny epesli ýeňňileşdirýär we işde üstünligi üpjün edýär. Işiň ünsüz ýerine ýetirilmegine ýol bermeli daldigini aýratyn nygtamalydyr. ünnssüzligiň döreden dinamiki stereotipii üýtgetmek kyndyr. Ünsüzlik okuwçylaryň, sapaga ýetişmezligine, aýry-áýry predmetleriň özleşdirilmeginiň has kyn bolmagyna sebäp bolýar.

Üns daşky tarapdan özboluşly görnüşde aýratyn mimikada aňladylyp, ony synlamak adsatdyr we ol boýunça adamyň ünsülilik derejesiäe gözegçilik etme mümkindir. Ünsüň

daşky görnüşi iş üçin artykmaç hereketleriň togtadylmagy, duýgy organlarynyň we tutuş göwraiiň obýekte gönükdirilendigi bilen häsiýetlendirilýär. Oý-pikirler bilen başagaýlyk mimikasy gözleriň aklarynyň dönmesi («ol adamda nazar ýok diýilýär»), göwräniň gowşanlygy bilen häsiýetlidir.

Pedagog çagalar bilen işlemek boýunça tejribe toplap, ünsüň başga ýere sowlup başlaýandygyny mimiki we görnüş boýunça kesgitlemelidir we okuwçyny ünsünin sapakdan doly sowulmagyna garaşman öň gönükdirmelidir.

Psihiki işde ünsüň roluna baha bermekde beýik rus pedagogy K. D. Uşinskiň, üns munuň özi daşky dünýäden gelen zatlaryň hemmesiniň adamyň, ruhunda geçýän gapysydyr diýen sözlerini ýatlamak zerurdyr.

Anyň mazmunynyň formirlenmeginde ünsüň roly hakynda K. D. Uşinskiý tarapyndan ýüz ýyldan gowyrak wagt mundan ozal aýdylan sözler okamak praktikkasynda biziň günlerimizde geçirilýän didaktik barlaglarda yzygiderli tassyk edilýär. Mysal üçin eksperimental işlerde eşidiş ünsüniň ýok ýerinde eşidiş duýgurlygynyň bosagasynyň üýtgeýändigini giň körkezilýär. Ol adatkaky bilen deňeşdirilende onlarça gezek ýokarlanyp, emma sese bolan duýgurlyk bolsa aşaklaýar.

§ 2. Ünsüň görnüşleri

Işjeňligi boýunça adamyň ünsüniň üç görnüşini bolýar: ygtyýarsyz, ygtyýarly we ygtyýardan sonky üns.

Ygtyýarsyz üns. Psihologik edebiyatda ygtyýarsyz üns aňladýan sinonimleriniň birnäçesi ulanylýar. Käbir barlaglarda ol passiw üns diýip atlandyrylsa, başgalarynda emosional, niýetlenmedik üns diýilýär. Şu sinonimleriniň hemmesi ygtyýarsyz Ünsüň aýratynlyklaryny açmaga ýardam edýärler. Haçanda obýekte passiw üns hakynda gürrüň edilende, adam tarapyndan obýekte gönükdirilen tagallalaryň ýokdugy

nygtalýar. Ygtyýarsyz ünsi emosional diýip atlandyrylanda bolsa şahsyýetiň şol obýekt bilen baglanyşykly duýgularynyň, bähbitleriniň, islegleriniň arasyndaky gatnaşklar tapawutlandyrylýar. Ygtyýarsyz üns adam tarapyndan öňünden niýetlenmezden, hiç hili tagalla edilmezden döreýär. Şeýlelik bilen, ygtyýarly üns munuň özi obýektiň gyjyndyryjylyk aýratynlyklaryna baglylykda aňň şol obýekte jemlenmegidir. Gyjyndyryjyny üns obýektine öwürýän onuň käbir häsiýetlerine seredip geçeliň.

Hereket edýän **gyjyndyryjlaryň** arasynda has **güýçlüsi** adamyň ünsüni çekýär.

Mugallym okuw materialyny düşündirýän mahaly sözüň depginini ýokarlandyryp, gowşadyp, intonasiasyny üýtgedip we sonuň bilen hem materialyň möhüm bölegine ygtyýarsyz ünsi çekip biler. Birmeňzeş, täsirsiz aýdylýan sözler daşky tarapdan ünsi çekmäge goldamaga ukyply däl. Täsirli söz ünsi forma bilen özüne çekýär.

Ygtyýarsyz ünsi **gyjyndyryjynyň täzeligi** hem döredip biler. Köçelerde peýda bolan täze modada geýnen jahyl diwar gazetiniň täze nomeri derrew göze düşýär. Ünsüň şu aýratynlygyny sapaklarda görkezme esbaplar ulanylanda hem göz önünde tutmak zerurdyr. Eger mugallym klasa sapak düşündirmek üçin zerur bolan görkezme esbaplaryny getirip, olary şol bada asyşdyryp goýsa, onda okuwçylaryň ünsüni soraglara jogap bermekden sowar, sapak düşündirilýän pursatyna çenli görkezme esbaplar öz täzeligini ýitirip, ünsi çekmegiň goşmaça faktory bolup bilmez. Hut şeýle sebäp boýunça surat reproduksiýalarynyň çalşyrylýan sergisini guramak dogry bolar, sebäbi ýyllar boýy çalşyrylmaýan surat galeriýasy okuwçylaryň ünsüni çekmesini bes edýär.

Gyjyndyryjynyň hereketinde başlanyşy we tamamlanyşy hem ünsi döredýär. Munuň şeýledigini, bilip, käte gurruň arasy. kesip dyngy bermek şeýlelik bilen okuwçylaryň ünsüni çekmek olara duýduryş bermek amatly

bolar. Duýduryş bermek hemişe beýlekileriň ünsüni düzgüni bözan okuwça tarap öwürýär we olary okuw işinden sowýar. Käte kLasda absolýut ümsümlige garaşman gürläp başlamak amatlydyr. Mugallymyň gürüňi heňiz ünsüni sapaga jemläp ýetişmedik okuwçylaryň ünsüni çeker.

Okuwçylaryň isleglerini, onuň üsti bilen hem olaryň erksiz isleglerini goldamak üçin, sapagyň maksadyny aýtmak bilen, okuwçylaryň nähili täzelikler öwrenjekdigini habar bermek, netijede bolsa, näme öwrenendiklerini nygtamak amatly bolýar.

Okuwçylardan şu sapaga gyzyklanma döretmäge we onuň üsti bilen hem olaryň ünsüni beýleki predmetlere çekmäge gönükdirilýän metodiki usullar dürli-dürlidir. Mysal üçin, daşary ýurt sözlerini berkitmek üçin dürli oýunlary guramak, görkezme esbaplaryny şol sözlere degişli predmetler şekillerdirilen suratlary ulanmak, daşary ýurt dilinde goşgulary we aýdymlary diňlemek bolar.

Sapagy ygtyýarsyz ünsüň isleg, höwes bilen goldanylýan formasyny guramagyň umumy psihologik prinsipleri şu aşakdakylardyr: gyzykly formada beýap edilen materialyň manyly bolmagy, işiň formalarynyň we usullarynyň dürli bolmagy, mugallymyň özüniň düşündirýän materialy bilen gumralygy, sapagyň janlylygy we emosional baýlygy we ş. m.

Ygtyýarly üns. Ygtyýarly ünsüň. sinonimleri işjeň we erkana diýen sözlerdir. Bu terminleriň ikisinde ünsüň, obýektde jemlenmeginde inisiatiwanyň subýekte degişlidigini nygtaýarlar.

Ünsüň bu görnüşi psihiki işiň obýektde aňly-düşünjeli jemlenmesi bolup, ol işiň talaplary arkaly gönükdirilýär. Ygtyýarly üns wagtynda gönükdirilmek we jemlenmek diňe, bir emosional taýdan ýakymly zatlar dälde, köp derejede, hökmany derwaýys zerur zatlarda bolup geçär. Şonuň üçin hem ygtyýarly ünsüň psihologik manysy iş maksatlarynyň goýluşy

we ygtyýarly tagallary bilen baglanyşyklydyr.

Obýektde ünsi ygtyýarly jemlemek we saklamak ygtyýarly tagallary göz önünde tutýar. Ygtyýarly tagalalar dartgynlyk, güýçleri önde goýlan maksada ýetmäge mobilizlemek ýaly häsiýetlerde ýüze çykýar. Ol ünsi obýektde saklamaga, ünsi sowmazlyga, ýalňyşman hereket etmäge kömek edýär. Meselem: çeper höwesjeňlerde çykyş edýän okuwçy goşgyny ýalňyşman aýtmak üçin ygtyýarly ünsüň häsiýetlerini ýüze çykarýar.

Başlangyç synplarda okatmak okuwçylara guýji ýetäýjek maksatlary tekliپ edip, okuw işini olaryň mümkinçiliklerine laýyk guramak ýoly bilen ygtyýarly ünsüň formirlenmegini göz önünde tutýar. Şowlulyklary başdan geçirmek ýumuşlaryň indiki dereje alman, ünsi onda jemlemek islegini berkidýär. okuwçylaryň ýaşı näçe kiçi bolsa, sapakda işleriň görmüşleri şonça-da köp çalşylmalydyr. Işň täze görnüşi - munuň özi ygtyýarsyz ünsi çekmegiň faktory bolmak bilen, ygtyýarly ünsüň jemlenmegine hem ýardam edýär.

Ygtyýarly üns şahsyýetiň häsiýeti hökmünde onuň önünden garaşsyz formirlenip bilmez. Şonuň üçin pedagog, ünsi guranynda ygtyýarly jemlenmegi aňsatlaşdyrýan şertleriň birnäçesini göz önünde tutmalydyr.

Eger akyl ýetirişe praktiki, işler girizilen bolsa ünsi akyl işine jemlemek aňsatlaşýar. Meselem, eger pkamak konspektirlemek bilen bile alnyp barylsa, ünsi ylmy kitabyň mazmunynda saklamak ýeňil bolýar leksiýalarda we ýokary klaslardaky sapaklarda şu maksatlar üçin okuwçylaryň ýazgy alyp barmagy peýdalydyr.

Ygtyýarly ünsi saklamagy ýeňilleşdirýän şertlerine iş yeriniň ýagdaýynyň aýratynlyklary hem girýär. Jaýyň içinde Ünsüni sowýan gyjyndyryjylar bolmaly dälđir. Mysal üçin, sapak wagtynda okuwçynyň özara gürrüň etmekleri aktiw işleýän okuwçylaryň ünslerini jemlemeklerini kynlaşdyrýar, gowşaýar.

Üns saklamagyn, ýene bir möhüm şerti adamyň psihiki ýagdaýydyr. Argyn adama ünsi toplamak kyn bolýar. köpsany gözegçilikler we tejribeler bir iş edilende gününüň ahrynda ýalňyşlyklaryň köpeliändigini şeýle hem subýektiw argynlyk ýagdaýynyň başdan geçirýändigini subut edýär: ünsi jemlemek kyn bolýar. Daşky sebapler bilen (başga pikirler bilen gümra bolmak, näsaglyk ýagdaýy we beýleki faktorlar) döredilen emosional gyjynma, syzyslar ygtyýarly ünsi ep-esli gowşadýar.

Ýerine ýetirilende aýratyn unsli bolmagy talap edýän maksadyny öz-özüne söz bilen ýatlatmak hem ygtyýarly ünsi saklamaga ýardam edýär. Meselem okuw-muallymyň düşündirýän kesgitlemesini mugallymyň aýdyşy ýaly öz içinden gaýtalaýar.

Ygtyýardan sonky üns. Ünsüň şu görnüşiniň ygtyýarly üns döräninden soň ýüze çykýandygy terminiň özünden düşnükli. Ygtyýardan soňky ünsde ygtyýarly üns wagtynda jemlenmek üçin zerur bolan ygtyýarly dartgynlyk peselýär. Ygtyýardan sonky üns bu obýektiň öz ähmiýetine laýyklykda şahsyýetiň aňynda jemlenmegidir.

Ygtyýardan soňky üns özüniň psihologiki häsiýetnamalary boýunça ygtyýarsyz ünse ýakynlaşýar. Ýöne olaryň arasynda uly aýratynlyklar ýüze çykýar. Ygtyýardan sonky üns islegleriň esasynda döreýär, emma olar predmetiň aýratynlyklary bilen howeslendirilen islegler bolman, şahsyýetiň ugrukdyrmasyň ýüze çykmagydyr. Ygtyýardan sonky ünsde işin özi isleg hökmünde başdan geçirilip, onuň netijesi bolsa şahsyýet üçin amatly bolýar.

Mysal üçin, okuwçy hiç hili islegsiz, arifmetiki gönükmäni çözmek üçin ünsüni jemlemäge öz-özünü mejbur edip, ony çözmäge başlap biler. İş wagtynda onda haýsydyr bir sebäbe görä (mysal üçin, «bolanok, ýöne näme bolsada men muny çözerin, başaryanymy subut ederiň» we ş. m.) ünsi ygtyýarly saklamakdan başaryan höwes, gyzyklanma döreýär,

ol predmete gümra bolup, gönükmäni çözmek meselesi bilen gyzyşyp galýar.

Ygtyýardan sonky ünsüň derejesinde işe kontrollyk etmäge geçmek şahsyýetiň aýratynlyklaryňa, zähmet çekmek häsiýetine bagly bolup, onda artykmaç, bihasap, gara dere batyp, uly güýç sarp edilip işlenen, tutanýerli zähmet çekip geçirilen sagatlar adam ömrüniň bagtyna ewrülýär. Eger ygtyýarly üns ygtyýardan sonky ünse geçen bolsa, onda umumy ýadawlyk başlanýança dartgynlyk duýulmaýar.

Adamyň praktiki işindäki ünsüň seredilip geçilen üç görnüşi özara biri-birine geçýänligi üçin berk arabaglanyşykda bolup, biri-birine daýanýarlar. Mugallym, okuwçylaryň ünsüni guramak, gönükdirmek bilen, diňe bir şu sapaga okuwçylaryň ünsüni çekmek barada alada etmän, ol şahsyýetde ünsi dolandyrmagy ýeňilleşdirýän erk häsiýetlerini formirmek barada oýlanmalydyr.

§ 3. Ünsüň häsiýetleri

Ünsüň häsiýetlerine aşakdakylar girýär: onuň göwrümi, paýlanmagy, durnuklylygy we başga zada geçmekligi.

Ünsüň göwrümi. Ünsüň gewrümi iňňän çäklendirilen wagt içinde onuň, öz içine alyp biljek obýektleriniň mukdary bilen öçelýär. Ünsüň gowrümünü kesgitlemek üçin adama obýektleriň toparyny (saýlary, özara baglanyşygy bolmadyk harplary, aýry-aýry predmetleri) 1/10 sekunda barabar wagtyň içinde görkzýärler. Şunça wagt aýdyň görüş kabul edişiniň ýuze çykmagy üçin ýeterlikdir. Ýöne tejribeleriň görkeziji ýaly adamyň nazaryna düşen hemme predmetleri düşüňjeli beýan etmek üçin şunça wagt ýeterlik bolmaýar. Şeýle tejribäniň şertlerinde synag edilýän adam käbir predmetleriň adyny tutýar, olaryň galanlary bolsa olar göründi diýip, ýöne üns berip

ýetişmändigini aýdýar. Adamyň ünsüne ilen predmetleri şöhlendirmek üçin has köpräk wagt gerek. Okuwçylarda ünsüň göwrümini görüş kabul edişiniň, üsti bilen kesgitlemek üçin sanlaryň, şekilleriň birnäçesini görkezil, kimiň köp sany ýa-da şekili ýatlap bilendigini barlaýan didaktiki oýunlary guramak maksada laýykdyr. Şeýle türgenleşikler okuwçylaryň ünsüniň jemlenmegine, onuň göwrüminiň giňelmegine, okuw materialynyň doly kabul etmegine täsir eder.

Uly adamyň biri-birine bagly bolmadyk dört-bäs, iň köpi alty obýekte bir wagtyň özünde üns berip bilmekdigini tahistoskopik tejribeleriň netijeleri ýüze çykardy. Eger tahistoskopyň kartoçkasynda bir-birine baglanyşykly bolmadyk we söz emele getirmeyän harplar çap edilen bolsa, onda adam altydan köp harpy birden kabul edip bilmez. Şunlukda, Ünsüň göwrümi adaty dörtdeň altı çenli obýektleriň çäginde bolýar diýip aýtmak bolar.

Ünsüň paýlanmagy. Ünsüň paýlanmagy islendik iş edýän adamyň üns merkezinde bir wagtda birnäçe obýekti saklap bilmeginde aňladylýar.

Ünsi paýlamagy başarmak bir işi adyň merkezinde saklap, şol bir wagtyň özünde ünsi başga işe hem gönükdirmek, ýagny ony anyň merkeziniň golaýynda saklamagy başarmak diýmekdir.

Ünsi paýlamagy başarmaklyk terbiýelenýär. Ýaňy işe başlaýan mugallymyň sapagy düşündirýän wagtynda klasdaky her bir okuwçyny görmeyändigini, käte özi gürründe ýalňyş goýberip, okuwçylaryň jogaplaryndaky ýalňyşlyklary hem duýman geçirýändigini hemmelere mälimdir. Bu tejribesiz mugallymyň, öz ünsüni paýlap we gurap bilmeýänligi bilen baglydyr, "Onuň üçin ýeke-täk obýekt gürrüň berýän materialydyr. Ol düşündirip duran wagty okuwçylara göz aýlap bidüzgünlikleri görmeyär. Tejribe toplandygyça okuw materialynyň mazmuny, onuň beýan edilişem mugallymyň Ünsüni az sowup başlaýarlar. Şu mynasybetli ünsi materialy

düşündürmek bilen okuwçylaryň özüni alyp barşynyň arasynda paylamak mümkinçiligi döreýär. Mugallym materialy beýan edýär, tagtada degişli ýazgylary ýazýar, şol bir wagtyň özünde-de okuwçylaryň tertibisine-de syn edip ýetişýär.

Uly ýaşly mekdep okuwçylarynda-da studentlerde-de, uly adamlarda-da ünsi bölmek başarnyklary terbiýelenýär. Radio, telewizor diňläp, ýalňyşsyz ýazuw işlerini ýerine ýetirmegi, kitap okamagy endik edinen adamlar az däl. ýene-de gürrüňleşip oturanda köp adam edip oturan işini goýup, gürründeşine jogap berýär, käbirleri gürründeşine jogap hem berýär, işlerini hem ýerine ýetirýär. Bu ünsi paylamagy ygtyýarly amala aşyran adamlara degişlidir.

Ünsüň durnuklylygy. Ünsüň durnuklylygy onuň köp wagtlap obýektde jemlenmeginde ýüze çykýar. Ünsüň şu aýratynlygy birnäçe sebäplere: nerw prosesleriniň güýjüne, işiň häsiýetine, işe bolan garaýşa, endige baglydyr.

Durnuklylyga garşy häsiýet ünsüň sowulmagy bolup, ol ünsüň üýtgäp durmagynda ýüze çykýar. Ünsüň üýtgäp durmagyny goşa şekilleri kabul etmekde synlap görmek bolar. Eger birnäçe minudyň dowamynda suratýa syn etseň, bir tarapdan kiçi kwadratyň öňe süýşüp, ulynyň önüne geçýändigini, ýa-da uly kwadratyň süýşüp öňdäki planda durandygyny görmek bolýar (1-nji surat). Kwadratlaryň özara ýerleşişini yzygider, üznüksiz üýtgeär. Şu tejribe ünsüň üýtgäp durýanlygynyň modelidir. Her bir iş 10 ýa-da 20 minut üns berlip işlenenden son ünsüň birnäçe sekunt başga ýana sowulmagyna getirýär. Eger-de ünse gysga dynç alyşlar berilse, onda ol birnäçe sagadyň dowamynda hem özüniň durnuklylygyny saklap biler.

Ünsüň şu aýratynlygyny bilip, mugallymlar her 10-15 minutdan okuwçylaryň sapakda edýän işleriniň dürli görnüşlerini çalşyrmagy göz önünde tutýarlar, okuwçylaryň eşidiş we görüş kabul edişlerini mugallymyň düşündirişi, okuwçynyň jogaby praktiki işler bilen depderdäki ýazgylar ýa-

da suratlar, tejribe geçirmek gözlekleşdirýärler. Materialy uzak wagtlap beýan etmeli bolanda mekdep leksiýasynda gürrüňň arasynda dartgynlyk ýagdaýyny gowşadýan epizodlary goşmak peýdalydyr.

Ünsüň başga zada geçmekligi. Ünsüň bir obýektde başga bir obýekte aňly we manyly ornuny üýtgetmegine ünsüň başga zada geçmegi diýip at berilýär. Ünsüň başga zada geçmegini ünsi bölmekden tapawutlandyrmaly. Adam ünsüni sowup, ygtyýarly ýagdaýda ünsüň obýektini üýtgedýär. Ol Ünsüni başga zada geçirip bir zat bilen meşgullanmagy ýa-da dynç almagy maksat edinýär. Biz iş prosesinde täze wezipeleri öňe sürmek bilen ünsümizi bir obýektde başga bir obýekte, ýa-da onuň bir häsiýetinden başga bir häsiýetine geçirýäris. Ünsüň başga zada göçmek häsiýetiniň uly ähmiýeti bardyr. Käbir klaslarda jaň kakylmagy we mugallymyň peýda bolmagy okuwçynyň Ünsüniň sapaga gönükdirilmegine getirýär. Käte şeýle hem bolýar: mugallym okuwçylara köp wagtlap sapakda ünsüz oturmaga öwrenişdiripdir, şonuň üçin hem okuwçylaryň arakesmede eden işlerinden ünsüň sapagyň mazmunyna geçmegi haýal geçär. Şeýle bolanda sapagy gurman, okuw prosesinde okuwçylaryň ünsüni jemlemek kyn bolýar. Sapagyň guramaçylyk döwrüne aýratyn üns bermeli bolýar. Okuw prosesini sapagyň ilki başyndan okuwçylaryň pikirini sapaga gönükdirmek, guramaçylyk tabşyryklaryny bermek, tabşyrylan öý işiniň adyny soramak, klasa ýüzlenmek ýaly zatlar bilen başlamak maksada laýykdyr.

§ 4. Ünsüň sypatlary

Adama täsir edýän hadysalary **ünlülük** ýa-da **aljyraňlylyk** ýagdaýlaryny döredip biler.

Aşa ünlülük ýagdaýy özi üçin adaty bolmadyk, täze şertlere duşan adamda döreýär; ol şahsyýetiň üýtgeşik şertlere dykgat bilen garaşmagy, jogapkärli tabşyryklary ýerine

ýetirmegi sebäpli döreyär. Şeile adama güýçleriň ygtyýarly mobilizlenmegi, ykjamlaşmak we hereketlere taýýar bolmak esasynda dörän duýgurlygyň ýitileşmegi, pikirň aýdyňlygy, emomsional ruhy belentlik, psihiki reaksiýalaryň tizliginiň artmagy häsiýetlidir. Şeýle ýagdaýda ünsülilik ýagdaýyň esasyňy ygtyýarly üns duzýär.

Ünsülilik ýagdaýy isleg dartgynlygy döwründe ýa-da şol bir pursatda predmete bolan höwesiniň ýokarlanmagy netijesinde döräp hem biler. Şol ýagdaýda ünsülügi esasy ygtyýarsyz ünsden ybaratdyr.

Aljyraňňlyk munuň özi adamyň öz ünsüni haýsydyr bir obýekte jemläp bilmeýän pursatydyr. Agyr iş gününden soňky argynlyk, öz pikirleriň bilen gümra bolup alada batmak, gyzyksyz işleri ýerine ýetirmek ine şularyň hemmesi edil beýleki sebäpler ýaly aljyraňňlyk ýagdaýyny döredip biler. Şeýle ýagdaýda adamda şahsyýet hökmünde özüne mahsus bolmadyk ünsüzlilik döräp biler.

Şahsyýeti adatça, ünsliher ünsüzliler we aljyraňňylar diýen ýaly toparlara bölýärler. Ünsülilik ünsüň görnüşleriniň işindäki gatnaşyklar bilren kesgitlenilýär. Ygtyýarly we ygtyýardan soňky ünsüň agdyklyk etmegi özüne näme gerekdigine. näme uýin gerekdigine aýdyň düşüňän, özüne erk edýän, maksada okgunly adam uýin häsiýetlidir. Şunuň ýaly ýagdaýlarda käbir häsiýetlerindäki kemçilikleriň (ugruny haýal üýtgetmegi, gowşak paýlanmagy) öwezi doldurylýar.

Ünsülilik jemgyýetde adamyň adamlara bolan gatnaşyklaryny aňladýan häsiýet hökmünde uly ähmiýete eýedir isgärleriň zerurlyklaryna we höweslerine, aladalarynara we saglygyna ünsli bolmak her ýolbaşçynyň hökmany häsiýeti bolmalydyr. Şeýle talaplar mugallymlara hem doly degişlidir, sebäbi olar uýin çagalaryň durmuşy we ösüşi hemişelik üns obýektidir. Ünsülilik çagalara ýüzlenmekde-de, ululara ýüzlenmekde-de eserdenligiň we salykatlylygyň esasyňy duzýär.

Mugallymyň ünsuligi okuwçylaryň akyl ýetirişini guramaga, terbiýeçilik täsirini ýetirmäge her okuwçynyň individual aýratynlygyna dogry çemeleşmäge bolan serişdeleri, ýollary saýlap almaga kömek edýär.

Ünssüzlik bir predmete ünsüni jemläp bilmezlik, ýüzleý netije çykarmak, başga bir adamyň içki dünýäsine aralaşmagy başarmazlyk ýaly häsiýetlerde ýüze çykýar. Ünssüzlik bilimleriň, ygtyýarly ünsüň umumy ýetmezçiligi esasynda, adamlaryň ykbaly baradaky olaryň ýoklugyndan döreýär. Ünssüzlik okuwçynyň zähmet işinde geleňsizlige sebäp bolýar.

Soraglar

1. Üns näme we ony döredýän sebäpleri aýdyp beriň.
2. Ünsüň fiziologik esaslary nämeler?
3. Ünsüň görnüşleriniň arasyndaky tapawudy düşündiriň.
4. Ünsüň paýlanmagy we ünsüň başga zada geçmegi düşüňjeleriniň arasynda nähili tapawut bar?
5. Aljyraňlylyk we ünssüzlik ýagdaýlaryny aýdyp beriň?

9-NJY BAŞ. Duýmalar

§ 1 Duýma hakynda düşünje

Duýmanyň kesgitlemesi. Kiçijik tejribe geçiriň: ýoldaşyňyzdan gözuni ýummagyny haýyş ediň we onuň eliniň aýasyna nätanyş predmeti degirip görüň, soňra ondan şol predmet barada näme aýdyp biljekdigini soraň. Eger synag edilýän adam predmetiň nämedigin bilmeşe, onda ol: «Özä bir gaty, tekiz, sowuk zat» diýip ýa-da «ýumşajyk, ýyljak, бүдүр-сүдүр zat» diýip jogap berer. Şu sözler bilen adamyň duýmagy beýan edilýär.

Duýmalar predmetleriň aýry-aýry häsiýetleriň şöhlendirýän obrazlar hökmünde ýüze çykýarlar predmetleriň aýry-aýry häsiýetleri baradaky düşünje islendik duýgy organyň iş prosesinde ýüze çykýar. Meselem: bir predmet 1/100 sek ekspozisiýa edilýän (görkezilän) bolsa, şonda adam ýagtylyk ýa-da belli bir reňkli salgym görendigini aýdar, ýöne şol gören zadynyň nahili predmetdigini aýdyp bilmez. Adam nätanyş dilde gürrüň eşnden-de şol sesiň käbir häsiýetlerini (belentligini, gatylygyny, tembrini aýdýar, ýöne sözüň manysyna düşünmeýär.

Duýma-munuň özi predmetler, hadysalar adamyň duýgu organlaryna täsir edende olaryň aýry-aýry häsiýetleriniň beýnide şöhlendirilmegidir.

Duýma dünýäni şöhlendirmegiň ýeke-täk formasy dälär. Duýma şöhlelenmesiniň has ýokary formalary (kabul ediş, göz önüne getirmek) duýmalaryň ýönekeý jemine ýa-da utgaşmasyna syrykdyrylyp bilinmez. Şöhlelenmäniň formalarynyň her biriniň hil taýdan özbolušlylygy bardyr, ýöne şöhlelenmäniň başlangyç formasy bolmasa, haýsydyr bir akyl ýetiriş işini amala aşyrmak mümkin dälär.

Duýma bolmasa, adamyň psihiki aktiwligi hem ýokdur.

Häzirki döwürde kosmosy we dünýä okeanynyň düýbünü özleşdirmek wezipesi bilen baglylykda sensor (duýma) izolýasiýanyň (adamyň gyjyndyryjylardan) doly ýa-da bölekleyin mahrum bolmagy) adamyň psihikasyna we organizmine edýän täsiriniň ýüze çykarýan köp sanly tejribeler geçirilýär. Tejribäniň, görkezilişi ýaly, doly sensor izolýasiýa wagtynda bir gije-gündizden hem öz wagtyň içinde adamyň aňynyň bozulyp gallyüsinasiýa peýda bolýar. Ýürege duşgünç ideýalar döreýär. Şeýlelik bilen, duýmalar bilen amala aşyrylýan «daşky gyjyndyryjynyň energiýasynyň yzygiderli aňynyň faktyna» öwrülip durmagy psihikanyň kadaly işiniň zerur şertidir.

Duýmalaryň fiziologik esaslary. Duýma diňe predmetiň duýgy organlaryna täsir eden mahalynda döräp biler. Mälim bolşy ýaly, reseptorlar - duýýan nerwleriň şahalarynyň gutaran ýerlerindäki mikroskopik kiçi bedenjikler her bir analizatoryň periferik bölegi bolup hyzmat edýärler. Olarda energiýanyň dürli Görnüşleriniň täsirine aýratyn ýokary oýanyjylyk bar. Meselem, gözüň torjagazyndaky taýajyklar we kolbajyklar belli bir ýygylkly ýşyk tolkunlaryň täsirine örän duýgurdyrlar; içki gulagyň ulitkasynda ýerleşýän übtükli öýjükler ses tolkunlaryna iň ýokary oýanyjylyk bilen tapawutlanýarlar; diliň üstündäki tagam düwmeyjekleriniň belli bir maddalara ýokary duýgurlygy bardyr we ş. m.

Merkeze barýan nerw süýümleri oýanmany reseptorlardan kelle beýnisiniň sütünli böleginiň merkezlerine, ol ýerden bolsa beýniniň degişli zolaklaryna geçirýärler we emele gelyän gyjynmalaryň inçe analizi şol ýerde amala aşyrylýar. Uly ýarym şarlaryň gabygyny aializatorlaryň beýni bölekleriniň jemidir.

Täsir edýän gyjyndyryjynyň obrazy bolan duýma uly ýarym şarlaryň bardasynyň şu zolaklary oýananda döreýär. Şunuň ýaly oýanmanyň bolmagy üçin, reseptorlaryň, şeýle hem bardanyň nerw oýjukleri bilen reseptorlary birikdirýän, geçiriji

ýollaryň kadaly ösmekligi zerurdyr.

Duýmalaryň prosesinde organizme täsir edýän obýektleriň analizi bolup geçýär.

Duýma şöhlenme taglymaty nukdaýdan. Akyl ýetiriş işi problemasy köp asyrlaryň dowamynda materializm bilen idealizmiň göreşiniň arenasy bolup geldi. W.I. Lenin XX-asyryň başyna çenli tebigy we filosofiki bilimler babatynda ylymda toplanan ägirt tejribä esaslanyp, şöhlenme taglymatyny deretmek bilen materialistik gnosiologiýany (akyl ýetiriş teoriýasyny) çunlaşdyrdy we baýlaşdyrdy.

Şöhlenme teoriýasy marksistik psihologiýanyň: metodologik esasy bolmak bilen duýmanyň tebigatyny dialektiki materializm nukdaý nazaryndan açyp görkezýär.

Akyl ýetiriş duýgusyndaky materializm bilen idealizmiň arasyndaky gapma-garşylyk biziň dünýä baradaky bilimlerimiziň dünýäniň özüne nähili gatnaşykda bolýandygy baradaky sowala berýän jogaplarynyň çapraz gelýänliginden ybaratdyr. Materialistler biziň dünýä baradaky bilimlerini biziň erkimi bagly bolmadyk predmetleriň «nusgasy», «köpiýasy», «şöhleleimesi» diýii ykrar edýärler. Idealistler duýmalara predmetleriň we hadysalaryň «nyşanlary», «simwollary» hökmünde garaýarlar we şol esasyda dünýä barada takyk hiç zat bilmeýändigimizi (agnostisizm) subut etjek bolýarlar. Başgaça aýdanyňda duýma teoriýasy babatynda materialistik we idealistik dünýä garaýyşlarda biziň duýmalarymyz materinanyň obýektiw häsiýetleriniň subýektiw şöhlenmesimi (materializm) ýa-da duýma predmetleriň häsiýetlep dogrusynda adamyň içki dünýäsinde döreýän nyşanly simwollary bolup durýar (idealizm) diýen pikir ýöretmeler öňe sürülýär.

W. I. Lenin özüniň «Materializm we empirokrtisizm» atly eserinde: «bizden daşardan zatlar bar. Biziň kabul edişlerimiz we göz önüne getirmelerimiz ol zatlaryň obrazdyr. Bu obrazlaryň barlanylmagy, hakyky zatlaryň ýalan zatlardan

parhlandyrylmany praktiki arkaly gazanylyar» diýip ýazýar.

Günbataryň käbir alymlary duýmalarda predmetleriň häsiýetleri original-nusga hökmünde şöhlelenmeýär diýen tezişi subut etmäge çalşyp, fiziologiyadan we psihologiyadaky ylmy faktlary bir taraplapy düşündirýärler. XIX—asyryň başynda nemeň fiziologi I. Mýuller hemmelere belli bolan bir hadysany öwrendi. Eger adam diliniň ujuny jubi bateriýasyny, plastiňkasyna degirse, turşumtyk tagamy syzýar. Eger elektrik gyjyndyryjyny göze tutsaň, gözden «uçgun» çykýar (fosfena hadysasy), elektrik togy bilen gyjyndyrsaň galmagal duýmasy emele gelýär. Görüş we eşidiş aializatorlarynda güýçli mehaniki gyjyndyryjylardan hem hut şol netije ýüze çykýar. I. Mýuller şu faktlary düşündirmek bilen duýgy organlarynyň özboluşly energiýasy kanuny doretdi. Bu kanuna görä bir duýgy organy şol organdaky energiýa laýyklykda islendik gyjyndyrmalara seslenýär. Mýulleriň pikiriçe duýma predmetleriň, gyjyndyryjylaryň häsiýetlerini şöhlelendirmän, ol hut şol bir duýgy organyna mahsus energiýanyň boşamagynyň bolup durýar. Mýulleriň taglymaty fiziologik idealizm taglymaty diýen at aldy. Ol filosofiki idealizmiň duýma organizmi daşky dünýä bilen baglanyşdyrmaýarda-da, tersine janly organizmi daşky sredadan bölup aýyrýan diwardyr diýen esasy tezisine laýyk gelýär.

Duýmanyň tebigatyna berilýän idealistik häsiýetnamanyň nädogrydygyny subut edýän zat praktiki işdir. praktikada adam akyl ýetirişini dogrulygyny göz ýetirýär. Biz praktikada öz duýmalarymyzyň we kabul edişlerimiziň diňe bir ýalňyşlyklaryna göz ýetirmän, olaryň sebäpderi, olary düzetmegiň ýa-da işde hasaba almagyň ýollary barada maglumat alýarys.

Şeýlelikde, marksistik psihologiyanyň, hususanda duýma teoriýasynyň metodologik esasy şöhlelenme teoriýasydyr.

§ 2. Duýmanyň görnüşlere bölünişi

Baryp, eýýäm, gadymy greklerde baş sany duýgy organyny we olara degişli duýmalary tapawutlandyrypdyrlar. Olar: görüş, eşidiş, ys alyş, tagam biliş organlarydyr. Häzirki zaman ylmy adamyň duýmalarynyň görnüşleri baradaky düşüňjani epesli giňelti. Häzirki döwürde daşky we içki sredanyň reseptorlarda edýän täsirini şöhlelendirýän analizatorlar sistemalarynyň ýigirmä golaýynyň bardygy belenildi.

Duýmanyň klasifikasiýasy birnäçe esaslara gore berilýär. Reseptor bilen duýmany döredýän gyjyndyryjynyň arasynda gös-göni baglanyşygyň bardygy ýa-da ýoklugy boýunça distant (aralyk) we kontakt (galtaşmak) resepsiýalaryny tapawutlandyrýarlar. Görüş, eşidiş, ys alyş distant degişlidir. Duýmalaryň şu görnüşleri has ýakyn sredadaky ugur alyşyny üpjün edýärler. Tagam, agyry, temperatura duýmalary kontakt arkaly syzmaklykdyr.

Reseptorlaryň bedeniň daşynda, organizmiň içinde, ýa-da myşsallarda we damarlarda ýerleşşi boýunça eksterosepsiýa (görüş, eşidiş, ys alyş we ş. m; proprioepsiýa (myşsalar, damarlar arkaly duýma) , interosepsiýa (açlygy we suwsuzlygy duýma) ýaly görnüşleri tapawutlandyrýarlar.

Haýwanat dünýäsiniň ewolýusiýasynyň prosesinde dörän wagty boýunça gadymy we täze duýgurlygy tapawutlandyrýarlar. Mysal üçin, distant resepsiýany täze hasaplamak bolar, ýöne galtaşmaklyk analizatorlaryň strukturasynda has gadymy we has täze funksiýala tapawutlandyrýarlar. Agyry duýgurlygy görüş duýgurlygyna garanynda has gadymdyr.

Klassifikasiýa üçin hödürlenlen esaslar duýmalaryň görnüşlerini sistemalar boýunça toparlara bölmäge we olaryň aragatnaşygyna hem-de özara garaşlygyna göz ýetirmäge mümkinçilik berýär. Duýmalaryň dürli görnüşlerini

häsiýetlendirip geçeliň.

Görüş duýmalary. Görüş apparaty bolup çylşyrymly anatomiki gurluşly duýgy organy - göz hyzmat edýär. Predmet tarapyndan şöhlelendirilýän ýagtylyk tolkunlary, gözüň görejiniň üstünden geçip döwürleşýär we şekil görnüşinde torly bardada fokusirleşýär. Göz distant reseptorlaryna degişlidir, sebäbi görüş duýgy organlaryndan belli bir derejede daşlykda bolan predmetleriň we hadysalaryň obrazyny berýär. Görüş analizatorynyň jubütligi, predmet daşlaşanda ýa-da ýakynlaşanda torly bardada şekiliň möçberleriniň üýtgemegi, şeýle hem gözüň oklarynyň hereti (birleşdirmegi we aýyrylyşdyrmagy) giňişligiň şöhlelendirilmegini üpjün edýär.

Gözüň torly bardasy görüş nerwleriniň süýüm uçlarynyň on münlerçesinden ybarat bolup, olar şöhle tolkunlarynyň täsiri bilen gyjyndyrylan ýagaýa gelýärler. Görüş nerwiniň uýy özüniň formasy we funksiýalary boýunça tapawutlanýar. Formasy boýunça kolbajyklara meňzeş ródseptorlar reňkleri şöhlelendirmäge uýgunlaşandyr. Olar torly bardanyň merkezinde ýerleşendirler we gündizine görüşi üpjünedýän aparatdyr. Taýajyk görnüşli nerw uçlary ýagtylygy şöhlelendirýärler. Olar kolbajyklaryň töwereginde, torly bardanyň gyrasyna ýakyn erleşýärler. Ol tutuk görüş apparatydyr. Taýajyklar zaýalananda kolbo şekilli görüş bözulmaýar we tersine, reňki we ýagtyly duýmagyň öz hususy analizator sistemalary bardyr. Biziň görýän zatlarymyzyň hemmesiniň haýsy da bir reňki bardyr. Diňe absolýut dury zat, k görünmeýän zat reňksiz bolup biler. Şuňa görä, görüş duýmalaryna biz reňk duýmasy diýip aýdyp bileris.

Reňkleriň hemmesi iki uly topara, ahromatik reňklere hromatik reňklere bölünýär. Ak, gara we hemme reňkler ahromatik reňklerden hasaplanýar, ähli buýanyňky reňkler, ýagny hemme mümkin bolan öwürgünli gyzyly, sary, ýaşyl, gök reňkler hromatik reňklerden - hasaplanýar.

Eşidiş duýmalary. Eşidiş duýmalary hem distant

duýmalara degişlidir. Eşidiş nerwiniň duýujy uçlary gulagyň içki bölejikde ýerleşendir (eşidiş membranaly we duýujy tüýjagazly eşidiş perdesi). Gulagyň daşky bölegi (gulak çukurjygy) ses yrgyldysy ýygnaýar, orta gulak mehanizmi bolsa ony eşidiş perdesine geçirýär. Eşidiş perdesiniň duýujy uçlaryny gyjyndyrmagyň esasynda rezonans prinsipi ýatýar. Eşidiş nerwiniň uzynlygy we ýogynlygy boýunça dürli uçlary yrgyldylaryň bir sekundtaky belli bir sany bilen herekete gelýär (rezonirleýär). Yrgyldy- maýyşgak jisimleriniň hereketi gulaga daşky sreda tarapyndan berilýär.

Eşidiş duýmalarynyň üç görnüşi tapawutlandyrylýar. Olar: **gepleşigi**, **sazy we galmagaly** syzmak ýaly görnüşlerdir. Duýmanyň şu görnüşlerinde ses analizatorlary dört sany aýratynlygy: **güýçlüligi** (gaty-gowşak), **belentliligi** (ýokary-aşak), **tembri** (sesiň ýa-da saz gurallaryň özboluşlylygy), dowamlylygy (sesiň çykýan wagtyň dowamlylygy) we mundan başga-da, yzygiderli kabul edilyän sesleriň depgin-ritmiki öwürüşini tapawutlandyryýarlar.

Gepleşik seslerini tapawutlandyryýan eşidişe fonematik eşidiş diýilýär. Ol çaganyň terbiýelenýän gepleşik sredasyna baglylykda бүтін ömründe formirlenýär. Daşary ýurt dilini öwrenmek fonematik eşidişiň täze sistemasynyň döremegini göz önüne tutýar. Daşary ýurt dillerini öwretmäge bolan ukyp epesli derejede fonematik eşidişiň esenligi bilen kesgitleýär. Fonematik eşidiş ýazuw diliniň ýalňyşsyz bolmagyna mese-mälim täsir edýär, aýratyp hem başlangyç klas okuwçyda şeýledir.

Saza düşünmek hem gepleşik eşidişinden pes bolmadyk derejede sosialdyr. Sazdan estetiki lezzet almak mümkinçiligi ses bilen bagly emosioial äheňe siňdirilendir. Aýry bir sesiň ýakymly ýa-da ýakymsyz bolup biljegi mälimdir. Ýöne şol elementar emosional ýagdaý bilen saz eserleriniň lezzet almak ukybnyň arasynda adamzadyň saz medenietiniň ösüşiniň eňçeme asyrlary ýatyr. Çaganyň saz uşugi hem gepleşik eşidişi

ýaly terbiýeleýär we formirleýär.

Ses duýmasynyň üçünji görnüşi galmagalyň sygyrdylaryň - sosialygynyň adam üçin ähmiýetli ozalkylardan pes dälidir. Galmagal belli bir derejede emosional hüşgärlilik döredip biler (ýagşyň sesi, eli ýeşuwuldysy), käte bolsa ol abanyan howpuň, signaly bolup hyzmat edýär (ýylanyň haşşyldysy, ýakynlaşýan duşmanyň aýak sesi). Mekdep praktikasynda galmagalyň otrisatel täsirine duş gelinýär: ol aňdaky peýdaly signallary- sözleri tapawutlandyrmaga päsgel berip, nerw sistemasyny ýadadýar. Uly şäherleriň keçelerinde galmagala garşy göreş yglan edilyňligi ýöne ýerden dälidir.

Wibrasiýa duýmasy. Wibrasion duýgurlyk hem ediş duýmasyna sepleşýär. Olarda şöhlendirilýän fiziki hadysalaryň tebigaty umumydyr. Wibrasion syzgylyk maýyşgak sredanyň wibrasiýalaryny şöhlendirýär. Duýgurlygyň şu görnüşini «galtaşyp eşidiş» diýip obrazly atlandyrýarlar. Adamda ýörite wibrasion reseptorlar ýüze çykarylanok. Häzir wirasion syzgy duýgurlygyň iň gadymy görnüşleriniň biri hasaplanylýar, daşky we içki sredanyň wibrasiýalaryny şöhlelendirmegi bolsa orgaizmiň ähli dokumalaryna malaryna mahsusdyr.

Adamyň durmuşynda wibrasion duýgurlygy eşdiş we görüş duýmalaryna garaşlydyr. Maşynlaryň işinde wýbrasiýanyň näsazlyk signalyna öwrülýän ýerlerinde wibrasion duýgurlygyň akyl ýetiriş ähmiýeti barha esär. Kerleriň we körleriň durmuşynda wibrasion duýgurlyk eşitmezligiň ewezini doldurýar. Dowamly bolmadyk wibrasiýalar sagat adamyň organizme ruhlandyryjy täsir edýär, dowamly we intensiw wibrasiýalar—ýadadýar hem-de näsaglyk hadysalarynyň döremegine sebäp bolýar.

Ys alyş duýmasy. Ys alyş duýmasy distant syzgyrlyga degişlidir. Ys alyş duýmasyny döredäp gyjyndyryjylyk maddalaryň owunjak belejikleri bolup, olar howa bilen burun boşlugyna düşüp, burun sowuklygyna ereýärler we reseptorlara

täsir edýärler. Haýwanlaryň giden bir toparynda ys alyş-esasy distant reseptordyr: haýwanlar ysdan ugur alyp, özlerine iömitt tapýarlar ýa-da üstlerine abanyan howpdan goranyrlar. Ys alyş duýmasy tagam biliş duýmasy bilen berk baglanyşykly bolup, ol iýmitleriň hilini kesgitlemäge kömek edýär. Ys alyş organizm üçin howply howa sredasy barada habar berip, käbir ýagdaýlarda olalaryň himiki sostawyny tapawutlandyrmaga mümkinçilik berýär. Tagam biliş duýmasy.

Tagam biliş duýmasy. Tagam biliş duýmasy galtaşmak bilen baglanyşyklydyr. Olar duýgy organy predmetiň özi bilen galtaşanynda ýüze çykýarlar. Tagam biliş organy dildir. Tagam biliş gyjyndyrylaryň dört esasy häsietlerini tapawutlandyryrlar. Olar: **turşulyk, süýjülik, ajylyk, duzulykdyr.** çak edilişine görä şol dört syzgynyň üstüne musgul syzgysy (diliň hereketi) hem sepleşýär we şol kombinasiýadan tagam biliş syzgyalarynyň gammasy döreýär.

Deri duýmalary. Deriniň ýüzünde birnäçe özbaşdak analizator sistemalary bolýar. Olar: taktil (galtaşmagy syzmak), temperatura (sowugy we ýylyny syzmak), **agyrydyr.** Deri duýgurlygynyň hemme görnüşleri galtaşma duýgurlygyna degişlidir. Taktil duýgurlygyna endamyň hemme ýeri boýunça birsydyrgynsyz ýaýrandyr. Taktil reseptorlaryň has köp toplanan ýerleri eliň aýasy, barmaklaryň uçlary, maňlaý we dodaklardyr.

Eliň taktil syzgyлары myşsa bogun duýgurlygy birleşip, syzmaklyk sistemasyny döredýär. Derä galtaşýan zadyň häsiýetlerini, onuň gatydygyny, ekizdigini, бүдүр-сүдүрдигini, ýylmanaklygyny, formasyny we ş. m. anyk kesgitlemek üçin ony elläp görmeli bolýar.

Eger bedeniň daş ýüzüne el degirseň, soňra bolsa gaty bassaň, basyş agyry duýmasyny emele getirýär. Agyry duýgurlygynyň reseptorlarynyň uçlary deriniň aşagynda, taktil reseptorlardan çuňrak ýerleşendir. Taktil reseptorlaryň köp mukdarda ýerleşen ýerlerinde agyry reseptorlary az bolýarlar.

Taktil duýgurlyk predmetleriň hili barada düşünje berýär. Agyry syzgylyry organizme gyjyndyryjydan daşlaşmagy zerurlygy barada signal berýärler we olar magat otrisatel häsiýetlidir. Uzak wagtlap agyry syzgylyry gyjyndyryjy barada habar bermeýär diýlip hasap edilip gelindi. Alymlaryň barlaglarynyň görkezişi ýaly, agyry syzgylyrynda gyjyndyryjynyň intensiwligi, onuň hili (çümüji, kesiji, ýiti agyry) täsir edýän ýeri şöhlelendirilýär. Agyry duýgurlygy organizme ýetirilýän zyýan barada signal berýär.

Deri duýgurlygynyň üçünji görnüşi- temperetura duýmalary bolup, ol ýylylygy we sowugy syzmaçdyr. Temperatura duýgurlygy organizm bilen daşky sredanyň arasyndaky ýylylyk alyş-çalşyny kadalaşdyrýar. Ýylylyk we sowuklyk reseptorlarynyň organizm boýunça bölünişi endigan dälidir. Sowugy has gaty çalt syzýan ýer ýagyrnydyr, has az duýýan bolsa döşdür.

Kinesteziki duýmalary. Kinesteziki duýmalar diýip göwräniň aýry-aýry we belekleriniň hereketleriniň we ýagdaýlarynyň syzgylyryna aýdylýar. Kinesteziki duýmalaryň reseptorlary myşsalarda damarlarda ýerleşendir. Şol reseptorlaryň gyjyndyryjylary myşsalaryň süýnmeginiň we gysylmagynyň täsiri astynda döreýär. Kinestoziki duýmalaryň netijesinde güýç, tizlik, gewräniň bölekleriniň hereketniň traýektorıasy barada düşüňjeler toplanýar.

Kinesteziki duýmalaryň ösdürilmegi okatmagyň möhüm meseleleriniň biridigi düşnüklidir. Zä Ahmet, beden terbiýe, surat, çyzgy, çeper okaýyş sapaklary hereket ediş analizatorynyň mümkinçiliklerini we perspektiwalaryny nazara alyp planlaşdyrylmalydyr. Xereketleri öwrenmekde olaryň estetiki täsirlilik tarapynyň ähmiýeti ululyr. Ony terbiýelemek üçin tans etmek, çeper gimnastika, fehtowanie we sportuň hereketleriň gözelligini we ýeňilmegini ösdürýän beýleki gönüşleri bilen meşgullanmak zerurdyr,

Organiki duýmalar. İçki organlarda reseptorlylaryň

uly topary jemlenýädir. Olardan döreyän syzgylyk adamyň organiki duýmalaryny özünde jemleýär. Käbir aýratyn organiki duýmalar hem tapawutlandyrylýar: mysal üçin, açlyk, suwsuzlyk, agyry duýgulary. Bu analizatorlaryň iş prinsipine açlyk duýmasynyň dinamikasynnda seredip geçeliň. Açlyk duýmasy hökmünde döreyän syzmalaryň reseptorlarynyň ýerleşşi henize çenli gutarnykly kesgitlenen däldir. Fiziologlaryň bir topary olar garynda erleşýärler diýip hasap edýärler, başga bir topary bolsa olary ganyň sostawyna kontrolyk edýän analizatorlar bilen baglanyşdyrýarlar. Dogrudan hem, ganda ýokumly maddalaryň azalmagy açlyk duýmasyny döredýär. Has dogrusy, açlyk syzgysynyň döremeginde şol reseptorlaryň ikisi hem rol oýnaýan bolsa gerek. Dokluk açlyk duýmasynyň ýitmegine getirýär, nahar iýleninden belli bir wagt geçeninden soň şol syzgylyk ýe-de döräp başlaýarlaýarlar.

§ 3. Duýmalaryň kanunalaýyklyklary

Duýma bolan ukyplylyga duýgurlyk diýilýär. Duýgurlygyň iki sany görnüşleri bardyr. **Absolýut duýgurlyk we tapawuda bolan duýgurlyk.** Absolýut duýgurlyk-munuň özi sähelçe gyjyndyrmalary syzmaga bolan ukyplylykdyr. Tapawutlanma duýgurlygy, gyjyndyrmalaryň arasyndaky azajyk tapawutlary duýmaga bolan ukyplylyk diýmekdir.

Gyjyndyrmalaryň duýmany döretmeýänleri-de bolýar. Tenimiziň üstüne düşýän tozanlaryň galtaşmalasyny biz duýmaýarys, e- sagatlarynyň sesini eşitmeýäris. Duýmanyň dörsmeği üçin gyjyndyryjynyň güýjüniň belli bir ululyga ýetmegi zerurdyr. Çala bildirýän duýmany döredäp gyjynmanyň minimal ululygy duýmanyň absolýut bosagasy diýilýär. Ululygy bosagadan aşakda durýan gyjynmalar duýmany döretmeýär.

Duýmanyň bosagasynyň ululygy näçe az bolsa, bu gyjyndyryjylar barada absolýut duýgurlyk şonça köpdür.

Absolýut duýgurlyk, duýmalaryň absolýut bosaganyň ululygyna ters ululyk bilen häsiýetlenýär.

Tapawutlanma bolan duýgurlygy alyp gersek, onda ony häsiýetlendirmek üçin tapawutlandyrmak bosagasyň ululygyny peýdalanýarlar.

Eger biz elimiziň aýasyna 100 g. pagta goýup, sonra onuň ustupe ýene 1 g. pagta goşsak, onda şu goşulan 1 g. pagtany hiç bir adam ten bilen syzyp bilmez. Ten duýgusynyň artandygyny duýmak üçin 100 g. pagtanyň üstüne azyndan 3-4 g. pagta goşmak gerekdir. Duýmalarynyň çala bildirýän tapawulyny berýän gyjyndyryjylaryň arasyndaky şol minimal tapawuda tapawutlanmanyň bosagasy diýilýär.

Ýagtylyk guýjuni tapawutlandyrmagyň bosagasy takmyňan 1/100 deňdir. Munuň özi, ýüz şemden ybarat ýagtylyk guýjune bir şem goşulanda ýagtylygyň artandygyny bildirýär diýiligidir.

Duýgurlygyň uýtgeýjiligi. Adamyň absolýut duýgurlygy we tapawutlanma duýgurlygy uýtgewsiz galmaýar, ýokarlanýar (ýitileşýär) ýa-da peselýär (kütelýär). Duýmalaryň bosagasy bilen duýgurlygyň arasynda ters gatnaşyk bar: duýgurlyk ýokary boldugyça, deňişli bosaga pes (az) bolýar we tersine, duýgurlyk pes boldugyça, ol bosaga ýokary (köp) bolýar. Meselem, çilim çeykänleriň ys alyş bosagasy çilim çekmeýänleriňkiden adatça ýokary bolýar, ys alyjylyk duýgurlygy bolsa şeýlelik bilen pes bolýar.

Analizatora täsir edýän gyjyndyryjlara uýgunlaşmaklygyň netijesinde duýgurlygyň uýtgemegine adaptasiýa diýilýär.

Duýmalaryň käbir görnüşlerinde adaptasiýa öran güýçli, başgalarynda bolsa juda ujypsyz bolýar. Güýçli adaptasiýa taktil, temperatura, ys alyş we görüş duýmalarynda, gowşak adaptasiýa bolsa, eşiňiş we agyry duýmalarynda ýüze çykýar.

Eger-de güýçli gyjyndyryjylar birnäçe wagtyň dowamynda duýgy organlaryna täsir etseler, onda şu

gyjyndyryjylara bolan duýgurlyk ýuwaş-ýuwaşdan peselýär. Eger-de gyjyndyryjylar örän gowşak bolsalar ýa düýpden bolmasalar, duýgurlyk artýar. Adam suwa düşünýän mahalynda ilki bada suw sowuk ýaly bolup görünýär, emma biraz wagt geçenden son, eýýam beden oňa öwrenişip suwuň onçakly sowuk dal bolup duýulýar.

Ys alyş duýmalarynda adaptasiýa has çalt başlanýar. Arassa howadan dem alyň erbet ýelejiredilen öýüň içine gireniňde onuň içindäki ýakymsyz ys ilki pursatda juda gaty duýulýar, emma birnäçe minut geçenden soň ys bildirmeýär.

Görüşdäki adaptasiýanyň aýratyn ähmiýeti bardyr. Garaňky jaýdan gün ýagtysyna çykan wagtynda adam birinji wagtda örän erbet görýär, çünki güýçli ýagty adamyň gözünü gamaşdyrýar we gözleriniň gabaklaryny alaçsyz ýumulýar. Emma gözüň açyk ýagtylyga uýgunlanmagy we kadaly işläp başlamagy üçin dört-bäş minut wagt ýeterlikdir. Muňa ýagtylyga bolan adaptasiýa diýip at berilýär. Munuň tersine adamda garaňkylyga bolan adaptasiýa hem bolup geçýär. Biz açyk ýagtydan garanky öýe girenimizde ilki başda biz hiç zady bilmeýäris, emma welin biraz wagt geçenden soň, öýüň içindäki zatlary saýgaryp ugraýarys.

Kontrast hadysalary wagtynda hem duýmalaryň ýtgeýjiligi ýüze çykýar. Birwagtlaryn kontrasta reňkiň birwagtlaryn kontrastynyň mysalynda garap geçeliň. Mysal üçin, sargylt ýagtylykda garyň üstüne düşýän kölege gök ýa-da mawumtyl reňkde bolup görünýär; açyk ýaşyl ösümligiň fonundaky çal ýoda käwagt açyk gyzyň öwüşginde ýaly bolup gerünýär. Birwagtlaryn yşyk kontrastynda gara zat açyk fonda has hem gara bolup görünýär we tersine (2-nj.i surat)

Soraglar

1. Duýma diýip nämä aýdylýar?
2. Duýma hakynda şöhlenenme taglymatyny gysga-düşündiriň.
3. Duýmalaryň. nähili klassifikasiýasy bar?
4. Duýmanyň absolýut we tapawutlanma bosagasy diýip nämä aýdylýar?
5. Adaptasiýany düşündiriň we onuň görnüşlerine mysal getiriň.

10-NJY BAŞ. KABUL EDİŞ

§ 1. Kabul ediş hakynda düşünje

Kabul ediş daşky dünýäniň şöhlelendirilmesidir. Daşky dünýä bilen gös-göni aragatnaşyk saklananda, ol baradaky düşüňsleri biz diňe bir duýmanyň üsti bilen däl, kabul edişniň üsti bilen hem alýarys. Şöhlelenmäniň şu formalarynyň, ikisi hem akyl ýetiriş duýgusy prosesiniň zwenolarydyr. Olar özara aýrylmaz baglanyşyklydyrlar, ýöne olaryň her biriniň, tapawutly aýratynlyklary bardyr. Eger duýmanyň netijesinde, adam predmetiň aýry-aýry häsietleri, aýratynlyklary barada (eldamyma bir sowuk zat degdi, aýagymyň üstünden bir zat ýöräp geçdi, gözüme bir ýagty zat göründi diýen ýaly) düşünje alýan bolsa, onda kabul ediş predmetiň, ýa-da hadysanyň bütewi obrazyny (ýagty, giň. klas, oýnaýan oglan we ş. m.) berýär

Kabul ediş munuň özi predmetler we hadysalar duýgy organlaryna täsir edenlerinde olaryň bölekleriniň we häsieýetleriniň bütewilikde şöhlelendirilmegidir.

Kabul ediş dürli duýmalaryň esasynda döräp ýöne olaryň jemine syrykdyrylmaýar. Kabul ediş duýmalaryň, arasyndaky belli bir gatnaşyklara baglydyr.

Duýmany öwrenmeklige niýetlenen tejribäni geçireliň: önünden gözüni ýuman ýoldaşyňyzyň eliniň aýasyna uly bolmadyk predmeti goýun. Synag edilýän adamda predmetiň diňe käbir häsieýetlerini şöhlelendirýän duýmalaryň obrazlary döreyär. Şol predmeti elläp görmek arkaly tutuşlygyna tanamak hem kyn däldir. Munuň özi kabul ediş obrazydyr. Onda özara baglanyşykly duýmalar şöhlelenýär.

Duýma bolmasa kabul ediş hem bolmaz. ýöne kabul ediş duýmadan başga-da göz önüne getirmeler we düşüňjeler görnüşinde adamyň geçmişdäki tejribesini hem öz içine alýar. Kabul edilýän predmet, mysal üçin, elektron-hasaplaýjy

maşynyň täze warianty dürli, ýöne öňden tanyş predmetlere meňzeşdir.

Edebiýat sapagynda ýa-da kružogynda mugallym Magtymguly bilen Durdy şahyryň aýdyşygyny sorag - jogabyny «Habar ber-şeyledir» goşgusyny labyzly okamagy guranda:

O nämedir, ýaşyl-gyzyl öwüsýän?

O nämedir, aýagy ýok towusýan?

O nämedir, ýedi derýa böwüsýän?

Şahyr bolsaň, şondan bize habar ber!

„O nämedir, ýedi ülke gözyä?

O nämedir, bilin bir zat ezyä?

O nämedir, adam ýaly syzyä?

Şahyr bolsaň, şondan, bize habar ber!”- diýen

setirleriň jogabyny aýtmasada, okuwçylar onuň manysyna düşünmek üçin, durmuşy, daşky dünýäniň hadysalaryny göz önüne getirmeli, olary utgaşdyrmaly, deneşdirmeli bolýar.

Kabul ediş prosesi şahsyýetiň beýleki psihiki prosesleri bilen bilelikde geçýär: pikirlenme, (biz önümizde duran zada akyl ýetirýäris), sözleşiş (kabul edilýän predmetiň adyny tutýarys), duýgular (kabulýan zadymyza belli bir nazar bilen garaýarys), erk nähili bolsa-da kabul ediş prosesini ygtyýarly gurýarys) prosesleri bile amala aşyrylýar.

Daşky dünýäniň aýry-aýry predmetleriniň we hadysalarynyň biziň duýgy organlarymyza täsir etmegi netijesinde kabul edişiň predmetligi kemala gelýär. Kabul edişiň göze ilýän obrazy daşky dünýäniň belli bir predmetine degişlidir. Bu häsiýet biziň, özümizi alyp barşymyzyň, we işimiziň göntükdirilme funksiýasynyň esasydyr.

Kabul edişiň dolulygy we dogrulygy adamlaryň jemgyetçilik praktikasyna we tejribesine, predmetleriň alamatlary we aýratynlyklary barada toplanan düşünelere

baglydyr. Adam özüniň akyl ýetiriş işinde bilimi özeleşdirýär, olary anyklaýar, giňeldýär, öz düşüňjelerini jemgyete belli bolan düşüňjeler bilen deneşdirýär.

Kabul edişin fiziologik esaslary. Kabul edişin, fiziologik esasy analizatorlar sistemasynyň kompleksleýin işidir. Reseptorlarda amala aşyrylýan

Ilkinji analiziň üsti analizatorlaryň beýni zwenolarynyň çylşyrymly analitik-sintetik işi bilen doldurylýar.

Student leksiýany kabul edeninde mugallymy görýär, onuň gurrüni eşiýär, leksiýanyň esasy mazmunyny ýazýar. Hereket edýän gyjyndyryjylaryň kompleksi görüş, eşiðiş, hereket ediş reseptorlarynda gyjynma döredýär. Emele gelen gyjynma beýnidäki barda merkezine iberilýär. Netijede kabul edişin bitewiligini kesgitleýän wagtlaýyn nerw baglanyşyklarynyň çylşyrymly sistemasy emele retirýär. Bu baglanyşyklar bolsa şöhlelendirilýän hadysalaryň bütewiligini we predmetligini şertlendirýärler. Ikinji signal sistemasy (sözleýiş) şöhlelendirilýän predmetleriň düşünilmegine we oýlanyşykly bolmagyna ýardam edýär we adamyň kabul ediş obrazlarynyň formirlenme prosesini kadalaşdyrýar.

§ 2. Kabul edişin häsiýetleri

Kabul edişin seçijiligi. Adama täsir edýän predmetleriň we hadysalaryň köp dürliüligi sebäpli, adam olaryň hemmesini kabul edip we hemmesine birden üns berip bilmeýär. Biz köp sanly täsirlerden diňe bir näçesini has aýdyň we aňly tapawutlandyryars. Bu aýratynlyk kabul edişin, seçijiligini üpjün edýär. Seçijilikde şahsyýetiň kabul ediş aktiwligi ýüze çykýar.

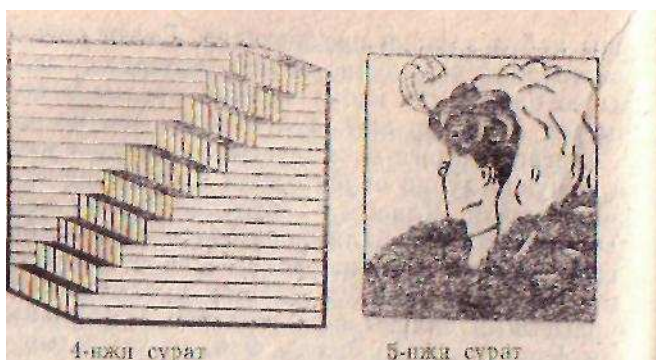
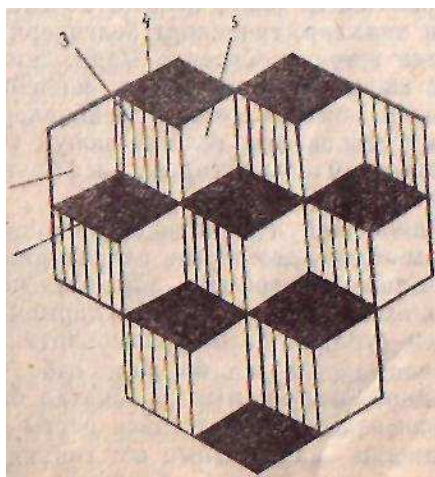
Kabul edişin seçijiligi şahsyýetiň höweslenşi gönükdirilmesine, isleglerine baglydyr. Sahnalaşdyrylan oýny kabul ediş şahsyýetiň gönükdirilmegine baglylykda dürli-dürli bolup biler: oýna tomaş etmek we dinlemek ýa-da oňa seretmek

we şol oýnuň rollarynyň birinde haýsydyr bir belli artisti diňlemek. Adamyň kabul edýän zada bolan gatnaşygy kabul ediş prosesiniň guralyşyny we geçişini kesgitleýär.

Kabul edişiniň predmeti we fony. Mugallym frontal sorag geçirilende jogap bermek üçin yzly-y.çy! birnäçe okuwçyny çagyryar. Her bir pursatda mugallymyň we okuwçylaryň kabul edişinde soralyanlar biriniň jogaby has aýdyn göze ilýär. Jogabyň mazmuny we formasy, jogap berýän okuwçynyň özüni alyp barmagy kabul edişiniň predmetidir. Galan okuwçylaryň heketleri (olaryň üns berşi, ellerini galdyryşlary we başgalar) kabul edişiniň predmeti bolmaklaryny bes edýärler we kabul edişini, fonuna öwürüýärler. Jogap bermäge soňky çagyrylan, özal kabul edişini fonunda duran okuwçy indi kabul edişiniň predmetine öwürüýär. Klasyň kabul edişiniň merkezinde okuwçynyň bilimi, bilimleri özleşdirmesi, başarnygy galýar. Kabul edişiniň predmeti we fony üýtgeýjilige mahsusdyr. Ozal kabul edişiniň predmeti bolan zat zerurlygynyň ýoklugy ýa-da işleriň tamamlanmagy sebäpli fona goşulyp biler. Fondan haýsydyr bir zat wagtlaýynça kabul edişiniň predmetine öwürülip biler. Predmetiň we fonuň, özara gatnaşygynyň üýtgeýjiligini ünsüň olaryň birinden beýlekisine geçýänligi bilen düşündirmek bolar.

Kabul edişiniň psihologik kanunalaýyklygynyň biri - kabul edişiniň predmetiniň fondan bölünip aýrylmagynyň we bu çalyşmaklygynyň üýtgeýjilik häsiýeti - goşalaýyn şekil diýilýän (3, 4, 5-nji suratlarda) şekillerde has gowy görünýär.

Predmetiň bölünýän konturyňa baglylykda kabul edişiniň dürli-dürli bolup biler. Eger kubuň 1, 2, 3 meýdanlaryny birikdirseň, alty kub kabul edilýär, 3, 4, 5, meýdanlaryň birikdirilmegi bolsa 7 kubuň kabul edilmegini üpjün eder (3-nji surat).

Serederiň basgançagy (4-nji surat) diýip atlandyrylan şekil üçleýin şekillendirmegiň mysalydyr. Eger aşaky burçdan diagonal boýunça ýokarlygyna seretseň, basgançak gerüýär. Eger şu şekile sagdaky ýokarky burçdan aşaklygyna diagonal boýunça seretseň, asylyp duran karniziň kabul edilişi döreýär, Eger diagonal boýunça çepden saga we tersine sagdan çepe gözüňi aýlasaň, eplenen kagyzyň çal zolaklarynyň kabul edilişi ýüze çykýar.

Aýalyň goşalaýyn şekiline syn edip, ony burnuny galdyryp duran ýaş aýal hökmüde-de, äpet burunly gartaşan

aýal hökmünde-de kabul etmek bolar.

Predmet bilen fonuň gatnaşyklarynyň aýratynlyklary praktikada reňk, forma, köçeleriň geçilýän ýerleri üçin harplar, transport belgileri saýlanylanda göz önünde tutulýar. Strelkaçylar, demir ýol, beýleki ýollaryň işçileri liniýalarda işleýän wagtlary ýörite tikilen mämişi jilet geýärler. Tebigatda mämişi reňk seýrek duş gelýär, şonuň üçin hem mämişi eşikli adam ýeriň, garyň, asfaltyň fonupda has aýdyň görülýär.

Appersepsiýa. Kabul edişiniň geçişiniň mazmuny we häsieti aýry-aýry adamlaryň gönükdirilmesine, olaryň durmuş tejribeleriniň aýratynlyklaryna, höweslerine, şahsyýetiň umumy gönükdirilmesine baglydyr. Çekilen suratyň sazyň, kinokartinanyň kabul edişi adamlaryň her birinde özboluşly bolýanlygy bellidir. Käte adamyň hakykatda bar zady dal-de, öz isleýän zadyny kabul edýän wagty hem bolýar.

Kabul edişiniň mazmunyň we gönükdirilmesiniň adamyň tejribesine, onuň bähbitlerine, durmuşa garaýşyna, ustanowkalaryna, düşüňjeleriniň baýlygyna bagly bolmagyna appersepsiýa diýilýär. Appersepsiýa kabul edişiniň möhüm aýratynlyklarynyň býridir. Kabul edişi organ hökmünde gözün ýeke özi ýerine ýetirmeyär, sesi diňe bir gulagyň özi eşitmeýär, diliň diňe özi tagamlary tapawutlandyрмаýar. Kabul edişiniň ähli görmüşleri anyk, janly adam taranyndan ýerine ýetirilýär. Kabul edişde hemişe hereket edýän, öwrenýän adamyň aýratynlyklary ýüze çykýar, onuň arzuwlary, islegleri, duýgulary we kabul edilýän predmete bolan belli bir garaýyşlary göze ilýär.

Appersepsiýa şahsyýetiň kabul edişine aktiw häsiýet berrýär. Adam predmetleri kabul etmek bilen olara belli bir garaýyş bildirýär: Mysal üçin, studentleriň metodik-bilimleri kabul etmäge bolan garaýyşlary öwrende praktika geçmezinden öň we soň tapawutly Nrlir. Praktika döwründe studentleriň dürli görkezme esbaplary we tehniki serişdelerini öwrenmäge we peýdalanmaga bolan islegleriniň aktiwligi üzüň-kesil ýokarlanýar, sapagy geçirmegiň dürli usullarynyň we

metodlarynyň zerurlygyna has çuň akyl ýetirilýär.

Kabul edişiniň manylylygy we jemlenenligi. Kabul ediş-munuň özi diňe bir duýgy obrazy bolman, ol saýlan obýekti öwrenmektir. Adam özi üçin belli bir ähmiýeti bolan predmetleri kabul edýär. Predmetiň maksadyna we mazmunyna akyl ýetirilmegi mynasybetli olary maksada laýyk ulanmak, olar bilen praktiki iş alyp barmak mümkinçiligi döredýär. Kabul edişiniň manylylygy predmetleriň mazmunyna düşünmek, kabul ediş prosesinde adamyň pikirlenmeginiň üsti bilen gazanydlar. Biz predmeti kabul etmek bilen, onuň dogry adyny ýa-da nämäni ýatladýandygyny aýdyp bileris. Adam täze predmetleri kabul edeninde, diňe bir önünde duran zadyň nämedigini bilmäge dälde, eýsem kabul edilýän predmeti özüne belli bolan predmetleriň belli bir toparyna degişli etmäge, deneşdirmäge, tapawutlanmaga çalyşýar.

Islendik seýrek duşýan hadysany umumy zadyň aýratyn ýüze çykması hökmünde şöhlelendirmekligi kabul edişiniň jemlenmegini döredýär. Kabul edişiniň bir aktynda jemlenmähini belli bir derejesi bardyr. Kabul ediş prosesinde islendik hadysa, özümiizde bar bolan bilimleriň, toplan tejribämiziň nukdaýnazaryndan düşünyäris. Munuň özi bolsa, ozal kemala gelen bilimler sistemasynyň üstüne täze bilimleri goşmaga mümkinçilik berýär. Mysal üçin çylşyrymly güllüler maşgalasyndan bolan ösümlükleriň esasy häsiýetlerini bilmek, okuwçylara ýönekeý ýa-da köp gul ýaprakly, uly ýa-da kiçijik astralary şol häsiýetleriň birine degişli etmäge mümkinçilik berýär.

Kabul edişiniň jemlenenlik derejesi adamda bar bolan düşünjeleriň aýratynlyklaryna, ýagny bilimleriniň möçberiniň derejesine baglydyr. Meselem kabul edilýän açyk gyzyk güljagaz ýa-da astra hökmünde, ýa-da çylşyrymly güllüler maşgalasynyň wekili hökmünde tanalýar. Tagtada çyzylan ýa-da kartondan ýasalan geometrik figura prizma hökmünde ýa-da geometrik prizmatik figuranyň hususy ýüze çykması

hekmünde akyl ýetirilýär Kabul ediş söz bilen alnyp barylýar. Biziň kabul edýän zatlarymyz: «Bu - iki basgançakly raketanyň modeli», «Bu priborlary elektrik zynjyryna goşmagyň yzygiderliliginiň shemasy» diýlip (daşyndan ýa-da içinden) atlandyrylyp bilner. Predmetiň adyny tutmak kabul edişiň jemlenenlik derejesini ýokarlandyrýar.

Kabul edişiň konstantlygy. Konstantlyk diýlip, kabul edilýän ululygyň aralyk, ýagtylyk derejesi üýtgäninde, onuň formasynyň we reňkiniň otnositel hemişelik galmagyna aýdylyar. Jaýyň içinde hereket eden wagtymyz diwarda asylygy duran suraty, oňa golaýlaşmagymyza we daşlaşmazlygymyza garamazdan, ony bir meňzeş ululykda kabul edýäris.

Kabul edişiň konstantlygy mundan başga-da predmetleriň formasyny we reňkini görüş arkaly kabul etmekde duýulýar. Meselem, okuwçylar botanika sapagynda görkezilän materiala syn edýärler, öz oturan ýerinden geçirilýän tejribelere tomaşa edýärler. Olaryň her biri şol bir materialy öz nukdaýnazaryndan, aralykdan kabul edýär. Emma predmetiň obrazyny olaryň ählisinde şol bir ululykda, formada kabul edilýär. Açyk günün ýagtysynda, bulutly, öçügsi säherde, agşamyň garaňkysynda elektrik ýygynyň astynda klas tagtasy gara, potolok ak, depderiň daşy gök görmüşde kabul edilýär. Görünýän reňkiň otnositel üýtgemezligi diňe kesgitli şertlerde saklanýar. Has açyk reňkli ýagtylykda reňkiň konstantlygy bolýar. Predmetler üýsýýän ýagtynyň reňkine geçýärler. Biz üýtgäp duran açyk-gyzyl, melewşe, ýaşyl we beýleki ýagtylyklara baglylykda aktýoryň kostýumyňyň, ýüzüniň reňkiniň üýtgeýänligini görýäris. Ak ýşyk beriji çyralar ýanýança, geýimiň hakyky reňkini kesgitlemek kyn bolýar.

Kabul edişiň konstantlygy şahsyýetiň individual ösüş prosesinde toplanan tejribe bilen düşündirilip, onuň durmuş üçin uly praktiki ähmiýeti bardyr. Ol kabul edişiň takyklygyny üpjün edýär.

Eger kabul edişiň konstantlygy bolmadyk bolsa, onda

biz her bir ädimimizde, öwrümimizde, hereketimizde ýagtylygyny her bir üýtgemeginde täze predmetlere duşýan ýaly bolup, öňden belli bolan tanyş zatla hem tanamagymyzy bes ederdik.

§ 3. Kabul edişiniň görnüşleri

Daşky dünýäni kabul etmek köptaraplydyr. Kabul edişiniň birnäçe görnüşleri bardyr. Olar özboluşly tapawutlanýarlar.

Wagtyň kabul edilişi. Wagtyň kabul edilişi – munuň özi hadysalaryň ýa-da wakalaryň, dowamlylygynyň we yzygiderliginiň şöhlenenmesidir. Wagty, kabul edilişi mynasybetli töweregimizde bolup geçýän özgerişler aňda şöhlelendirilýär.

Wagt aralyklary adamyň organizminde bolup geçýän ritmik prosesler bilen kesgitlenilýär. Ýüregiň iş ritmi, ritmik dem alyş, gündelik işiň ritmik häsiýeti wagt refleksiiniň döremegine täsir edýärler. Takyk, gös-göni wagt kabul edilişine, diňe wagtlaryň gysgajyk aralyklar tabyn bolýar. Wagtlaryň aralyklara has dogry baha bermäge eşidiş we hereket ediş duýmalarynyň ýardam edýändigini anyklandy. Wagty kabul edilişinde gysga wagt aralyklaryny uzaltmaga (meselem, gyzykly söhbeti), uly wagt aralyklaryň azaltmaga bolan meýiller ýüze çykýar.

Wagt uzaklygyny kabul etmek adamyň edýän işiniň ähmiýetine baglydyr. Gyzykly, ähmiýetli işler bilen doldurylan wagt çalt geçýär. Okuwçylar sapakda aktiw akyly işi bilen meşgullanýan bolsalar, wagtyň nähili geçýändigini bilmeýärler. Tersine, eger okuwçylaryň işeňňirligi höweslendirilmese, sapak gutarnyksyz uzaga çekýär.

Wagta baha bermäge, şeýle hem şahsyýetiň gönükdirilmesiniň täsiri ýetýär. Ýarymaz hadysalara garaşmak tiz geçýän wagtyň kabul etmesini- ýüze çykaryar. Ýakymly zatlara garaşylýanda, islendik wakanyň wagty haýal geçän ýaly

bolup duýulýar.

Geçmiş ýatlamakda wagta başgaça baha berilýänligini görmek bolýar. Geçmişde aladalar, işler bilen doly bolan wagt has uzak dowam eden hökmünde ýatlanylýar, ömrüň gyzyksyz we birmeňzeş wakalaly döwri bolsa, çalt geçen wagt hökmünde ýatlanylýar.

Wagta baha bermekdäki käbir subýektiwizm adamyň ýaşyna hem bagly bolýar: çagalar üçin wagt haýal geçilýän ýaly bolsa, uly adamlar wagtyň çalt geçýänligine haýran galýarlar.

Hereketiň kabul edilişi. Hereketiň kabul edilşi diýip, predmetleriň giňşlikdäki ugrupyň we tizliginiň şöhlelenmesine aýdylýar. Ol adamlara we haýwanlara, otnositel özgerişlerinden ugur almak; mümkinçilik berýär.

Adam predmetleriň oriunyn üýtgeýänligi barada düşünjäni, hereketi gös-göni kabul etmek arkaly alýar.

Çaganyň haýsy tarapa ugrandygyny, otlynyň nähili tizlik bilen geçýädigini giňşlikde ugur kesgitlemek boýunça tejribesi bolan adamlar kesgitläp biler. Hereketiň kabul edilişini kesgitlemäge şeýle netije çykarmak arkaly amala aşyrmak bolar. Meselem, awtomobiliň tizlitinde azajyk üýtgeşme bolanlygyna, spidometriň görkezijisindäki üýtgeşme seredip baha berýärler. Ylgamagyň, ýöremegiň, bagryň bilen suýşmegiň, bökmegiň özüni alyp baryş ýagdaýlary bolýar. Şol ýagdaýlara esaslanyp, şahsy tejribe boýunça edilen hereket barada netije çykarylýar.

Hereketiň kabul edilişi görüş, eşidiş, kinsetezik analizatorlar tarapyndan amala aşyrylýar. Hereketiň kabul edilişine individual tejribe we şahsyýetiň töwerekdäki sredada bolan özgerişlere akyl ýetirişi ýardam edýär. Her bir adamyň düşünjesine baglylykda garaňky aňsamda asman giňşligindäki ýyldyzlaryň hereketini synlamak, ýeriň öz okunyň Ýňynda aýlanmasy ýa-da ýyldyzlaryň hereketi hökmünde kabul edilip bilner.

Adamyň adamy kabul edişi. Aragatnaşyk saklamak

prosesinde her bir adam özara iş salyşýan adamlarynyň obrazlarynda we düşüňjelerinde özüniň ýaş, jyns konstitusion, psihologik aýratynlyklary bilen bilelikde şahsyýet hökmünde, indiiduallyk hökmünde şöhlelendirilýär. Bilelikdäki işiň wezipelerine, aragatnaşyk saklanýan ýagdaýa, töwerekdäkileriň häsiýetlerine baglylykda şahsyýetiň aýratynlyklarynyň her biri özboluşly şöhlelendirilip bilner. Sözleşiş gatnaşyklarynyň prosesinde adamyň daşky keşbiniň aýratynlyklary, olaryň özlerini alyp baryş, endikleri, dili, emonional ýüze çykmalary, gös-göni reaksiýalary, hereketleri we ş. m şöhlelendirilýär. Çylşyrymly psihiki hadysalar adamyň başdan geçirmeleriniň ýa-da şu pursatdaky psihiki prosesleriň üýtgemegine baglylykda yzygiderli täzedan guralýar, Her bir täze struktura, minika, pantominika, sözlenýän sözüň äheňi, aňlatmalaryň ekspressiýasy bilen goşulyp, beýleki adam üçin signal we informasiýa bolup hyzmat edýär. Şatlygy, gynanjy, gorkyny, ýigrenji, ýygralygy şöhlelendirýän täsirli hereketler şeýle ýagdaýlaryň signalydyr. Bu hadysalaryň diňe bir töwerekdäki adamlar uči informasion ähmiýeti bilen bir hatarda olar dolandyryş funksiyasyny ýerine ýetirýärler. Gürründeşler belli bir psihologik aragatnaşyga taýýarlanýarlar, köpsanly ugurdaş hadysalaryň içinden özüleri üçin has ähmiýetli alamatlary tapawutlandyryp, özüni alyp baryşyny üýtgedýärler.

Adamyň adamy kabul edişini öwrenmäge bagyşlanan barlaglarda emosional ýagdaýlary tapawutlandyrmak üçin, ýüzüň görnüşiniň aýratyn ähmiýetiniň bardygy nygtalýar. Hereketleriň uly habar berijilik ähmiýeti bardyr. Olar boýunça adamyň daş töweräge, wakalara bolan garaýyşlary barada netije çykarmak bolar. Adamyň hereketleriniň aýratynlyklary şahsyýetiň aýry-aýry häsiýetlerini ýüze çykarýar. Meselem, suýrenjeňlik, başagaýlyk, jögülige meýillilik we ş.m; özboluşly hereketlerde ýüze çykýar. Adamyň ýöreýşine syn etmek (onuň ritmine, tizligine, üýtgeýjiligiňe, durnuklylygyna, maýyşgaklygyna), onuň psihiki ýagdaýy, edýän işi barada

(deňizçi, soldat, sportsmen, balerina) netije çykarmaga kömek eder. Adamyň dil aýratynlyklaryny kabul etmegiň netijesinde: sözleýşiň çaltlygy, jümleleriň uzynlygy, sözlemleriň düzülişi, çeperçilik serişdeleriniň, aňlatmalaryň, deňeşdirmeleriň, meňzetmeleriň ulanylmagy, basymalaryň, sözleýşiň ýalňyşlyklarynyň ýerleşşi we ş. m. barada maglumat almak bolar. Diliň stili gurründeş taranyndan baha berlip, bu gürleýän adamyň şahsyýeti baradaky umumy düşünje täsir edýär. Adamyň dil aýratynlyklaryny kabul etmegiň üsti bilen nätanyş adamlaryň sözleýiş diliniň mazmunyna görä, olaryň hünärini kesgitlemek bolar: wraç, mugallym, gurluşykçy, söwda işgäri, öý hojalykçy we ş. m.

Ygtyýarsyz we ygtyýarly kabul ediş. Şahsyýetiň işiniň maksada okgunlylygyna baglylykda kabul edişi ygtyýarly we ygtyýarsyz diýen toparlara bölýärler. Ygtyýarsyz kabul ediş töwerekdäki predmetleriň aýratynlyklary (olaryň açyklygy, hatara durşy, üýtgeşikligi), şeýle hem bu predmetleriň şahsyýetiň isleglerine laýyk gelýänligi bilen döredilýär. Siz köçeden barýarkaňyz maşynlaryň sesini, adamlaryň gürrüniňi eşidýärsiniz, açyk witrinalary görýärsiňiz, dürli yslary we başga köp zatlary kabul edýärsiňiz. Ygtyýarsyz kabul edişde öňünden goýlan maksat bolmaýar. Onda erk aktiwligi hem ýokdur.

Ygtyýarly kabul edişde adamyň öňünde maksat goýýar, (özüňde döreýän hyýaly, islegi amala aşyrmak üçin, belli bir tagallalar edýär. Kabul ediş obýektini ygtyýarly saýlap alýar. Meselem, elektron-hasaplaýjy maşynyň ýüze üzeliniň shemasyny syn etmek, doklad diňlemek, ýa-da kitaplaryň tematik sergisine tomaşa etmek şeý-de kabul ediş bolýar.

Töwerekdäki zatlar akyl ýetiriş prosesinde kabul ediş syn etmeklige geçip biler.

§4. Synlamak, synçylyk we kabul edişiň tipleri

Synlamak. Munuň özi şahsyýetiň gyzyklanýan obýektleriniň maksada laýyk, planly kabul edilmegidir. Ol

yggyýarly kabul edişini has ösen formasydyr. Synlamak şahsyýetiň uly aktiwligi bilen häsiýetlendirilýär. Adam gözüne ilen zatlaryň hemmesini kabul etmän, özi üçin möhümlerini, gyzyklalaryny saýlap alyar. Synçy predmetleri tapawutlandyrmak bilen, kabul edişi şol predmetler nazardan düşmez ýaly edip guraýar, kabul edýän zadyny üns merkezinde saklaýar.

Synlamak şahsyýetiň içki aktiwligini ýüze çykarýar. Ol adamyň akylynyň, duýgularynyň ne erkininiň aýratynlyklary bilen berk baglanyşyklydyr. Ýöne synlamakda bu häsiýetleriň gatnaşmaklygy synlamagyň maksatlaryna, synçynyň özüniň häsiýetlerine baglylykda dürli-dürli bolar. Şonuň üçin synlamak döwründe bir ýagdaýda, köplenç ukyplylygyň alamatlary duýlup, başga bir ýagdaýda bolsa, emosional ýa-da maksada okgunlylyk göze ilýär.

Synçylyk. Eger adam synçylyk boýunça yzygider türgenleşýän bolsa, synçylyk medenietini kämilleşdirýän bolsa, onda şahsyýetiň synçylyk häsiýeti ösýär. Synçylyk - munuň özi predmetleriň we hadysalaryň we hadysalaryň, ýöne göze az ilýän aýratynlyklaryny görmegi başarmakdyr. Ol söýgüli işi bilen yzygiderli meşgullanmak prosesinde öwrenilýär. Şonuň üçin hem ol şahsyýetiň professional islegleriniň ösüşi bilen baglanyşyklydyr, ol mugallymlara we ylmy-barlag işini alyp barýan adamlara degişlidir.

Synçylyk şahsystiň häsiýeti bolmak bilen, adamyň psihiki prosesleriniň strukturasyny we mazmunyny üýtgedýär. Mugallymyň synaglardan geçen synçylygy, onuň pedagogik edenliliginiň ösmegiňe ýardam berýär. Mugallym çagalar bilen iş alyp barýan wagtynda klasyň ýa-da aýry-aýry okuwçylaryň adaty iş ýagdaýyndap daşlaşýandygyny görýär. Bu ýagdaý umuman, çala göze ilip, käbir oturan adamlar bolsa ony düýpden bilmeýärler, synlap kabul etmegi başarmaýarlar.

Okuwçylaryň synçylygyny ösdürmek- olaryň bilimleriniň sistemasyny ele almaklary üçin zerur şertleriň biri hem-de şol

bir wagtyň özünde mugallymyň terbiýeçilik işiniň möhüm özbaşdak meselesidir. K. D. Uşinskiý okatmak synçylyk ukybyny turgenleşdirmelidir diýip belleýärdi. Bu barada türkmen nakyllarynda: «Eşiden deň bolmaz, görýän göz bilen» diýlip, örän ýerlikli pikir öňe sürülýär.

Okatmak prosesinde görkezme esabaplary, tehniki serişdeleri ulanmaklygyň okuwçylaryň synçylygyny ösdürmek üçin uly ähmiýeti bardyr. Şeýle-de, synçylyk okuwçylaryň tebigat hadysalaryna syn edýän ma-haly, ýaş naturalistleriň işinde, krujoklar geçirm lende, tomusky dynç alyş döwründe dürli syn etmeleriň netijesinde ösýär we kämilleşýär. Synçylyk okuwçylaryň gözüetimini, düşünjesini baýlaşdyrýar,

Kabul edişiniň we synlamagyň tipleri. adamzat durmuşynda, adamlaryň kabul etmesini psihologik taýdan öwrenmekde kabul edişiniň we synlamagyň aşakdaky esasy tipleri ýüze çykarylýar: sintetik, analitik, analitik-sintetik we emosional tipleri.

Sintetik tipli adamlarda hadysalary umumylaşdyryp şöhlelendirmäge we bolup geçýän zatlaryň esasy manysyny kesgitlemäge bolan ukyp duýulýar. Olar ownuk zatlara üns bermeyärler we olar bilen içgin gyzyklanmagy halamaýarlar. Kabul edişiniň şeýle tipinden bolan mugallym edilen işiň sebäpleriniň analizine üns bermän, okuwçylara: «Tertipli», «yghlasly», «ak ýürekli», ýa-da «tertipsiz», «biedep» diýen ýaly örän gysga we umumylaşdyrylan baha berýär. Çagalaryň hereketleri mugallym üçin tiz ähmiýetini ýitirýär. Onuň okuwçy baradaky pikiri pugta bolmagynda galýar. Mugallym özüniň sintetik tipli kabul edişi özünde jemleýändigini duýsa, onda kem-kemden kabul edişini beýlki tiplerine geçip biler. Ol hakyky terbiýeçi bolmak, juwçylara dogry psihologik häsiýetnama bermek üçin, kabul edişini we synçylygyny terbiýelemelidir.

Daşky dünýäni aňda dogry şöhlelendirmegi kiçi ylymlarda kemala getirmek üçin, dürli soraglaryň üsti bilen olaryň

synçylygynyň we kabul edişiniň gönükdirilip durulmagy zerurdyr.

Analitik tipli adamlar durmuş hadysalaryna umumylaşdyrylan baha bermäge az meýillidir. Olar üçin detallary jikme-jik tapawutlandyrmak we analiz etmäge çalyşmak häsiýetlidir. Olar jikme-jikligiň ähli ýagdaýlaryna üns berip aralaşýarlar. Şeýle adamlar ownuk zatlar gşreginden artyk üns berip, köplenç hadysanyň esasy manysyna düşünmekdir kynçylyk çekýärler. Şeýle tipli mugallym okuwçy şahsynyň esasy alamatlaryny germän, hereketlerine üns berýär. Analitik - sintetik tipli adamlar hadysanyň esasy manysyny we ykrar edişini düşünmäge meýillidir. Şeýle adamlar bölekleriň, analizini netijeler bilen, faktlaryň düşündirilişi bilen deňeşdirýärler.

Galyberse-de durmuşda hadysalaryň we onuň aýratynlyklarynyň mazmunyň tapawutlandyrmak däl-de, ozaly bilen özüniň şol hadysalar tarapyndan döredilen başdan geçirmelerini aýtmaga meýilli bolan adamlara duş gelmek bolýar. Şeýle adamlaryň kabul edişi we synlamasy bulaşyk we guramaçylyksyzdyr. Olar kabul edişiniň emosional tipinden bolan adamlardyr. Olarda dürli-dürli gyjyndyryjylara ýokarlandyrylan emosional ynjalyksyzlyk duýulýar. Olar daşky

hakykaty predmetleýin şöhlendirmekden öz başdan geçirmelerine, duýgularyna gşreginden artyk ähmiýet bermeklige çalyşýarlar.

Mugallym özüniň gündelik işinde okuwçylaryň kabul edişiniň individual aýratynlyklaryny göz önünde tutmalydyr. Bu okatmak we terbiýe bermek prosesinde adatdan daşary möhüm wezipe hökmünde durýar. Bu wezipäniň maksady okuwçylarda daşky dünýäni has obýektiv şöhlendirmäge bolan başarnygy kemala getirmekdir. Mugallym geometriýadan uçburçluklaryň meňzeşligi hakynda gürrüň edende, dürli uçburçlyklaryň şekilini, çyzgysyny synlamak bilen,

okuwçylarda olaryň aýratynlygyny häsiýetlendirişiniň analizlep biler.

Her bir sapagyň, pedagogik, psihologik situasiýalaryň okuwçylar tarapyndan kabul edilişini, syn edilişini guramak we ýolbaşçylyk etmek okuw işiniň netijeliligi üçin möhümdir.

SORAGLAR

1. Kabul ediş näme we ol duýmalardan näme bilen tapawutlanýar?

2. Kabul edişin fiziologik esaslaryny aýdyp beriň.

3. Kabul edişin seçijilik häsiýeti nämä bagly bolýar?

4. Kabul edişin predmeti we fony näme?

5. Wagtyň tiz geçmekligi we geçmezligi nämä bagly?

6. Synlamagy we synçylygy häsiýetlendirin.

11-NJI BAŞ. ÝAT

§ 1. Ýat barada umumy düşünje

Ýadyň kesgitlenilişi. ÝAt adamyň psihiki durmuşynyň esasydyr. Täsir edýän gyjyndyryjylaryň yzy saklanyp galmasa, her bir duýma we kabul ediş adamyň önünde ilkinji gezek döryän zat hökmünde durardy we adam daşky sredadan ugur almasyny bes ederdi. Göz önüne getirmeleriň toplumy bolmasa, onda obrazlar döretmek mümkin däldir, çünki şol göz önüne getirmeleri özgerdip, täze bir zat döretmek bolýar. Göz önüne getirmeleri we düşüjeleri peýdalanmak üçin, olary ýatda saklamak zerurdyr. Ýat bolmasa, adamyň «men» gurluşynyň bütewiligi, dünýä bolan belli bir garaýyşlary, durnukly islegleri, motiwleri, onuň öziňi şahsyýet hökmünde duýmagy mümkin däldir. Kliniki gözegçiliklerden gerünişi ýaly, «ýatsyz adam» şahsyýet bolmasyny bes edýär.

W. I. Lenin şahsystiň ýadynyň we onuň tejribesiniň baýlygyna ýokary baha beripdi. Ol ýadyň aňly-düşünjeli şahsyýetde kemala gelşiniň ynamlylyk bilen baglydygyny nygtaýardy.

Ýat prosesine psihiki durmuşyň esasy hökmünde seretmek bolar. Ýat munuň özi çylşyrymly psihiki prosesleriň toplumyny özünde jemläp, adam ony aktiw ele almak bilen peýdaly informasiýa almagy we aňynda saklamagy, zerur bolan wagtynda ýene-de ony ýadyna ýa düşürmegi dolandyýar.

Ýat - bu durmuş hadysalaryny we şahsyýetiň işini ýatda galdyrmak, ýatda saklamak we gaýtadan dikeltmekdir.

§ 2. Ýadyň esasy prosesleri

Ýatda saklamak. Ýatda saklamak prosesi üç formada bolup geçýär: ýatda galdyrmak (ygtyýarly we ygtyýarsyz ýatda saklamak

Ýatda galdyrmak — materialyň birnäçe sekuntlap birgezek görkezilmegi netijesinde wakanyň gysga wagtlaýyn we uzak wagtlaýyn ýatda pugta we dogry saklanyp galmagydyr. Ýatda galdyrmak ýoly bilen gysga wagtlaýyn ýatda eýdetik obrazlar döreýär. eýdetizmiň özboluşlylygy şundan ybaratdyr: synag edilýän adam bir surata göz aýlanyndan soň, ýüzüni öwürüp, onuň bölekleri, detallary barada edil şu wagt görülyäň zadyň obrazy kinin olary birmebir gaýtadan dikeldýär. Gysga wagtlaýyn ýatdaky eýdetizm, aýratyn hem çagalarda köp duş gelýär. Eýdetiki obrazlar yzygiderli obrazdan olarda predmetiň özüne mahsus bolan reňkiň we durnukly formanyň saklanyp galýanlygy bilen tapawutlanýar.

Ygtyýarsyz ýatda saklamak - munuň özi wakalaryň (birnäçe gezek gaýtalanmagy netijesinde olaryň ýatda galmagydyr. Ygtyýarsyz ýatda saklamak hemişe bolup durýan, gaýtalanýan wakalaryň söhlelendirýär. Çaga bir ýaşanyndan soň, belli bir dil sredasynda bolmak bilen ene diliniň sözlerini ýat tutýar. Mugallym mekdep okuwçylary bilen birnäçe gezek düşüşandan soň, olar Bilen sapak geçirmese-de, käbirini ýatda saklaýar.

Adamyň ýatda saklamagynyň esasy formasy ygtyýarly ýatda saklamakdyr. Ol zähmet çekmek, adamlaryň aragatnaşyk saklamagy netijesinde döräp, zähmet çekmek üçin zerur bolan bilimleri, öňdäkleri ýatda saklamak, ýerine ýetirmek zerurlygy bilen baglydyr. Okatmakda ýatda saklamaly materialyň möçberi' uly bolsa, ýa-da işiň maksadyna laýyklykda informasiýalaryň uly möçberini ýatda saklamaly boLanda,

adam ýa tutmaklyga geçýär.

Ýat tutmak - munuň özi haýsydyr bir materialy ýatda saklamak maksady bilen ýatda galdyrmakdyr. Ýat tutmak ýörite guralan mnemik (ýat tutmak usuly) işi bolup, ol şahsyýetiň maksatlary we meýilleri bilen bagly zatlaryň, aňda saklanyp galmagyna gönükdirilendir,

Okuwçy daşary ýurt diliniň sözlerini özüne ýaraýanlygy üçin däl-de, olary ýadynda saklamak üçin köp gezek gaýtalaýar. Mugallym klas bilen işlemäge başlanyn-da, okuwçylary ýatda saklamagy maksat edýär. Okamakda ýat tutmak. bilimleri ele almagyň zerur şertleriniň biridir.

Ýatda saklanylýan materialdaky baglanyşyklar, häsiýetine laýyklykda mehaniki we many boýunça ýatda saklamalary tapawutlandyrýarlar. Mehaniki baglanyşyklar ýatda saklanylýan obýektiň giňişlik ýagdaýyny, wagt yzygiderliligini şöhlelendirýär. Many baglanyşyklar - kanuny baglanyşyklary şöhlelendirýär. Köplenç ýatda saklamagyň tärlerine baha berlende bu görnüşler biri-birine garşy goýulýar. Many boýunça ýatda saklamaklyga ýokary baha berlip, ol köp gezek gaýtalamagy talap etmeýär. Mehaniki ýatda saklamagyň roluna kembaha garaýar, sebäbi ol dine ýatdan gaýtalamak bilen deň tutulýar. Dogrudan hem, mehaniki ýatda saklamak, materialyň köp gezek gaýtalanmagyna esaslanýar, ýöne ol manysy boýunça ýatda saklamagyň zerur şertidir.

Ýatda saklamagyň käbir kanunalaýyklyklaryna seredip geçeliň.

Ýatda saklamagyň öňde goýan maksadyna baglylygy. Şu kanunalaýyklygy okuwçylar praktikadan gowy bilýändirler. Olaryň diňe ekzamen tabşyrmak üçin ýat tutýan okuw predmeta ekzamenden soň tiz ýatdan çykýar. Ýatda saklamagyň maksada baglydygy köp gezek eksperimentler arkaly subut edildi. Mugallym başlangyç mekdebiň iki klasnda hem şol bir hekaýany okap berýär. Ol bir klasda hekaýanyň manysyny

indiki sapakda sorajakdygyny, beýleki klasda bolsa, bir hepdeden sorajakdygyny aýdýar. Barlag bir aýdan son geçirilýär. Hekäýany uzak wagtlaryn ýatda saklamak maksady goýlan klasda netije hemişe biräçe esse gowy bolýar

2. Ýatda saklamagyn materialyň beýan ediliş **ediliş serişdesine baglylygy**.

Mugallymyň gürüňi, okuw kitabyňyň ýazylan teksti bilim bermegiň, esasy serişdesidir. Häzirki döwürde mekdepde diňe bir adaty aýanlyk (didaktiki suratlar) däl-de, okatmak maksady bilen köpçülikleýin kommunikiw häzirki zaman serişdeleriniň (kino, telewideniýe, radio) barha giňden ulanylýandygydyr. Şunuň bilen baglylykda bilim bermekde obrazlaryň paýy hem uzul-kesil ýokarlanýar.

Sapakda temanyň manysyny obrazlar bilen baýlaşdyrmak psihologik taýdan goldanylýar, emma obrazly elementleriň sanyň iň çendenaşa köp bolmagy ýatda saklamaga otrisatel täsir edip biler. Okuwçylar ýat tutýan wagtlarynda, diňe bir teksti okap gaýtalamak bilen çäklenmen, sapakda kabul edilýän obrazlary ýada düşürmäge çalyşsalar has amatly bolar.

3. Ýatda saklamagyň, materialyn **logiki strukturasyna** baglylygy. Materialyň, logiki yzygiderlilikde guralmagy ýat tutmagyň üstünlikli bolmagynyň hökmany şertidir. Eksperimentleriň görkezişine görä, beýan ediliş logikasy bozulan okuw materialynyň bölegi, beýan ediliş logikasy berjaý edilen bölekden ýaramaz ýatda galýar. Mundan başga-da, synag edilýän adam logiki baglanyşygy bozulan parçany ýatlap öwrnýän wagtynda mejbury suratda özi bilip, gürüňi logiki yzygiderlilikde düzýär, logiki baglanyşyksyz teksti bolsa täzedan düzýär.

4. Ýatda saklamagyň ýat tutmak **prosesiniň guralysyna** baglylygy. Bu kanunalaýyklyk ýat tutmaklygyň oýlanyşykly yzygiderliliginde, ýat tutulýan materialyň wagt boýunça endigan bölünmeginde ýüze çykýar, ýatda saklanylmaly materialyň kadalaşdyrylmagyny talap edýär.

Studentiň ýa-da okuwçynyň okuw işi guralanda, meňzeş predmetleriň biri-biriniň yzyndan gelmezligiňi gazanmaly. Meňzeş materiallary tapawutlandyrmak we ýatda saklamak kynrak bolýar. Eger biologiyany, matematikany, pedagogikany, fizikany şunuň ýaly yzygiderlikde öwretseň, pugta ýat tutular, ýeňil özleşdiriler, eger matematika, fizika, biologiya, pedagogika ýaly, yzygiderlikde öwretseň, netnjelilik ondan az bolar, sebäbi predmetleriň meňzeşligi kynçylyk döredýär.

Ýatda saklamagy wagta bölmek zerurdyr. Materialy iki-üç sagatdan soň gaýtalsañ, yzly-yzyna iki-üç okanyňdan netijeliräk bolar, köp düşüňjeler ýatda galar.

Möçberi boýunça uly materialy tekste ýakyn, logiki manysy boýunça bölekler bölmek we şol bölekler boýunça ýat tutmak hem-de birnäçe wagtdan soň, materialy doly gaýtalamak maksada laýyk bolar. Şeýle ýol bilen goşgulary, monologlary, birnäçe sözlemden ybarat bolan kesgitlemeleri öwrenmek amatly bolar.

5. Ýatda saklamakda ýadyň hemme görnüşlerini ulanmak zerurdyr. Okuw prosesinde hemişe görüş, eşidiş, hereket ýadyna daýanylmalydyr. Şonuň, üçin-de material ýat tutulanda, ony ýazmak, konspekt etmek, okamak, daşyndan ýa-da içinden gaýtalamak zerurdyr. Içinden ýaýbaňlandyrylyp gaýtalanýanda, kabul edişe sözleýiş-hereket analizatory hem goşulýar we ýatda galan yzlary kesgitlemek üçin mümkinçilikler ýüze çykýar. 6. Çylşyrymly material ýat tutulanda, ony daşyndan gaýtalamak zerurdyr. Pikiriňi doly ýaýbaňlandyrylan sözlemler arkaly gürrüň bermek, beýan etmek, ony içinden gaýtalamakdan has çylşyrymly wezipedir. Şeýle tapawut içki sözleýişden daşky sözleýişe geçmegiň kynçylyklary bilen baglanyşyklydyr. Adam içinden gaýtalamak bilen esasy ýagdaýlary ýatlaýar. Daşyndan gaýtalamak bilen ol özüniň giň tejribesi boýunça kabul edýär we nämäni ýatda saklandygyny, ýene-de nämäni gaýtalamalydygyny dogry

kesgitleýär.

Ýatda galdyrmak. Bu - tejribe arkaly alnan maglumatlaryň, az ýa-da köp wagtlap ýatda durmagydyr. Ýatda galdyrmagyň ýatda galdyrmak we ýatdan çykarmak ýaly iki tarapy bolýar. Şol taraplaryň ikisi-de şahsyýet üçin möhümdir. Köplenç ýatdan çykarmagyň otriňatel tarapy göze ilýär. Studente ýadyna salmak gerek. Emma ol ýatdan çykarypdyr. Ýöne ýatdan çykarmak peýdalydyr we şahsyýetiň tejribesiniň kemala gelmegi bilen organiki baglanyşyklydyr. Wajyp bolmadyk, gaýtalanmaýan, adamyň hatda içinden hem gaýtalamayan maglumatlaryň hemmesi ýatdan çykarylmaga degişlidir. Ýatdan çykarmak bolmasa, aňda has ähmiýetli maglumatlar bilen bir hatarda tötänleýin öwrenilen nädogry maglumatlar hem saklanardy. Hat ýazmakda dogry ýazmagyň awtomatizmne derek olary ýazmagyň düzgünleri yzygiderli ýada düşer durardy. Ýaramaz, kyn emosional tolgunmalar yzygiderli ýada düşüp, adamyň kadaly durmuşyna azar bererdi, göwnüňçökgünlik, biperwaylyk dörederdi.

Emma okatmakda ýatdan çykarmagyň otriňatel häsietdigi gürrüňsizdir. Ýatdan çykarmagyň köp böleginiň material kabul edilenden we ýat tutulandan soňky 48 sagada degişlidigini barlaglar görkezdi. Şu ýerden kim ýatdan çykarmaga garşy göreşmek boýunça käbir maslahatlar ýüze çykýar, bu ýady terbiýelemegiň ýollarydyr.

Material kabul edilenden soň, köp wagt geçmänke gaýtalanmalydyr. Meselem, irden ýazylan leksiýany agşam okamak, konspekte girmedik zatlary ýatlamak peýdalydyr. Bu ýatdan çykarmagyň önümi alar.

Ýada düşürmek munuň özi huşunda galan materialy işde we aragatnaşyk saklananda ýadyňda salmakdyr. Ýada düşürmegiň birnäçe derejesi bolýar. **Tanamak** - bu kabul edişň kömegi bilen ýada düşündirmekdir. Durmuşda şeýle faktlary görmek bolýar. Okuwçynyň sapak ýadyňa düşmeýär, ýöne ol «okadym» diýip aýdýar. Dogrudan hem, ol ýat tutan

materialyna bir-iki minut seretse, ony dogry ýadyna düşürip bilýär. Ine, şu ýada düşürmegiň birinji derejesidir. By ýerde materialyň pugta ýatda galmagy üçin ony kabul etmäge daýanmasaň, ýada düşürmek kyn bolýar. Ýatda saklamak prosesinde tanamak ýat tutmaga zyýan berýär. Okuwçy materialy gaýtalap okanynda, ony tanaýar we ol material şeýle pugta ýadyna dusýändir we ony gürün berip bilerip oýdýar. Şonuň üçin ýat tutulyp öwrenilende, okamak bilen ýada düşürmegi maslahat bermeli, ine, şonda heniz nämäniň ýatda galmandygy okuwçynyň özüne belli bolar.

Hususy ýada düşürmek - munuň özi kyn bolmadyk we kabul etmäge daýanmagy talap etmeýän ýada düşürmekdir. Onuň esasy häsiýeti - ýadyna düşürjek bolanynda -isleg tagallalarynyň bolmazlygydyr. Material özünden huşuňa gelýän ýaly bolýar. Emma möçberi boýunça uly tekstleri ýada düşürmek üçin, plan görnüşinde daýanç materialynyň bolmagy gowudyr. Mugallym sapagy kagyz, konspekt boýunça okap bilmez, yöne beýan etmegiň akymynyň arasyny üzmezlik üçin käwagt plana seretmek zerurdyr. Ýada düşürilýän pursatda uly tekstiň käbir yerleriniň huşundan çykmagy mümkindir. Şona görä, hususy ýada düşürmegiň iň amatly serişdeleriniň biri, her bir özbaşdak pikir üçin plan duzmekdir.

§ 3. Ýadyň görnüşleri

Adamyň ýadynyň umumy ösüş derejesi bolýar. Adatça güýçli ýa-da gowşak ýat görnüşleri göz önünde tutulýar. Bu umumy häsiýetnamalardan başga-da her bir adama ýadyň aýry-aýry görnüşleriniň ösüş derejesini tanawutlandyryrlar. Olar: **söz- logiki, obrazly we emosional ýatlardyr.**

Söz-logiki ýat- munuň özi logiki shemalary, matematiki simwolikalary söz görnüşinde bilmekdir. Ýadyň şu görnüş bilen ýady gowy ösen adama sözleri, ideýalary, logiki konstruksiýalary ýat tutmak ýeňil bolýar. Bu adamda köplenç

ýat tutulýan material görnüş assosiasýalaryny döretmeýär. Şeýle adam durmuşda familiýalary we atlary ýat tutanda köp tagalla etmän, ýöne adamlary obrazly toparlara böljek bolanynda uly kynçylyklar çekýär. Söz logiki görnüşli ýat filosofik jemlemelere, teoretiki pikirler meýilli adamyň akylynyň gurluşy bilen baglanyşykly bolýar.

Söz-logiki ýat pikirleri ýatda saklamakdan we olary ýada düşürmekden ybaratdyr. Biziň pikirlerimiziň sözleşiş bilen üznüksiz baglanyşykly bolýanlygyna görä, pikirleri huşa getirmek hem mydama ol ýa-da beýleki sözleşiş aňlatmasy bilen baglanyşyklydyr. Biz sözlerde aňladylan pikirleri ýatda saklaýarys we huşa getirýäris. Şunuň esasynda ýadyň bu tipine söz-logiki ýat diýlip at berilýär. Söz logiki ýady adam yzygiderli peýdalanýar. Okuw işinde onuň roly çäksiz ululyr. Özalky paragraflarda ýatda saklamak, ýatda galdyrmak we ýada düşürmek proseslerine sereden wag tymyzda, biz esasan, söz-logiki ýady nazarda tutduk.

Obrazly ýat—göz önüne getirme esaslanýan ýatdyr. Onuň ösüş derejesi dürli modallyklar üçin yzygiderli dälidir. Şonuň üçin hem görüş, eşidiş, hereket ýatlary tapawutlandyrylyp, olaryň ösüş derejesine aýratyn üns berilýär. Adamlarda ys alyş, tagam biliş we beýleki ýatlar ösüş derejeleri boýunça tapawutlanýarlar.

Adamda obrazly ýadyň şu agzalyp geçýlýän görnüşleriniň agdyklyk etmegi okatmakda has aýdyň göze ilýär. Eger okuwçy içinden okanynda gowy ýat tutýan bolsa, diýmek, onda görüş ýady osendir. Ol has gowy ösen derejede hem bolup biler. Şeýle bolanynda okuwçy gerek materialyny ýada düşürmeginde, onuň ýazylan sahypasyny hem görýär. Sözbaşylaryň, goşgy setirleriň, düzgünleriň, suratlaryň, çyzgylaryň, hatda abzaslaryň nähili başlanýandygyny göz önüne getirip bilýär. Eger okuwçy öz okan zadyny eşidende ýat tutýan bolsa, onda ýadyň eşidiş tipi osendir. Haty sowatly yazýan, emma grammatikanyň düzgünlerini bilmeýan

okuwçyda görüş-hereket ýady gowy esendir. Professional işde hudojniklerde görüş ýady, kompözitordarda eşidiş ýady, sportsmenlerde hereket ýady ösen bolýar. Mugallym we okuwçy üçin görüş we eşidiş ýadynyň, ýadyň beýleki tipleri bilen utgaşykly esen bolmagy ähmiýetlidir.

Okatmakda okuwçynyň ýadynyň aýratynlyklary durli tarapdan nazara alynmalydyr. Bir tarapdan, ýadyň dürli görnüşlerine degişli işleri öz içine alýan tabşyryklar berip, okuwçylaryň ýadynyň hemme görnüşlerini ösdürmek zerurdyr. Ikinji tarapdan bolsa, okuwçynyň ýadynyň ösen görnüşini netijeli ulanmaga kömek edýän ýollary, serişdeleri oňa salgy bermek zerurdyr. Ýadyň umumy ösüşi materialy ýatlamakda ýadyň ähli görnüşlerini bir wagtyň özünde utgaşdyryp bilşine baglydyr.

Ýadyň aýratynlyklary. Ýatda saklamak haýsydyr bir materialy ýada düşürmek üçin zerur bolan gaýtalamalaryň sany bilen ölçenip bilner. Ýatdan çykarmak ýat tutmak pursatyndan ýatdan çykarmaga çenli geçep Wagt bilen ölçelýär. Şu parametrlr boýunça ýadyň aşakdaky ýaly tipiki aýratynlyklary duş gelyär:

1. Çalt ýatda saklamak we çalt ýatdan çykarmak. Bu ýerde materialyň öz wagtynda gaýtalanmagyny guramak zerurdyr.

2. Haýal ýatda saklamak we haýal ýatdan çykarmak. Bu ýagdaýda gysgajyk bölekleri yzygiderli ýat tutmaklygy üns bermeli.

3. Çalt ýatda saklamak we haýal ýatdan çykarmak. Bu ýat prosesleriniň aýratynlyklarynyň in amatly sazlaşygydyr.

4. Haýal ýatda saklamak we çalt ýatdan çykarmak. Bu ýat prosesleriniň aýratynlyklarynyň amatsyz utgaşmasydyr. Ýady ösdürmegiň üstünde yzygiderli işlemek, ýady türgenleşdirmek zerurdyr.

§ 4. Göz önüne getirme we onuň görnüşleri

Göz önüne getirme. Munuň özi häzirki pursatdan duýgy organlaryna täsir edýeän predmetiň ýa-da hadysanyň obrazydyr. Göz önüne getirmäniň obrazynyň duýmanyň we kabul edişiniň obrazlary bilen deňeşdirip, ony ýatda saklanyp galan predmetiň ýa-da hadysanyň ikinji obrazydyr diýip aýtmak bolar.

Ilkinji gezek dörän obrazlar bilen deňeşdirilende, göz önüne getirmäniň birnäçe aýratynlyklary bardyr. Bir wagt ýaşan jaýymyzy, şaýady bolan wakamyzy hyýalymyzda göz önüne getirmäge synanyşalyň. Hyýaldaky obraz kämil däl, bölekleyin (predmetiň, wakanyň käbir häsiýetleri düşüp galýar), durnuksyz bolar. Mysal üçin, adamlarda görüş göz önüne getirme ukyby dürli-dürlidir. Bir adam obrazy ýadynda aýdyň, açyk, gallýusinasialardaky ýaly görse, beýlekiler ony ýadynda kynçylyk bilen ýüze çykaryp bilýär. Ýöne göz önüne getirme boýunça bir wadyň suratyny çekip bilýär. Adamlaryň surat çekmäge bolan ukyplary dürli-dürli bolýar, ýöne şol bir adamyň çekýän suraty çylşyrymlygy, meňzeşligi, hili boýunça bir den meňzeş bolmaz: olaryň biri predmetiň esasy aýratynlygyny takyk beýan etse, beýlekileri has eý-lan bolar. Biriňji ýagdaýda ikinje garanydda has dolý, aýdyn, dogry göz edune gýetirmelerid bardygyny aýtmak bolar.

Göz önüne getirme - munuň özi, birinjiden, predmetiň jemlenen obrazydyr, adamyň dünýä duýgy arkaly akyl ýetirmesiniň jemidir. Görüş kabul edişiniň ýüze çykmagy üçin sekundyň bir bölegi ýetirlikdir. Bir günün dowamynda şol bir predmetleriň we hadysalaryň ýüzlerçe kabul edilişi bolup geçýär. Eger her bir kabul ediş aňda bir obraz galdyryýan bolsa, onda akyl işi mümkin bolmazdy. Kabul edişin ýüz münlerçe obrazlaryndan birnäçe jemlenen obraz döräp, barlaqlardan görkezişi ýaly, olarda has möhüm zatlar: predmetiň otnositel

ululygy we möçberleri, esasy reňki, olary beýleki meňzeş predmetlerden tapawutlandyran bölekler, şol predmetler bilen işlemek üçin zerur bolan häsiýetler ýatda saklanyp galýar.

Ikinjiden, göz önüne getirme — dünýäni dil arkaly şöhlelendirmegiň zerur bolan mazmun komponentidir. Baý duýgy tejribesine esaslanmazdan, diliň osüşini öňe gidip bilmez. Muny başlangyç mekdepleriň mugallymlary, mekdebe çenli edaralaryň işgärleri gowy bilseler-de, orta mekdepleriň mugallymlary ony köplenç ýatdan çykarýarlar, olar aýdýan sözleri öz-özünden obrazlar bilen baglanyşyklydyr diýip hasap edýärler.

Üçünjiden, göz önüne getirme duýmadan pikirlenmä geçmegiň derejesidir. Duýmanyň we logika laýyklygyň dialektikasy göz önüne getirmäni takyklykdan abstraktlyga geçmegiň zwenosy hökmünde öz içine alýar. Adamda dünýäni şöhlelendirmek diňe bir duýgulaýyn akyl ýetirmäniň derejesinde bolup geçýär. Meselem, edebiýat sapagynda keminäniň «Garyplyk» diýen goşgusy geçilende, mugallym okuwçylaryň özläriniň gözi bilen görmedik taryhy-jemgyýetçilik situasiýalary göz önüne getirmäniň pikirlenmek arkaly ösdürilmegini ýola goýýar:

«Ýylba-ýyldan meniň muflisim çykar,
Garybyn ýüzüne kim gülüp bakar?
Ýörüşsem, ýaryşsam, göräşsem ýykar,
Oýnasam, oýnumda utar garyplyk.
ýa-da
Kimsäge toý-baýram, kisäge zulum».

Piikiriň jemi we başlangyç formasy düşüňjedir. Göz önüne getirmäniň düşüňjäniň mazmuny bilen gös-göni baglanyşygy bardyr. Anyk, takyk düşüňjeler köplenç görüş göz önüne getirmesine esaslanýar. Mysal üçin, «gar» diýen düşüňjäniň tropiki ýerlerde ýaşayanlar üçin hiç hili ähmiýeti

ýokdur. Predmetiň duýgy tejribesinde ýokdugy sebäpli, bu düşünjäniň mazmunyny düşünmek, olar üçin kyndyr. Diýmek, göz öňüne getirmeleriň döremegi üçin, şol predmetleriň, hadysalaryň görülmegi ýa-da bir wagt duýulmagy zerur bolmaýar.

Göz öňüne getirmeniň görnüşleri. Daşky dünýä bolup geçýän hakykatyň obrazda jemlenenlik derejesi boýunça göz öňüne getirmäniň ýekeleýin we umumy görnüşleri tanawutlandyrylýar.

Ýekeleýin göz öňüne getirme bir anyk predmeta ýa-da hadysany göz öňüne getirmekdir. Ol real predmetiň, ýa-da sungat eseriniň kabul etmesi esasynda ýüze çykyp biler. Tokaýda göwnüňe ýaran meýdançany, tanyş adamyny, bir artistiň halaýan pýesaňda ýa-da kinofilminde oýnaýşyň göz öňüne getirmek bolar.

Ýekeleýin göz öňüne getirmeler anyk strukturasynda aýratyn orun tutýarlar. Olar şahsyýetiň etiki we estetiki duýgularynyň ösmegi üçin esas bolup hyzmat edýärler. Ýekeje-de anyk sazy bilmeýän, göz öňüne getirmesinde ýekeje-de sazy gutarnykly saklamadyk adamyň saz bilen gyzyklanmagyna ýa-da ony söýmegine garaşmak bolmaz. Sebäbi gyzyklanma, höwesler, meýiller göz öňüne getirmeleriň döremegine täsir edýärler.

Kitabyň gahrymanlarynyň eden işleriniň etiki tolgundyrmary adamlaryň şeýle ýagdaýlarda özüni alyp barşynyň esasy häsiýetlerini esaslandyrýar. Eger kitap şeýle göz öňüne getirme galdyrmasa, diýmek, okamak boş, emosional täsirsiz geçipdir diýmek bolar. Ýekeleýin göz öňüne getirmeler, ýadyn obrazlary hökmünde öňki görülen we eşidilen zatlary tanamagyň esasydyr. Ýekeleýin göz öňüne getirmeler - umumy göz öňüne getirmeleriň kemala gelmeginiň esasyňy düzýär.

Umumy göz öňüne getirmeler — meňzeş predmetler

toparynyň umumy häsiýetleri barada göz önüne getirmedir. Käte uly adamlar çagalar üçin adamyň suratyny çekenlerinde: «Nokat, nokat, otur, minus, ýüzjagazy gysygrak, eljagazy aýaklary badam boldy, suratymyz adam boldy» diýen ýaly sözleri aýdýarlar. Şeýle suratda adam figurasynyň esasy komponentleri alynýar. Agajyň umumy suraty çekilende, düýbi bilen şahalarynyň görkezilýändigini hemmelere mälimdir. Umumy göz önüne getirmelerde diňe daşky görnüşlerinde meňzeşlik bolan predmetleri we Hadysalary şekillendirmek mümkindir. Haýwanlaryň umumy suratyny çekip bolmaz, emma guşlary, pişikleri, umumy häsiýetde göz önüne getirmek bolar. Göz önüne getirmeler has ýokary derejede jemlenende, obrazlar dargayar, ol dürli predmetleri özüne birleşdirip we aňda ýerleşdirip bilmeýär. Aýry-aýry predmetleri, zatlary diňe hyýalda döretmek bolar. Meselem «Ýarym durna we ýarym pişik» diýen obrazlary diňe hyýalda döretmek mümkindir. Adamyň durmuşynda hyýaly obrazlary göz önüne getirmegiň ösüşi netijesinde ylmy-fantastiki kinolar, eserler, suratlar döredilýär. Olar hakykata hyýaly göz önüne getirmeler bilen çemeleşmeklikdir, hyýaly döredijilikdir.

SORAGLAR

1. Ýat näme we onuň adamyň ýaşayşyndaky we işindäki ähmiýeti nämeden ybarat?
2. Ýatda saklamagyň nähili kanunalaýyklyklary bar?
3. Ýatda saklamak we tanamak näme?
4. Ýadyň, aýratynlyklaryny aýdyp beriň?
5. Göz önüne getirmeleri häsiýetlendirin.

12-NJI BAŞ. PIKIRLENME

§ 1. Pikirlenme hakynda düşünje

Pikirlenme hakykaty şöhlelendirmeginiň ýokary formasydyr. Pikirlenme — munuň özi dil bilen aýrylmaz baglanyşykly, aýry-aýry ýagdaýlar, hadysalar dogrusynda düýpli täzelik açmagyň we agtarmagyň, düşünjeleri jemlemeginiň prosesi bolup, onuň netijesinde barlyk (hakykat) analiziň we sinteziň esasynda aralaşdyrylan usulda şöhlelendirilýär. Akyl ýetirişiň duýgy derejesinde daşky täsirler gös-göni biziň aňymyza degişli obrazlaryň döremegine getirýärler. Obýektiv hakykata akyl ýetirişin söz-logiki derejesinde şöhlelendirilişi has çyşyrymly bolýar. Ol gös-göni däl-de, aralaşdyrylan häsiýetde bolup, onuň netijesinde predmetleriň we hadysalaryň akyl ýetirilişi duýgy derejesinde bolman, kabul edilmeýän häsiýetleri beýnide şöhlelendirilýär. Meselem baha, udel agramy diýen häsiýetler, duýma üsti bilen däl-de, pikirlenmede şöhlelendirilýär. Eger okuwçylara dürli halklaryň ýaşayyş jaýlaryny göz önüne getirmek teklipe edilse, onda olaryň biri aýnadan we betondan gurlan häzirki zamaý jaýlaryny göz önüne getirse, başga biri çtmny, ýene biri ýokarsyna çenli gar syran öýi görýär. Şeýle ýagdaýda dörän göz önüne getirme hakykaty duýma arkaly şöhlelendirmeginiň netijesidir. Şeýle göz önüne getirmeler adamyň geçmişi tejribesinde bolup geçýän real predmetleriň we şekilleriň gös-göni aňda gaýtadan dikeldilmesidir.

Eger tabşyrygy üýtgedip, okuwçylara «Adamyň ýaşayyş jaýy näme?» diýen sowala jotap bermegi teklipe etseň, onda olaryň ýene-de dürli ýaşayyş jaýlarynyň görnüşlerini göz önüne getirmegi mümkin. ýöne, bu ýeterlik däl. Ýaşayyş jaýlarynyň dürli görnüşlerini öz aralarynda deňeşdirilip, olaryň ählisine mahsus bolan esasy alamatlary ýüze çykarmaly bolýar.

Şeýle edilsede, şol alamatlaryň bir topary umumy bolup, başga bir topary bolsa üzül-kesil tapýawutly bolar. Ýaşayş jaýynyň umumy nämedigini aýtmak üçin, aýratyn alamatlardan ünsüni sowup, ýaşayş jaýlarynyň görmüşleriniň her biri üçin mahsus bolan umumy zatlary birleşdirmek gerek bolar. Diňe şeýle pikirleniş ýagdaýlaryndan soň, adamyň ýaşayş jaýy näme diýen sowala umumy kesgitleme bermek bolar. Şeýle kesgitlemäniň döredilmegi akyl ýetirişni duýgulaýyn derejesi bolman, onuň logiki pikirlenme derejesidir. Şu öňde goýlan meseläni çözmek diňe pikirlenme operasiýalarynyň käbir sistemalarynyň kömegi bilen amala aşyrylýar.

§ 2 Pikirlenmäniň operasiýalary

Pikirlenmäniň esasy operasiýalaryna analiz, sintez, deneşdirme, abstraktlaşdyrma, umumylaşdyrma, klassifikasiýalaşdyrma, sistemalaşdyrma ýaly düşüňjeler degişlidir. Bu operasiýalaryň her biri akyl ýetiriş prosesinde belli bir funksiýany ýerine ýetirýär we beýleki operasiýalar bilen çylşyrymly arabagla-nyşykda bolýar.

Analiziň funksiýasy tutuş zady böleklerе bölup, onuň aýry-aýry alamatlaryny, taraplaryny taýawutlandyrmakdan ybaratdyr. Meselem, haýsy-da bolsa bir sözlem analiz edenimizde ýa-da söz toparlaryna bolenimizde, biz aýry-aýry sözleri bolup aýryp, olara atlaryň, işlikleriň, çalyşmalarynyň hallaryň we baş-galaryň toparlaryna degişli edýäris. öwrenilýän predmeti analiz etmek bilen, pikirlenýän adam oňa has çuňňur düşünmäge mümkinçilik gazanýar.

Sintez analiziň prosesinde ýüze çykarylan aýry-aýry elementleri birleşdirmek, olaryň arabaglanşygyny tapmak üçin serişde bolup hyzmat edýär. Meselem, alym köp asyrlar mundan özal ýaşan halkyň hatynyň aýry-aýry belgilerini analiz etmegiň kömegi bilen, ony agzalara bölup, olaryň manysyna göz ýetirip, iýeroglifleri manyly jümlä birleşdirýär. Netijede

haýsy-da bolsa bir ýazgyny okamaga mümkinçilik tapýar.

Deňeşdirmeniň kömegi bilen aýry-aýry obýektiwleriň meňzeşligi we tapawutlary ýüze çykarylýar. Deňeşdirme arkaly adam ozaly bilen teoretiki we praktiki wajyp wezipäni çözmek üçin ähmiýeti bolan sypatlary, alamatlary bölüp aýyrýar. Meselem, bir sesiň aýdylyşyndaky sähelçejik tapawut (meselem, ony ýumşatmaklyk, uzyn ýa-da gysga aýtmaklyk: «tur» we «dur», ýa-da «kel», «gel», «at», «a.t» we ş. m.) sözüň manysyny üýtgedýär.

Abstraktlaşdyrmak bir alamatlary başgalardan tapawutlandyrmagy we olardan ünsi sowmagy üpjün edýär. Abstraktlaşdyrmagyň kömegi bilen amala aşyrylýan umumylaşdyrmalaryň netijesinde aýdyň obraz däl-de, sowa pikir alýarys. Bu ýagdaýda obýektleriň aýry-aýry sypatlary, käwagtda olaryň arasyndaky gatnaşyk pikiriň mazmuny bolup, obýektleriň özleri bolsa pikire girizilýär.

Umumylaşdyrma predmetleri we hadysalary, olaryň esasy alamatlary we häsiýetleri boýunça birleşdirmegiň serişdesidir. Has doly formada umumylaşdyrmak düşüňjelerde amala aşyrylsa-da, ol baryp eýäm göz önüne getirmede emele gelip başlanýar. Adamyň şahsy tejribesiniň umumylaşdyrmak üçin ýeterlik material bermeýän wagty-da bolýar. Adamlar özleriniň işinde elmydama eýýäm umumylaşdyrylan we sözleýişde berkleşdirilen jemgyýetçilik tejribelerine esaslanýarlar.

Her bir söz umumylaşdyrmadyr. Meselem, «raýçy» sözi aýdylanda, birnäçe meňzeş predmetlere: tikiñçiniň gaýçysyna, hirurgyň gaýçysyna, bagbançylyk gaýçysyna, şeýle hem demir kesmek üçin ulanylýan gaýça mahsus bolan sypatlar bu sözde umumylaşdyrylýar.

Klassifikasiýalaşdyrma obýektleri haýsydyr bir esasa görä, böleklere, toparlara bölmäge we soňra birleşdirmäge gönükdirilendir.

Sistemalaşdyrma klassifikasiýalaşdyrmadaky ýaly aýry-

aýry obýektleri däl-de, olaryň toparlaryny, klaslaryny bölmegi we soňra birleşdirmegi üpjün edýär.

Pikirlenme operasiýalary biri-biri bilen baglanyşyklydyr. Pikirlenme operasiýalarynyň her birine aýly işi hökmünde garamak bolar. Şeýle bolanda, psihiki şöhlelenmäniň işjeňlik häsiýeti öňe sürülüp, adamyň pikiriniň aktiwligi, hakykatyň aktiw, döredijilikli özgerdilmek mümkinçiligi nygtalýar.

§ 3. Pikirlenme mesele çözmekde

Pikirlenme prosesi adatça, adam haýsy-da bolsa bir kynçylyga uçranda, bir zada düşünmäge, haýsy-da bolsa bir meseläni çözmäge isleg bildiren ýagdaýynda başlanýar. Başgaça aýdanymyzda, pikirlenme mydama meseleden başlanýar.

Özüňe ýa-da başga birine «pikirlenmegi» ýöne maslahat bermek bilen pikirini işeňňir işlemegini döretmek bolmaz. Munuň çözülmegi üçin pikirlenme talap edýän meseläniň adamyň önünde durmagy, ýa-da adamda şu meseläni çözmek dogrusynda isleg ýa-da borç duýgusynyň döremegi zerurdyr. Şoňa görä, pikirlenýän adamyň birinji alamaty-meseleleri hakykatdan-da bar ýerinde görmegi başarmagyndan ybaratdyr. Meseleler diňe özbaşdak pikirlenmäge endik etmedik adamlar üçin ýokdur we onuň üçin hemme zat öz-özünden düşüňikli ýaly bolup görünýändir. Bilimiň giňelmegi, özal hemme zat aýdyň ýaly bolup görünýän ýerde bize täze problemalaryň üstüni açmaga kömek edip, pikiri osdurýar, ony özbaşdak işlemäge, meseläni çözmegi höweslendirýär.

Meseläniň nämeden ybaratdygyny doly we anyk aňlamak zerurdyr. Mesele çözmekdäki üstünlik özaly bilen meseläniň dogry goýluşyna baglydyr. Meseläni dogry goýmak, meseleniň çözülmegine tarap ýola birinji ädim etmek

diymekdir. Meseläni aňlamagyň yzy bilen, meseläni çözmek prosesi gelýär. Galan çaklamalaryň soňky barlagy meseläni çözmegiň zerur etapydyr. Şu etapda käte haýsydyr bir täze informasiýa almak meselesiniň şertlerini goşmaça takykklamak, doly anyklamak, meseläni täzedən formulirlemek zerurlyklary hem ýüze çykyar.

Pikirlenmede meseläniň çözgüdi dürli-dürli bolup geçip biler. Adamyň synanyşmak we ýalňyşlyklar usulda, has dogry we doly, nädogry çaklamalaryň üsti bilen hereket edýän ýagdaýlarynda bolýar.

Çözgüt kähalatlarda algoritmiň passiw peýdalanylmagyna esaslanylýar: bu ýagdaýda çözüliş eýäm belli bolan ýazgynyň gös-göni amala aşyrylmasy hökmünde bolup geçýär. Adam täze mesele çözmegiň zerurlygyna yzygiderli düş gelmek bilen, meňzeşliklerini ulanýar. Ol käte hiç zady tapawutlandyrmaz, hatda çözgüdiň hemme taraplaryna göz ýetirmän, özüniň geçmiş tejribesinden belli bir nusgany tapýar we şona meňzeşlikde täze ýumşy çözüýär.

Pikir üsti bilen mesele çözmäge has dördijilikli çemeleşmek algoritmiň has aktiw ulanylmasy bolup, ol öz çözgüdini meseleniň mazmunyň uýgünlaşmak arkaly ýa-da meseläniň transformasiýasynda meseläniň yzygiderli çözülmegi üçin böleklere bölünmegi; meseläniň mazmunynyň täzelenmegi; çyzygynyň modeliň, shemanyň gurluşy; meseläniň hususy ýagdaýa ýa-da umumy ýagdaýa getirilmegi tapyp biler.

§ 4. Pikirlenmeniň görnüşleri

Çözülýän ýumşuň mazmunyna baglylykda psihologiyada pikirlenmäniň üç görnüşi tapawutlandyrylýar.

Olar: aýdyň-hereket, aýdyň-obraz söz-logiki görnüşleridir.

Aýdyň-hereket pikirlenmesi. Bu ýerde pikirlenme ýumşuň gös-göni iş prosesinde çözülýändigini bilen häsiýetlendirilär. Aýdyň-hereket pikirlenmesi taryhy

we ontogenetik taýdan adamyň pikirlenmesiniň has irki görnüşidir. Pikirlenmäniň ösüşi zähmet işiniň döreyiş prosesinde hut şu görnüşden başlap, şol döwürde akyl işi heniz predmet-praktiki işden bölünip aýrylmalydyr. Pikirlenmäniň ontogenezdäki ösüşi hem şu görnüşden başlanýar. Çaga ilki başda haýsydyr bir iş meselesiniň çözendä, predmet bilen gös-göni baglanyşykly hereket edýär.

Emma aýdyň hereket pikirlenmesi pikirlenmäniň haýsydyr bir ýönekeý formasydyr diýip pikir etmek ýalňyşdyr. Ol adamzadyň döryän gününden emele gelmek bilen, her bir adamda onun ömrüniň ilkinji günlerinden ýüze çykyp, adamzat taryhynyň butin dowamynda, her bir adamyň ýaş basgançaklarynyň ählisinde saklanyp galýar, ösýär, kämilleşýär.

Pikirlenmede ýumşy gös-göni iş prosesinde çözmek zerurlygy döredýän ýagdaýlaryň hemmesinde pikirlenmäniň bu görnüşi zerur we tapylgysyz bolýar. Biziň her birimiz iz önümiň gapysyny açmak üçin onuň ýanyna baryp, açary gulpa ötürenimizden soň, onuň açmaýanyňy görüp, açary sogrup, öýe girmegiň başga mümkin bolal wariantlary barada oýlanmaýan bolsak gerek. Biz köplenç başgaça edýäris: açary dürli çuňluklara suýşurip, ony dürli taraplara towlaýarys, ganyny itýäris ýa-da özüme çekýäris, ýagny praktiki hereket edip yzygiderli ýüze çykýan çaklamalary praktikada barlap, ýumşy çözmäge çalyşýarys.

Okuwçylarda pikirlenmäniň şu görnüşini ösdürmek üçin, pikirlenme işiniň gös-göni praktiki işe geçýänligi sebäpli, praktiki hereketleriň strukturasynda pikirlenmäniň operasion hereketlerini ýüze çykarmagyň, olary jemlemegiň hem-de täze praktiki messleleri çözmäge geçirmegiň kyndygyny göz önünde tutmak möhümdir. Sebäbi predmeti özleşdirmek bilen baglanyşykly tejribeler, laboratoriya işleri, zähmet sapaklarynda pikirlenme praktiki işi ýerine ýetirmek prosesi belli birlikde alnyp barylýar.

Aýdyň-obrazly pikirlenme. Bu ýerde pikirlenme ýumuşunyň mazmunynyň obrazly materiala esaslanýandygy bilen tapawutlanýar. Diýmek, pikirlenmäniň bu görnüşi haçanda adamyň mesele çözüp, predmetleriň, wakalaryň, hadysalaryň dürli obrazlaryny analiz edýän, deňeşdirýän, jemlejek bolýan wagty ýüze çykýar. My-sal üçin, haýsydyr bir taryhy wakany analiz etmek we jemlemek dürli-dürli amala aşyrylyp bilner.

Aýdyn-obrazly pikirlenmäniň ähmiýeti, onuň adama obýektiv hakykaty köp taraplaýyn we dürlüçe şöhlelendirmäge mümkinçilik berýänliginden ybaratdyr.

Sungatdaky abstraksionizm (aýdyň däl dutulje) ýaly ugruň mysalynda, haçan-da ýöriteleşdiriden obrazly serişdeler aýrylanynda, adamyň dünýäni Şöhlelendirmesiniň nähili garyplaşýandygyny ýeterlik derejede aýdyň görmek bolýar. Şu ugur näçe köp taraply bolsa-da, onuň manysy şol bir bolşuna galýar, Ol obrazy has şowly ýa-da şoweua saýlapyp alii 1 Simwol, bilen çalşyrmakdyr.

Okatmah prosesinde aýdyň-obrazly pikirlenmäni ösdürmek dürli derejelerde jemleneň obrazlar, predl metlerii rec-geli we shematik şekillendirilmegiňiD we simwoliki görkezilmetlpi hereket bilen uggaşdyrylmagyny talap edýän ýumuşlary bz ýçine alýar.

Söz-logiki pikirlenme. Pikirlenmäniň bu görnüşiniň, aýratynlyklary bu ýerde ýumşuň sözleýiş formasynada çözüýänliginden ybaratdyr. Adam sözleýiş formasyny ulanmak bilen has umumy düşüňjeler, käte bolsa göni obrazly anlatmasy bolmadyk düşüňjeler arkaly hereket edýär (mysal üçin, baha, mukdar, gymmat, peýda, döwlet, synp, jemgyýetçilik gatnaşyklary, sosial-taryhy dogruçylyk, prinsipiallyk, watançylyk we ş. m.). Pikirlenmäniň hut şu görnüşi tebigatyň, jemgyýetiň, adamyň özüniň ösüşini kesgitleýän has umumy kanunalaýyklary ýüze çykarmaga mümkinçilik berýär. Pikirlenmäniň bu görnüşi mynasybetli

adam pikirlenme ýumuşlaryny has umumy çözmegi başaryar. Bu görlişiň esasy artykmaçlyklary we ýetmezçilikleri şuldadyr.

Okatmak prosesinde mugallymyň önünde hemişe söz-logiki pikirlenmäni hemme çäreler arkaly ösdürmek wezipesi durýar, sebäbi okuwçylar diňe şu ýagdaýda düşüňjeleri, aýratyn hem olaryň sistemalaryny ele alyp, haýsydyr bir ylmyň kanunalaýyklyklaryna düşüňip biler. Ýöne şunuň bilen birlikde sözleýiş

formasyndaky umumy düşüňjeleriň obýektiw hakykatyň ähli baýlyklaryny özüde jemläp bilmeýändiginde unutmaly däl. Sebäbi söz-logiki pikirlenme bilen tebigatdaky we jemgyýetçilik durmuşyndaky bolup geçýän ýagdaýlary, hadysalary bolşy ýaly adamyň aňyna ýetirmäge mümkinçilik çäklidir

§ 5. Akyllyň hili

Adam akyllynyň hili ozaly bilen pikirlenmäniň dürli görnüşleriniň sazlaşygynyň aýratynlyklary we ösüş derejesi bilen baglanyşyklydyr. Haýsydyr bir ukybyň we meýliň belli bir mazmunly ýumşy çözmäge artykmaçlygynyň bolmagy adamyň akyllynyň hil häsiýetnamalarynyň ilkinjileriniň we has umumyla-rynyň biridir. Bu barada adamyň sensor-perseptiw aýratynlyklary, birinji we ikinji signal sistemalarynyň gatnaşyklary has möhümdir. Emma işiň belli bir görnüşlerindäki tejribäniň aýratyn ähmiýeti bardyr.

Adamyň akyllynyň ikinji umumy hil häsiýetnamasy **pikirlenmäniň mazmun we operasion strukturasynyň** gataşyklarynyň aýratynlyklary bilen baglanyşyklydyr. Ol ýa-da beýleki komponentleriň garmoniki sazlaşygy, belli bir derejede biri-birine laýyk gelmegi has amatly bolýar. Eger adamyň ýadynyň öndümlü işlemegi bilen düşüňjeleriň has uly mukdary özleşdirilse-de, pikirlenme operasiýasynyň osüşiniň degişli derejesine ýetilmez we munuň özi adamyň akyl işiniň

umumy netijesini epesli aşakladar. Eger ýörite türgenleşikleriň netijesinde pikirlenmäniň ol ýa-da beýleki operasiýalary özleşdirilip, emma çuň we doly düşüňjeleri özleşdirmegiň netijesi bolmasa, onda bu hem adamyň akyl işiniň tutuş prosesine otrisatel täsir eder.

Şunun bilen baglanyşyklykda, psihologiýada köplenç akylyň çuňlugy, giňligi, çeyeligi, tankydylygy, özbaşdaklygy ýaly häsiýetlerine hem garalyp geçilýär.

Akylyň çuňlugy we giňligi ýaly häsiýetleriniň gatnaşyklary çylşyrymly we gapma-garşylykly bolýarlar. Häzirki informasiýalaryň akymynyň barha artýan şertlerinde bilimleriň haýsy-da bolsa bir ugry boýunça akylyň çuňlaşmagy gutulgysyz bolup, onuň çäkleriniň daralmagyna getirer. Bilimleriň çuňlugy wakalaryň manysyna aralaşmagyň derejesi bilen kesgitlenip, onuň giňligi bolsa şol wezipäni çözmek üçin dürli ugurlardan bolan bilimleri oňa çekmegiň mümkinçiligi bilen kesgitleýär. Häzirki şertlerde akylyň çuňlugynyň we giňliginiň adama bilimleriň belli bir sistemasynyň çuň we hemmetaraplaýyn ele almaga mümkinçilik berýän sazlaşygy has maksada laýyk hasanlanýar.

Akylyň çeyeligi hut şol bir meseläni çözmegiň ýörite şertlerini doly hasaba almagy, pikirini esasy logikasyny özünde jemleýär çözgüt ýoluny esaslandyrmagy üpjün edýär. Hut akylyň çeyeligi mynasybetli meseläniň talaplaryna has doly jogap berýän täze çemeleşmeleri; täze çözgütleri tapmak başardýar. Akylyň çeyeliginiň gapma-garşylykly häsiýeti onuň inertligi we şablonlygydyr. Pikirlenmäniň şablonlygy we inertligi psihiki päsgelçilikler diýilýän hadysany döredýär, olar bolsa özal öwrenilişen şertlerde täze çözgütleri tapmagy kynlaşdyrýarlar; çözgütleriň täze tärlerini tapmaga, tanyş zatlardaky üýtgeşiklikleri görmäge päsgel berýärler.

Köne we täze ýumuşlaryň hem original çözgütlerini tapmak diňe bir akylyň çeyeligi bilen dälde, onuň tankydylygy bilen baglydyr. Akylyň tankydylygy adamyň belli pozisiýany

eýelemek, öz işinde öňa surulýan çaklamalara dogry baha berip bilmek, olaryň netijelerini barlap bilmek we ş. m. ukypalary bilen häsiýetlendirilýär. Bu adamyň çuň düşüňjeleri we tejribesi mynasybetli amala aşyrylýar. Ýöne bilimleriň we toplapylan tejribäniň tankydy gatnaşyklary kynlaşdyrýan halatlary hem bolýar. Bu şablonlygynyň we inertligiň ýüze çykýan halatlarynda emele gelýär.

Hakykata çuň we köptaraplaýyn esaslandyrylan häsiýetli tankydy gatnaşklar adamyň pähiminiň özbaşdaklygynyň ýüze çykyş formalarynyň biridir. Özbaşdaklyk akylyň esasy häsiýetleriniň biridir. Özbaşdaklyk problema situasiýalarynda adamyň goýýan meseleleri çözmäge mümkinçiliginiň barlygyny, problemany original formirlemegini, çözgüdiň ýörite tärlerini tapmagyny, eýelän pozisiýasynda yzygiderli durmagyny kesgitleýär.

Akylyň dürli häsiýetleriniň özboluşly sazlaşygy, dürli meseleleri çözmekde ol häsiýetleriň durnukly, ýüze çykmagy adamyň akyl işiniň özboluşlylygyny häsiýetlendirýär.

Mugallym okuwçylary okatmak prosesinde akylyň we akyl işiniň diňe bir aýry-aýry polojitel häsiýetleri kemala getirmek bilen çäklenmän, eýsem olaryň belli bir sazlaşykda ýüze çykmagy üçin şert döretmek zerurdyr. Ol akyl işiniň ýeterlik derejede netijeli, öndümlü bolmagyny kemala getirmek üçin, okuw materialynyň çylşyrymly wakalaryny, oýlanmagy talap edýän meseleleri, özbaşdak işlemek üçin ýumuşlary, tabşyryklary yzygiderli we güýçýeterli ýagdaýda bermegi we ýerine ýetirişini barlamagy ýola goýmalydyr. Şeýle şertleriň mümkin boldugyça durnuklylygyny gazanmaga çalyşmalydyr. Her bir okuwçynyň akyl işiniň aýartynlyklaryny hasaba almalydyr. Akyl işiniň netijeliligi we okuwçynyň akyl işiniň dürli görnüşlerini peýdalanmak başarnygy mekdep ýyllarynda kemala gelse, adamyň ondan soňky ýaşaýşynda we ömründe özbaşdak, döredijilikli, tankydy akyl ýetiriş işiniň has netijeli bolmagyny üpjün edip biler. Şeýle şahsyýet durmuşyň

we işiň dürli meselslerini çözmekde özbaşdaklygyny hem-de aktiwligini ýüze çykarmaga ukyply bolar.

SORAGLAR

1. Pikirlenme diýip nämä aýdylýar?
2. Pikirlenmeds umumylaşdyrma we deneşdirme nähili amala aşyrylýar?
3. Klassifikasiýalaşdyrmagyň we sistemalaşdyrmagyň düýp manysy nemedən ybarat? (Mysallary özbaşdak tapyň).
4. Pikirlenmäniň üsti bilen ýumşuň çözgudini tapmak nämeden ybarat?
5. Pikirlenmäniň görnüşlerine degişli mysallar getiriň?
6. Aklyň giňligi we çeyeligi nämeden ybarat?

13-NJI BAŞ. HYÝAL

§ I. Hyýal hakynda düşünje

Hyýalyň kesgitlenişi. Adamyň psihologiýasynyň çylşyrymly strukturasynda hyýal ýa-da fantaziýa ýaly täsin häsiýetler bar. Adam kabul edişini we pikirlenmäniň kömegi bilen daşky dünýäniň, hadysalaryň häsiýetlerine, baglanyşyklaryna we aragatnaşyklaryna göz ýetirýär. Kähalatlarda bolsa, adam öz psihikasynda hakykatda bolan, emma adam tarapyndan real görülmedik, ýöne bolup biläýjek zatlary hem aňynda şöhlendirýär. Ine, bu ýagdaý hyýaldyr. Hyýalda hiç wagt bolmajak, bolup bilmejek zat hem şöhlendirilýär. Başgaça andanynda, adam öz fantaziýasynda wagt we giňişlik babatynda real durmuşyň çäklerinden daşaryk çykýar: ol sökup we duzup bolmajak zatlary sökup we düzüp bilýär, wakalary, prosesleri häzirki döwürden geljege, bir giňişlikden başga bir giňişlige geçirip bilýär.

Hyýal — bu adamda bar bolan bilimleri täze ýagdaýa geçirmek arkaly obrazlar, predmetler, ýagdaýlar döredýan psihiki prosesdir.

Hyýal boş ýerde döräp bilmez. Dogabitdi ker adamyň hiç haçan özüniň hyýalynda reňkli obrazy döredip bilmeýşi ýaly, eneden dogma ker adam hem sesi hiç haçan göz önüne getirip bilmez. Adam fantaziýa döretmek üçin görmeli, eşitmeli, täsir almaly, duýmaly we olary ýatda saklamalydyr, göz önüne getirmeleri baý bolmalydyr.

Adamyň bilimi näçe köp, tejribesi näçe baý bolsa, sonça-da obrazlary utgaşdyrmak üçin mümkinçilikleri barha köp artýar, kämilleşýär.

Adamyň hyýaly zähmet prosesinde döreýdi we ösýädi. Zähmet arkaly adam durmuşy özgerdýär, özüniň isleglerini kanagatlandyrmak üçin zerur bolan täze zatlary döredýär. Şeýle zähmetiň esasy şertleriniň biri-de, onda aňly maksadyň

goýulmagydyr: adam özüniň zähmetiniň netjesini, onuň üsti bilen, özüniň almak isleýän, ýetmekçi bolýan zatlaryny we oňa ýetmegiň usullaryny öňünden pikirlenýär we göz önüne getirýär. Şeýle «göz önüne getirme», «kellede» täze zatlaryň gurulmagy, durmuşyň özgerdilişi hyýal arkaly amala aşyrylýar.

Fantaziýa diňe bir edebi döredijilikde däl-de, esasy kanunlary açýan, tebigatdaky we adamzat jemgyýetindäki hadysalary düşündirýän takyk ylymlarda-da möhüm rol oýnaýar.

D. I. Pisarew «Eger adam arzuw etmek ukybyndan bütibeleý mahrum bolan bolsa, eger ol setanda-seýranda wagtyndan ir öň ümzügip, özüniň hyýalynda öz eli bilen ýaňy keşbine getirip barýan binýadyna tutuş hem bütin ajaplygyna syn edip bilmeýse, onda men adam sungat, ylm we praktiki durmuş babatynda giň hem hysyrdyly işe baş goşup, ony ahyryna ýetirmäge nähili güýç-sebäbiň mejbur edendigini asla göz önüne getirip bilmeýärin» diýip ýazypdy.

Edil şonuň ýaly «Arzuwsyz adam ganatsyz guşdur» diýlişi hem adamyň dürli zatlary arzuw edip, hyýalynda döredip, soňra durmuşa ornaşdyrmaga ymtlyşynyň ugrukdyrylmasy diýmek bolar.

Gündelik durmuş (iş, dynç almak, beýleki adamlar bilen aragatnaşyk saklamak) adamyň önünde köp saply wezipeler goýýar. Olary çözmek üçin hemişe ýeterlik bilim bolmaýar. Hyýal şu etmezçiligi düzetmäge kömek edýär: ol bar bolan maglumatlary utgaşdyrýar, olaryň täze gatnaşyklaryny döredýär we şeýlelik bilen bilimleriň etmezçiligini aradan aýyrýar, önde goýlan meseleleriň çözülişine kömek berýär.

§ 2. Hyýalyň görnüşleri

Hyýalyň gaýtadan dikeldiji we döredijilikli hyýal ýaly iki görnüşini tapawutlandyryrlar.

Gaýtadan dikeldiji hyýal söz, san, nota we beýleki ön

kabul edilen belgi sistemalarynyň esasynda emele gelýär. Adam gaýtadan dikeldiji hyýal bilen ýada düşürmek esasynda öz ygtyýarynda bar bolan belgi sistemasyny bilimler bilen baýlaşdyrýar. Muňa çeper edebiýat okamak, priboryň, agregatyň çyzgysyny, gurulýan desganyň planyny özleşdirmek mysal bolup biler.

Adam aý-aýdyň gijäniň beýan edilişini kitapda okanda, ýazyjynyň döredijilikli hyýalynyň we hut özüniň ýatlamalarynyň, tejribesiniň esasynda döredýän hyýalynyň möçberinde göz önüne getirýär.

Gaýtadan dikeldiji hyýalyň okuw materialyny özleşdirmekde uly ämiýeti bardyr. Hyýalyň bu gernüşi bolmasa, geografiýany we başga-da birnäçe predmetleri öwrenmek mümkin däldir. Eger taryhy öwrenmeklige gaýtadan dikeldiji hyýal goşulmasa, ol ýöne bir seneleri sanaýan gurak shema öwrülýär. okuwçy taryhy öwrenende heňiz bilimleri we durmuş tejribesiniň baý bolmadyk zapaslaryndan peýdalanylanlygy üçin, taryhy wakalary obrazlarda göz önüne getirmek ona kyn bolýar. Ol käwagt häzýrki döwrüň göz önüne getirmelerine daýanyar we olary geçmişe geçirýär. Bu nädogrudyr, taryhy perspektiwalary, taryhyň logikasyny bozmakdyr. Pedagogik prosesiniň esasy wezipeleriniň biri-de taryhy, geografiýany we beýleki predmetleri öwrenmegiň dowamynda okuwçylarda aýdyň obrazlary döredip, olara suratlaryň, ýagdanlaryň, wakalaryň hakyky mazmunyny ýada salmaga kömek etmektir.

Döredijilik-hyýal-täze we original obrazlary özbaşdak döretmektir. Bu hyýal ýazyjylarda, hudojniklerde, kompozitorlarda, alymlarda, arhitektorlarda we başga-da ençeme hünärli adamlarda has esendir. Şu ýerde «täze» diýen sözüň iki manysyny obýektiv we subýektiv täzeligi tapawutlandyrmak zerurdyr. Obýektiv gözelligi hiç wagtda materiallaşdyrylan ýa-da ideal görnüşde ýok bolan obrazlar, ideýalardyr. Bu täzelik öňden bar bolan zatlary gaýtalaman, ol

originaldyr. Subýektiv täzelik-hut şol adam üçin täzelikdir. Ol öňden jemgyýetde bar bolan, emma şol adama heniz mälim bolmadyk zadyň obrazynyň, idealynyň döredilmeridir. Ol muny özi üçin original, gaýtalanmajak zat hökmünde açýar we ony beýlekiler üçin näbelli zat hasaplaýar.

Döredijilikli hyýal gaýtadan dikeldiji hyýaldan has çuň we çylşyrymlydyr. Atomyň gurluşynyň planetar modelini (Rözerford, Bor), otnositellik taglymatyny esaslandyrmak (Eýnşteýn), türkmen halysynyň gölüni döretmek (nebelli gadymy ussat) ýaly ýokdan bar edilen zatlary, öňden bar bolan zatlary göz önüne getirmekligi gaýtadan dikeltmek bilen deneşdirip bolmaz.

Hyýalyň ygtyýarly we ygtyýarsyz görnüşleri-de bardyr. Ygtyýarsyz hyýal obrazlary döretmek prosesine erkin gatnaşmaýanlygy ýa-da örän az goşulýandygy bilen tpaawutlanýar. Şeýle hyýalyň has ösen derejesi duýş görmekdir. Hyýalyň ygtyýarsyz görnüşiniň ýe-ne biri samramakdyr. Adam näsaglyk halýnda, oýalykdan uka geçýän ýagdaýynda samraýar, gepleýär. Şeýle ýagdaýlarda salgym bolup görünýän obrazlaryň haýsydyr bir umumy baglanyşygy bar hem bolsa, ýöne olar real ýagdaýy hasaba alman birleşýärler, baglanyşýarlar, Şeýle hyýalyň netijesi ideal, psihiki derejesinde galýar. Ony kadaly durmuşa geçirmek mümkin däldir. Käbir adamlarda kemhyýallyk çendenaşa artykmaç roly oýnaýar: kem-hyýallyk reallygyň orun tutujysy bolýar, adam öz döreden düşüňjesinde ýaşap, ondan lezzet alýar.

Ygtyýarly hyýal. Hyýalyň bu görnüşinde ýumuş ýerine ýetirilende, obrazlaryň we erk tagallalarynyň galtaşýandygy häsiýetlidir. Gaýtadan dikeldiji we döredijilik hyýaly ygtyýarly häsiýetde bolup biler. Notany gowy bilmeýän adamyny göz önüne getirelin. Ol notada özüniň gowy görýän aýdymyny öwrenmek isleýär. Saz guralynda ýa-da öz sesiniň, üsti bilen notadaky heňleri gaýtalamak öryän kynlyk bilen geçýär. Adam notalaryň saz bolup ýaňlanmagy üçin köp tagalla we güýç sarp

edýär. Metal işläp bejeriji tokar tımarlanmadyk demir böleginde ýasaljak maşynyň detalyny we onuň üstünde özüniň nähili işlejekdigini öňünden göz öňüne getirýär. Işin görkezilen bu görmüşleri ygtyýarly hyýalyň - esasynda amala aşyrylýar.

Arzuw. Bu hyýalyň aýratyn formasy bolup, täze obrazlary özbaşdak döretmekdir. Arzuw - bu islenýän geljegiň obrazlaryny döretmekdir. Adam öz ünsüni çekýän, şatlyk getirýän, özüniň in gymmatly arzuwlaryny we isleglerini kanagatlandyryýan zatlar barada arzuw edýär. Adam erbet, özüni gyzyklandyрмаýan zatlar barada arzuw etmeýär. Arzuw adamyn, bütin ömrüniň manysynynda özünde jemläp biler. Ol real hakykata ýakyn we real däl (hakykatdan daş) bolup biler. Arzuw hakykata ýakyn bolanda, adam öz arzuwynyň mazmunyň we ona ýetmegiň ýollaryny ýeterlik derejede göz öňüne getirýär.

Real ýagdaýda arzuwyň, mazmuny we ony durmuşa geçirmegiň ýollary kesgitlenmedik häsiýetde bolýar. Arzuwyň başlanyşy aktiw bolup, ol belli bir derejede adamyn işiniň hereketlendiriji guýjüdür. Köplenç öňde goýlan arzuwy soňky nesiller durmuşa geçirýärler.

Real däl, arzuwyň iki wariantyny ýüze çykarmak bolýar. Olaryň birinjisinde, adam öz arzuwynyň mazmunyna ynanýar we bu arzuw oňa hasyl bolýjak ýaly bolup gerünýär. Ol munuň nähili we haçan boljakdygyny bilmese-de, arzuwyna hökman ýetjegine ýürekden ynanýar. Bu ýagdaýda ol özüniň obýektiw mümkinçiliklerine çakdanaşa baha berýär. Netijede arzuwlaryň obýektine ýetmek üçin sarp edýlen tagallalar biderek bolup çykýar. Munuň özi «puç bolan arzuwlar» diýlip, atlandyrylýan ýagdaýdyr.

Hakykatdan daş bolan arzuwyň ikinji wariantynda adam ony ilki başdan çyny bilen kabul etmeýär, ýöne nähili-de bolsa bu arzuwlar onuň kalbyny eýeleýär. Arzuw bu ýagdaýda durmuşdaky şowsuzlyklaryň öwezini doldurýar, käte bolsa ol ömrüň esasy manysyna öwrülýär.

Hakykata ýakyn bolan arzuw bu jemgyýetçilik we şahsy möhüm işleriň planlaşdyrylmagynyň başlangyjydyr. K. E. Siolkowskiň adamyny kosmosa uçurmaklyk baradaky eden arzuwyny adamlar häzir iş ýüzünde subut edýärler.

§ 3. Döredijilik we onuň görnüşleri

Döredijilik munuň özi çylşyrymly psihologik prosesdir. Ol psihikanyň haýsydyr bir tarapyna syrykdyrylman, ol adam aňynyň akyl ýetiriş, emosiýa we erk ýaly ugurlarynyň sintezi hökmünde ýüze çykýar. Döredijilik şahsyýetiň indiividual aýratynlyklary, (häsiýeti, ukyplary, islegleri we ş. m.) bilen baglanyşyklydyr.

Döredijilik prosesi köp taraplaýyň bolmak bilen, onda hyýal aýratyn orun tutýar. Ol obrazly aýdanynda, bu prosesde merkezi orunda bolmak bilen, döredijiligi üpjün edýän beýleki psihiki prosesleri we häsiýetleri töwereginde jemleýär. Döredijilik prosesinde fantaziýanyň gerimi bilimler arkady (pikirlenmenmäniň netijesinde gazanylan) üpjün edilip, ukyplar hem-de maksada okgunlylyk arkaly pugtalandyrylýar we emosional äheň bilen bezelýär. Hyýalyň aýgytlaýjy roly oýnaýan bu prosesi tutuş psihiki aktiwlik uly açyşlara, adamyň durmuşynyň ähli görnüşlerinde maddy we ruhy baýlyklaryň döredilmegine getirip biler.

Ylmy döredijilik- bu akyl ýetirişiň ýokary derejesidir. Ony öňden gazanylan bilimlere esaslanmazdan amala aşyrmak mümkin däl. Taze zady diňe şu ugurdan eýäm gazanylan bilimleri aktiw ösdürmek, utgaşdyrmak arkaly döretmek mümkindir.

Ylmy döredijilik. Ylmy döredijilik özal belli bolmadyk (otnositel) hadysalary, olaryň aragatnaşyklaryny, baglanyşyklaryny açmaga, tebigatdaky we jemgyýetdäki näbelli prosesleri öwrenmäge gönükdirilendir. Ylmy döredijilik, hadysalaryň, prosesleriň ýüze çykyşyny

kesgitlemegi, olary döredýän sebäpleri açmagy maksat edinýär. Ol döredýän we deredilýän hadysalaryň, faktlaryň we wakalaryň logiki zynjyryny, baglanyşygyny anyklaýar. Şonuň üçin ylmy döredijilik prosesinde hyýal möhüm roly oýnaýar. Ol kabul edilýän ýa-da göz önüne getirilýän faktlara daýanyp, olary analizleýär, birleşdirýär, deneşdirýär, umumylaşdyrýar, kanuny arabaglanyşygy ýüze çykarýar. ýöne alyma hemişe öwrenýän zadynyň logiki yzygiderliligini döretmek başartmaýar, onuň ygtyýaryndaky faktlar azlyk edip ýa-da bar bolan faktlar materialyň umumy kabul edilen logiki yzygiderliliginiň gurluşyna ters gelip biler. Şeýle ýagdaýda barlagçy hyýaly ulanýar we etmezçiligi düzedýär.

Şeýlelik bilen, alym öz hyýalynda faktlaryň we düzgünleriň eýýäm subut edilen zynjyryndaky ýetmeýän zwenony döredýär. Şol zwenno heniz esaslandyrylmadyk hem bolsa, ol real bar bolýar. Problemanyň üstünde geçirilýän ondan sonky döredijilik işi şol zwenonyň kanunydygyny ýa-da dälidigini subut etmekden ybaratdyr. Olaryň birinjisi subut edilen ýagdaýda, hyýal polojitel roly oýnapdyr, eger ol nädogry bolup çykسا, onda fantaziýa taralyndan döredilşi: şol zwenno wagtlaýyn bolsa-da zerur zwenodyr.

Edebi döredijilik. Ol ylmy döredijilikden düýpli talawutlanýar. Käte ýazyjynyň zähmetini ýönekeý, hiç hili bilim döredijilik talap etmeýän iş hasap edýärler. Bu ýagdaýda takmynan şeýle pikir ýöredilýär: «Kelläňe geldimi, oturyp ýazanmaly». Elbetde, sowatly uly adam üçin mekdepdäki duzmanıň derejesinde edebi eser ýazmak şeýle kyn däl. Ýöne, häzirki durmuşyň we geçmişiň hakyky keşbini beýan edýän çeper eser döretmek, onda öz ýazyjylyk ýörelgäni beýan etmek aňsat iş dälidir.

Ýazyjynyň döredijilik prosesi esasy ideýany tanamakdan başlanýar. Ýazyjy eseriň ideýasynyň, mazmunynyň üstünde işlän döwründe ona köp wagt sara edýär, material ýygnamak boýunça uly we hysyrdydy iş

geçirýär. Ol diňe bir esere girjek wakalar barada dälde, eýsem beýan edilýän wakalaryň hakyky ýagdaýyny döredýän, olaryň" içine aralaşmaga, wakalara duýgularyň we paýhasyň bilen ornaşmaga mümkinçilik berýän materiallary hem ýygnaýar.

Ýazyjy eseriň sýujetiniň üstünde-de köp işlemeli bolýar. Sýujet, munuň özi dine bir bar bolan hadysany, wakany jikme-jik beýan etmek däl (Elbete, onuň esasy çäkleri saklanyp biler). Sýujet-de tipiki zatlar we awtoryň pözişyasy hem öz beýanyňy tapýar.

Ýazyjynyň işiniň esasy çeşmesi onuň gözegçilikleri, syn etmeleri hem-de fantazyasydyr. Ýazyjynyň ýiti nazaryndan predmetiň detallary, hatda gizlin bolýmaly ýaly pikir we dulgular hem sypmaly däl: Ýazyjy ony ýadyna salýar we gerek wagty esere goşýar. Ol dürli döwürlerde, dürli ýagdaýlarda özüde galan täsirleri birleşdirýär we özboluşly, emma tipiki original personaž döredýär.

Eýsem, edebi döredijiligiň nähili esasy etaplary bar?

1. Eseriň ideýasynyň, mazmunylyň ýüze çykmagy.
2. Material toplamak.
3. Sýžetiň üstünde işlemek (gahrymanlaryň özara gatnaşyklaryny, olaryň özüni alyp barylaryny we işlerini kesgitlemek).
4. Sýžete mazmun bermek, eseri ýazmak.

Şu agzalan etaplaryň her biri çylşyrymly, köp taraply döredijilik işidir.

Hyýalyň edebi döredijilikde oýnaýan roly ylmy döredijilik bilen deneşdirilende azrak tapawutlydyr. Ýazyjy eseriň üstünde işläp başlanyndan turuwbaşdan ona daýanýar. Alyma seredeňde ýazyjyny takyk sanlar we faktlar az gyzyklandyrýar. Ol bu maglumatlara erkana çemeleşip, olaryň ýerini, wagtyny üýtgedip hem biler. Çeper eserinde faktlaryň logikasy hudožnigiň fantazyasy bilen döredilen sýžet logikasyna we gahrymanlaryň, özlerini alyp barylş logikasyna garaşly bolýar. Çeper eserinde adatdaň daşary wakalary

suratlandyrmaga hem ýol berilýar. Ýöne wakalaryň, obrazyň, logikasy bozulsa, çeper eser gymmatyny ýitirýär. Okyjy ýazyja ynanmasyny bes edýär Bu bolsa ýazyjy uçii iň ýakymsyz zatdyr.

Çeper döredijilik. Bu hünär hudožnige, heýkel taraşça, nagyş basyja we beýlekilere mahsusdyr. Ady agzalan hünärleriň her biri peýdalanylýan materialyň, guralyň özboluşlylyklary, ýerine ýetiriliş tehnikasynyň aýratynlyklary bilen tapawutlanýar. Mysal üçin- jiwopisçy hudožnik kendir mata kagyz, karton, agaç gurallary, reňkli, çotga, galam ulanýar. Heýkeltaraşçy göwrümli toýun, gips, daş, agaç ýaly materiallar we dürli gurallar bilen iş salyşýar. Ýöne bu çeper döredijiligiň-daşky material we tehniki tarapydyr. Onuň beýleki içki, psihologik tarapy hem bardyr.

Žiwopisçiniň we heýkeltaraşçynyň döredijiligi başyndan aýagyna çenli fantaziýa ýugrulandyr. Bu aýratynlyklar olaryň görüş obrazlaryna esaslanylýp, göze görünýän zatlar bilen iş salyşýanlygyndandyr. Hudožnigiň we heýkeltaraşçynyň fantaziýasy özüniň has aýdynlygy, janlylygy, şekillendirilýän zadyň owunjak häsiýetlerini hem (formasyny, reňkini, ýagtylygyny) beýan edýän-obrazlaryň-da işjeňligi bilen häsiýetlendirilýär.

Saz döredijiligi. Saz döredijiliginde kompözitory» we ýerine ýetirjiniň döredijiligini tapawutlanlyrmak zerurdyr. Kompozitory döredijiligini original özalky zatlary gaýtalamaýan saz eserlerini döretmegi göz önünde tutýar: ýerine ýetirjilik bolsa saz eseriniň düşündirilişini göz önünde tutýar.

Kompozitorlyk döredijiligi döredijiligiň beýleki görnüşlerinden diňe bir materialy bilen däl-de, eýsem döredijilik aktyny barşy, akymy boýunça has belli bir derejede tapawutlanýar. Kompozitoryň aňynda dunýä owazlardan doly bolup görünýar. (Beýle diýmek, kompozitor duýgurlygyň beýleki görnüşleriniň mahrum diýildigi däl-dir).

Beýleki adamlaryň motoryň sesini ýa-da gapyňyň jygyldysyny, ýapdan akýan suwuň şagtyldysyny ýa-da ýapraklaryň sygyrdysyny eşidýän ýerinde, kompozitoryň aňynda sazly obraz döredýär. Kompozitor üçin, hatda ümsüm hem «saz» bolup hem ýaňlanýar. Saz eseri döredilende, başlangyç material durmuş fakty bolup, ol bolsa emosional ýagdaý döredýär we öz gezeginde saz bilen beýan edilýär. Ine, şeýdip heň doreýär. Howply ýagdaýy sazyň howsalaly ähheň»i, şatlygy bolsa inçe näzik mylaýym heňler beýan edýär.

§ 4. Mugallymlyk işinde hyýalyň roly

Mugallymyň terbeçilik işi göräýmage okugwçynyň tertip-düzgüniniň faktlaryny bilmäge. olary analiz etmage, pedagogik taýdan täsir etmekligi gurmaga gönükdirilen ýalydyr. Emma bu beýle däl. Mugallymçylyk işi pikirlenmegi, podagogik prosesini geçişini önünde hyýalda döretmegi, göz önüne getirmegi guraýar. Öz işiniň ýakyn we uzak geljegini, okuwçynyň terbiyeçilik täsirine jogap hökmündäki hereketlerini we tertip-düzgünini önünden görmek, okuw işiniň we çaganyň şahsyýetiniň osüşini çaklamak we proetlemek mugallymyň-terbiýeçiniň möhüm wezipesidir. Bu işleriň hemmesinde hyýal proselerine uly rol degişlidir.

Okuw-terbiyeçilik işinde geljegi önünden görmegiň çylşyrymlygy okuwçynyň tertip-düzgüniniň we osüşiniň inňän köp faktlar arkaly döredilýänligi bilen düşündirilýär. Çaganyň özüni alyp baryşy dürli-dürlüligi bilen tapawutlanýar. Bu ýerde şol bir sebäpler durli hereketleri döredip bilýär. Şol bir höweslendirmäniň özi okuwçynyň aňynda dürli görnüşlerde täzelen işlenip, onuň özüni alyp barşynda öz beýanyyny tapýar. Bu onuň höweslendirmä düşüniş derejesine, kabul ediş derejesine, hut şu pursatdaky ýagdaýyna mugallyma bolan garaýşyna, deň-duşlarynyň täsirine we ş. m. baglydyr.

Pedagog okuwçynyň hut şu pursatdaky reaksiýalaryny,

şeyle hem onuñ ýakyn geljekde özüni alyp barşynda dorejek üntgeşmeleri» sebapleriniñ» kompleksini öňünden görmegi başarmalydyr, hyýaly oýlanmalary döretmelidir.

Mugallymyñ zähmetinde hyýalyň. zerurlygyny bellemek bilen birlikle, bir howatyrly zat barada hem aýtmak zerurdyr. Okuwçynyñ bahasy onuñ jogabynyñ we özüni alyp barşyny dogry faktlarynyñ esasynda goýulmalydyr.

Mugallymda terbiýeçide şol faktlaryñ dogrulygy barada şübhe bolmaly däldir. Eger okuwçynyñ özüni alyp barşynyñ dogrulygyna kabul edişin esasynda däl-de, hyýalyñ esasynda baha berilse, onda uly ýalňyşlyk goýberilýär. Hyýala getirilip, toslanyp tapylan faktyñ tertip-düzgünüñ, işin hakyky fakty hökmünde kabul edilmegi okuwçyny hem mugallymy hem erbet netijelere getirip biler. Okuwça we onuñ işlerine baha berlende, onuñ her bir hereketi we etmişi logiki taýdan baglanyşykly zynjyra düzülmelidir, Bu babatda mugallymyñ zähmeti alymyñ döredijilikli zähmetinden kän bir tapawutlanmaýar.

Ruhubelentlik. Döredijilik bu tutuş bolmadyk üznüksiz prosesdir. Onda ýokary göterilişler, durgunlyk, ruhdan düşmek orunlaryny çalyşýarlar.

Ruhubelentlik döredijilikde in uly ýokary göteriliş ýagdaýy bolmak bilen, onda akyl ýetiriliş we emosional sferalar bir joşguna birleşýär we döredijilik ýumşuny çözmäge gönükdirilip, in ýokary netije gazanmaga mümkinçilik berýär.

Adam ruhubelentlik ýagdaýynda meseläniñ uzak wagtlap tapman ýören çözgüdini tapyp bilýär. Aýratyn emosional ýokary göteriliş, pikir in aýdyňlygy, düşnükçiligi, dartgynly tolgunmalaryñ bolmazlygy ine, bu häsiýetler ruhubelentlige mahsusdyr.

Ruhubelentlik ýagdaýy uzak dowam etmeýär. Aýry aýry adamlarda birnäçe sagatdan birnäçe güne çenli dowam edip, ol yzygiderli dartgynly işin netijesini gazanmaga mümkinçilik berýär.

Ol işsizlik ýagdaýynda döremeýär. I. E. Repiniň aýdyşy ýaly ruhubelentlik «ejirli zähmet üçin goşantdyr». Diýmek, aýry-aýry işlerde ýüze çykýan kynçylygy ýeňip geçmegiň güýç beriji serişdesidir. Okatmak prosesinde okuwçynyň, ruhobelentligini döretmek, onuň mysal-meseleleri çözüşini, obrazlary häsiýetlendirişini we ş. m. makullamak bilen gazanmak bolar. Ruhubelentligiň arzuw bilen birleşmegi okuwçynyň okuw işini aňsatlyk bilen özleşdirmegine, ýumuşlary ýerine ýetirmegine täsir edip biler. Emma mekdep praktikasynda mugallymlaryň okuwçylarda ruhobelentligi oýandyrmak, döretmek, terbiýelemek baradaky aladasy goýulýan talapdan has egsikdir. Ruhubelentlik diňe oňat okaýan okuwçyda däl-de, hatda gowşak okaýan okuwçylarda-da öňe ymytylýş, özune ynamlylygy kemala getirmäge täsir edip biler. Şu nukdaýnazardan mugallymlaryň, terbiýeçileriň, ata--eneleriň döredijiligiň dürli ugurlary baradaky psihologik kanunalaýyklardan baş çykarmagy öwrenmegi häzirki günün möhüm meselesidir. Bu bolsa, çagalaryň okuwa, ylmyň aýry-aýry ugurlaryna gyzyklanmasynyň ýüze çykmagyna täsir eder. Mugallymlaryň, ata-eneleriň çagalarda ruhobelentligi döretmegi üçin, olaryň çagalary erlikli, adalatly makullamagy maksada laýykdyr.

SORAGLAR

1. Hyýal diýip näme aýdylýar?
2. Gaýtadan dikeldiji hyýal näme we onuň ähmiýeti nämeden ybarat?
3. Arzuwyň manysyny düşündiriň?
4. Döredijilik näme we onuň nähili görnüşleri bar?
5. Ruhubelentligiň okuw prosesinde nähil roly bar?

14-NJI BAŞ. EMOSIÝALAR WE DUÝGYLAR

§ 1. Emosiýalar we duýgular, olaryň esasy funksiýalary, hilleri

Emosiýalar we duýgular hakynda düşünje. Siz gününň dogşuna syn edeniňizde, kitap okanyňyzda, saz diňläniňizde, ýüze çykyan soraga jogap gözläniňizde ýa-da geljek barada arzuw edeniňizde, sizde akyl ýetiriş işiniň dürli formalary bilen birlikde töwerekdäki dünýä barada gatnaşyklar döreýär. Okaýan kitabyňyz ýa-da ýerine ýetirýän işiňiz sizi şatlandyryp ýa-da gynandyrp, kanagatlandyrmak ýa-da närazylyk döredip biler. Şatlyk, tukatlyk, gorky, begenmek, ökünmek bularyň hemmesi dürli-dürli duýgular we emosiýalardyr. Olar adamyň psihiki şöhlendiriş işiniň ýüze çykmalarynyň biridir. F.Engels «Daşky dünýäniň adama edýän täsiri onuň kellesinde yz galdyryp, onda duýgular, pikirler, islegleriň ýüze çykmasy görmüşinde şöhleleýär» diýip belleýär.

Eger kabul edişde, duýmada pikirlenmede we göz önüne getirmede dürli predmetler we hadysalar, olaryň dürli-dürli häsiýetleri we hilleri, mümkin bolan arabaglanyşyklary we garaşlylykdary şöhlendirýän bolsa, onda emosiýalarda duýgularda adam özüniň akyl ýetirýän zadynyň mazmynyna bolan gatnaşygyny ýüze çykarýar.

Emosiýalarda we duýgularda adamyň özüni alyp barşyna, hereketlerine, aýdýan zadyna. işine göwnüniň ýetäpligi ýa-da ýetmeýämligi ýüze çykarýar, olar dürli ýagdaýlarda aňladylyar.

Emosiýalar we duýgular - munuň özi adamyň töwerekdäki zatlar we öz-özüne bolan özboluşly gatnaşyklardyr. Olar adamyň akyl ýetirişinden aýrybaşga bolman, onuň iş prosesinde döreýärler we onuň gidişine tasir edýärler.

Emosiýalaryň we duýgularyň çeşmesi bolup obýektiv predmetler we hadysalar, ýerine ýetirilýän iş, biziň psihikamyzda we organizmizde bolup geçýän özgerişler hyzmat edýärler. Şol bir predmetleriň adam üçin ähmiýeti dürli wagtlarda bir meňzeş bolmaýar. Suwsan adamyň içen bir bulgur suwy ony gandyryýar, lezzet berýär. Eger suwsamaýan adamyny suw içmäge mejbur etseň, onda närazylyk döreýär, gaharlanýar. Saz diňlemek ýakymly, ýöne konsert has uzaga çekse, tolgunmalar gowşaýar; kütelýär, adam ýadýar ünsi sowulýar.

Emosiýalaryň we duýgularyň özboluşlygy, adamyň taraplary, delleri, meýilleri, onuň häsiýetiniň, erkininiň aýratynlyklary bilen kesgitlenýär. Şu komponentleriň birisiniň üýtgemegi bilen, islegiň predmetine bolan gatnaşygy hem üýtgeýär. Şeýlelikde adamyň hakykata bolan şahsy gatnaşyklary ýüze çykyar.

Duýgular we emosiýalar dünýäsi örän çylşyrymly we köp taraplydyr. Olaryň guralaşynyň ýakymlylygyny we ýüze çykyşynyň köp taraplylygyny köplenç adamyň özi duýmaýar. Başdan geçirilen duýgularyň psihiki analiziň çylşyrymlylygy, şeýle hem predmetlere we hadysalara bolan gatnaşyklaryň şahsyýetiň ýerine ýetirýän akyl ýetiriş işine, erk-isleginiň aktiwligine baglydygy bilen düşündirilýär. Öz duýgularyň ba'rada gurrüň bermekdäki tolgunmalar, olary dilden aýtmagyň kypçylykly bolýanlygy hemmelere mälindir. Tapýan sözleriň ynandyryjylygyna, onuň emosional alamatlarynyň suratlandyrylyşyna, dogrulygyňa şübhe döreýär.

Duýgularyň we emosiýalaryň esasy funksiýalary. Biziň Duýgularymyz iki funksiýany: signal berijilik we dolandyryjylyk funksiýalaryny ýerine ýetirýärler.

Duýgularyň signal berijilik funksiýasy gyançlaryň daşky sredada we adamyň organizminde bolup geçýän özgerişlere laýyklykda döreýänligi we üýtgeýänligi bilen

baglanyşyklydyr. Duýgularyň dolandyryjy funsiýasy durnukly gylançlaryň şahsyýetiň özüni alyp barşyna tasir etmeklen ony gollaýapdygyndan, duş gelen päsgelçilikleri ýeňip geçmäge ýardam edýändiginden ýa-da işiň gidişine päsgel berip, onüňe böwet bolýandygyndap ybaratdyr.

Emosiýalaryň dolapdyryjy mehanizmleri emosional tolgunmalary azaldyp, ýa-da onuň ösmegine ýardam edip binler. MýsaL üçin tukatlyk, sussupeslik, gam-gussa alamyny tutuşlygyna aljyradýar: olar diňe psihiki taýdan ýaramaz täsir etmek bilen çäklenmen, eýsem soňra kesele owrülip biljek organiki özgerişler hem döredýärler. Şeýle psihiki ýagdaýda bolmak orän howply bolup biler. Şona gorä şol wagtyň özünde ony haýsydyr bir maksada gönükdirilen işiň üsti bilen aýyrmaga adamyň köplenç öz guýji, erki-ygtyýary ýetmeýär. Eger güýçli şatlykly duýgular myşsalaryň hereketi, gülki, şatlyk bilen utgaşdyrylmasa, bu duýgular hem organizm üçin howplulyr. Käwagtlar iň dartgynly ýaglaýa ýeten emosiýalar nem suwuklygyny bölüp çykarmak, hereket we dem alyş myşsalarynyň dartylmagy ýaly «sessiz» proseslere öwrülýär. Agy köplepç 15 minutdan köp dowam, etmeýär. Bu wagt aralygy artykmaç dartgynlygy azaltmak üçin doly ýeterlnkdir. Şondan son adam birneme gowşaklyk, ýeňil sämemeleklik duýýar. Bu ýagdaý bolsa tutuşlygyna suňňüň ýeňlemegi, organizmiň rahatlanmaga başlamagy hökmünde kabul edilýar.

Adamyň emosiýalary we duwgulary täsirli hereketler bilen utgaşýar. Olar: mimika (ýüzüň myşsalarynyň hereketleri), pantomimika (bu tutuş endamyň myşasynyň hereketleri, yşaratlar) ýaly hereketleridir. Çyny bilen begenýän adamyň gözň ýetelýär, erni bir ýere gelmeýär, gujagy ginden açylýar. Täsirli hereketler emosiýalaryň we duýgularyň ekspressiýa tarapyny döredýärler we signal berijilik funksiýasyny ýerine ýetirýärler. Olar gylançlaryň üstüni doldurýarlar, olary düşnukli edip, başga adamlar tarapyndan

kabul edilmegini, düşünilmegini yeñilleşdirýärler.

Ses we mimika signaly gürrüň edilýän adam bilen belli bir aragatnaşyk stiline çagyýar we özara baglanyşyk ýagdaýyny döredýär. Sözleriň intonasiýalary, sesiň reaksiýalary, minikanyň ýüze çykmalary aragatnaşyk saklamagyň iň inçe instrumentleridir. Meselem, biziň ýylgymamyz, salykatly, gaharly, emeli, gyançly kineli we ş. m. bolup biler.

Ç. Darwiniň görkezişi ýaly, uzak geçmişde adamyň atababalary bolan haýwanlarda täsirli hereketler maksada laýyk gurluş bolup, ýaşayş üçin gazaply göreşlerde goranmaga kömek edýadirlär. Taryhy ösüş prosesinde adamzadyň daşky dünýä bilen aragatnaşyklarynyň formalary üýtgäpdir, täsirli hereketler hem özleriniň emosiýalara we duýgulara ýardam edýän özalky ähmiýetlerini ýitiripdirler. Häzirki döwruň adamlarynda täsirli hereketleriň täze manysy bardyr. Olar aragatnaşyk formalarynyň biri bolup hyzmat edýärler. Biz olaryň üsti bilen başdan geçirilýän ýagdaýlar barada bilýäris. Mugallym okuwçylaryň Ünsüni çekmek, olary ruhlandyrmak ýa-da närazylygyny bildirmek, okuwçylara belli bir ýol bilen täsir etmek üçin täsirli hereketleri ulanýar.

Emosiýalaryň we duýgularyň esasy hilleri. Duýgular dartgynlykda we bu dartgynlygyň degişli çözgütlerinde ýüze çykýar. Dartgynlyk daşky ýagdaýlaryň üýtgemegine baglylykda güýjap hem biler. Adamyň aýgytlygy özbaşdak hereket etmeli boljak haýsydyr bir waka garaşmagy dartgynlygyň çalt ösmegine ýardam edýär. Işin, mazmunyň we amala aşyrylýan ýagdaýlaryna, şahsyýetiň individual aýratynlyklaryna baglylykda dartgynlyk işe gujur berýän aktiv ýagdaý hökmünde başdan geçirilip bilner. Şeýle hem ol adamyň hereketiniň, oý-pikiriň, edýän işleriniň gowuşgynsyzlygynda ýüze çykyp, adamyň psihikasynda yz taldyryp biler. Dartgynlygyň yzysure çözgüt ýüze çykyp, ol adam tarapyndan yeñillik, köşeşmek ýa-da dolý ysgynsyzlyk,

gowşaklyk görnüşinde başdan geçirilýär.

Hil taýdan tapawutly bolan islendik duýgular we emosiýalar (söýgi, ýigrenç, gorky, dözmezlik, mähir, begenç we ş. m.) položitel, otrihatel, ýa-da näbelli görnüşinde garalyp geçilip bilner. Eger isleg kanagatlandyrylýan bolsa, ýa-da onuň kanagatlandyrylmagy üçin umyt bar bolsa, onda položitel emosional ýagdaý döreýär. Eger islegleriň kanagatlandyrylmagyna bir zat päsgel berse, ýa-da onuň kanagatlandyrylmagynyň mümkin dälidigi aýan bolsa, onda päsgel berýän faktorlara otrisatel emosional gatnaşyk döredýär.

Näbelli emosional ýagdaýlar täze, nätanys wakalarda, töwerekdäki täze zatlar babatynda tejribäniň ýok ýagdaýlarynda ýa-da iş predmetleri bilen tanşylanda döreýär. Şeýle ýagdaý uzak we durnukly bolmaýar. Ol ýagdaý üýtgälinde aýrylýar. Täsir edilýän obýektleriň durnukly ýagdaýynda we çaklama reaksiýa-lar aýrylanda näbelli ýagdaý položitel ýa-da otrisatel emosiýa ýa-da duýga öwrülýär.

Emosiýalaryň we duýgularyň ýene-de bir özboşlyk aýratynlygyny - olaryň polýarlygyny belläp geçmek bolar. Polýarlyk munuň özi iki taraplaýyn emosional gatnaşyklaryň, garşylykly duýgularyň (şatlyk-gaýgy, söýgi-ýigrenç, mähir doňýürek) birligidir. Duýgularyň ikitaraplylygy durmuş situasiýalarynyň köplenç çylşyrymly bolýanlygy, adamyň onuň bilen aragatnaşyklarynyň haýsydyr bir elementsar gatnaşyk bilen çäklenmeýänliginiň esasynda düşündirilýär. Eger dawaly ýagdaýlar emele gelse, onda ýiti emosional ýagdaýlarda iki taraply duýgular utgaşýarlar. F. E. Dzeržinskiý Sedleskiý türmesinde bolan wagtynda öz uýasyna şeýle hat ýazýar: «...Men hasratly ýagdaýda özümi bagtly duýýaryn. Şol bagty seniň bilen paýlaşmak isleýäriň... Men sen hakda pikir edýäriň, seniň çagalaryňy gowy görýäriň, olary gaýgy edip, hasrat çekýäriň». Görşümüz ýaly, adamyň dürli ýagdaýlary başdan geçirýän- pursatlarynda hem bir zat barada oýlanyp gorkmagy, gaýgylanmalary başga bir ýagdaýyn bolmanlygy

üçin begenmegi durmuş üçin mahsus hadysalardyr.

§ 2 Duýgylaryň görnüşleri

Duýgy özüniň mazmuny we ähmiýeti boýunça inňän köp dürli we köptaraplydyr. XIX asyryň psihologlary duýgularyň görnüşleriniň çäksizligi sebäpli, olaryň görnüşlerini ýüze çykarmakçy bolanlarynda uly kynçylyklara duş gelipdirler.

Şahsy we jemgyýetçilik durmuşynyň täze şertleri täze duýguly döredýär. Bu şertler häsiýeti we mansy boýunça täze-täze syzmalaryň, duýgularyň döremeginiň çeşmesidir.

Dünyäniň ilkinji kosmonawty Ý.A.Gagariniň ilkinji kosmosa uçuşynda başdan geçiren duýgularyny, ondan ozal hiç kim başdan geçiren dälidir. Jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň, durmuş obrazynyň üýtgemegi täze emosional hyjuwy, täze duýgulary döredýär. Meselem, Türkmenistanyň özbaşdak döwlet bolmaklygy türkmen halkynda täze duýgulary döretdi.

Psihologiyada manysy boýunça aşakdaky duýgulary tapawutlandyryýarlar: **moral** (ahlak), **intelektual** (akyl ýetiriş), **estetiki** (gözellik) duýgulardyr.

Ahlak duýgular. Ahlak duýgular - şahsyýetiň beýleki adamlara we onyň özüni alyp barşyna bolan emosional gatnaşyklardyr. Ýokary duýgular eferasynda moral duýgular aýratyn oryn tutýar. Käwagtlar Watana bolan söýgä mukaddes söýgi diýýärler, dostlyk duýgusyna – asylly duýgy, borçlylyk duýgusyna moral taýdan ýokary göteriliş duýgusy diýýilýär. Bular ýokary duýgular diýilip dogry atlandyrylýar. Sebäbi olar adamlaryň abadançylygynyň, jemgyýetiniň, halkyň bähbitleriniň hatyrasyna amala aşyrylýan işleri we hereketleri döredýäler. Ahlak duýgulary adamlaryň bilelikdäki işleriniň prosesynda döreýärler we ösýäler, bu jemgyýetde kabul edilen ahlak kadalarynyň täsirini duýýarlar. Olar beýleki adamlaryň hem-de şahsyýetiň hususy özüni alyp barşlarynyň täsiri astynda döreýäler. Bu duýgular beýleki adamlar we şahsyýetiň özi

tarapyndan hökmany ýerine ýetirmeli diýen işiň moral kadalara laýyk gelýänligine we gelmeýänligine belen bahanyň özboluşly netijesidir. Ýerine ýetirilen işleriň položitel bahanyň berilmegi kanagatlanmak duýgusyny döredýär, oňa otrisatel baha berilmegi içki garşylyk duýgusyny emele getirýär. Ahlak duýgulary halamak ýa-da halamazlyk, ysnyşyk ýa-da daşlaşmak, hormat goýmak we sylamazlyk, minnetdarlyk we gady bilmezlik, söýgi we ýigrenç duýgulary degişlidir. Ahlak duýgularyň arasynda ýoldaşlyk we dostlyk, watançylyk we kollektiwizm borçlylyk we wyjdançylyk duýgularyny aýratyn bellemek zerurdyr. Bu duýgular adamyň dünýä garaýşynyň täsirinde adamyň garaýyşlarynyň we ynamlarynyň sistemasy tarapyndan döredilýär. Şeýle duýgularyň döremegine halkymyzyň uzak taryhy döwürleriniň mirasy bolan döpdessurlaryň kem-kemden adamlaryň aňyňa ýetirilmegi, moral duýgularyň gatnaşyklaryň gaýtadan kemala gelmegi kömek edip biler.

Intellectual duýgular. Akyl işiniň prosesinde döreýän başdan geçirmelere intellektual duýgular diýilýär. **Bilesigelijilik, bilmäge höweslilik,** geň galmaklyk, meseläniň çözüdiniň dogrulygyna ynamlylyk, şowsuzlyklara uçranda şüwhelenmeklik has çuň bilimlere höweslendirýän täzelikleri duýmak – intellektual duýgynyň myssalarydyr.

Amala aşyryan akyl ýetiriş işi çuň başdan geçirmelerini giden birtoparyny döredýär. Dowam edýän hadysalaryň we ony döredýän sebäpleriň tapylmagy, şol hadysanyň geçişiniň kanunalaýyklyklarynyň kesgitlenilmegi hemişe açyşyň uly şatlyk duýgusy bilen, käwagt bolsa çuň kanagatlanmaga geçýän duýgy bilen utgaşýar. Akyl ýetiriş işiniň üstünliklerini syzmak pikiriniň öňkünden-de güýçlenmagine alyp baryar. Akyl ýetiriş meseleleri çözülende emele gelýän şowsyzlyklar has ýiti gynançlary döredýär. Ylmy taýdan akyl ýetirişiniň begençleri we gynaçlary munuň özi akyl ýetiriş işiniň emosional häsiýetnamasydyr.

Adamyň we kollektiwiň geljekgi durmuşynda aýgtyly rol oýnajak meselelere jogap gözlemek hem emosional ýagdaý döredýär. Onuň esasy zwenosy bolsa kabul edilýän kararlar üçin jogakärçilik duýgusydyr. Şol kararyň dogrydygyna ynamlylyk we arkaýynlyk moral taýdan kanagatlanmak duýgusy bilen baglydyr. Adam esaslandyrylan pikirler we netijeler aýdan mahalda hem şeýle duýgyny başdan geçirýär.

Wäşilik we kinaýa duýgulary hem intelektual duýgulara degişli bolup, olarda adamyň özi tarapyndan akyl ýetirilen we berlen obýektlere bolan gatnaşyklary çykyş edýär. Başilik duýgusy, bir tarapdan, položitel häsiýetlendirilýän we söýgi döredýän, ikinji tarapdan bolsa, hoşniýetli güلكi döredýän kemçilikleri bar bolan hadysalar we adamlar bilen bir hatarda kiçijik ýetmezçilikleri we gowşaklyklary ýüze çykaryp bilýän adamlara mahsusdyr. Başilik duýgusy bolan ýazyjy özüniň söýgüli, ýöne uzakdan görüjiligi bolmadyk, güلكünç ya-da sadarak gahrymanlary barada hoşniýetlilik bilen gürrüň edýär. Ata Salyhyň, Ata Köpek Mergeniň, Pyhy Taganyň, Keminäniň goşgularynda, şorta sözlerinde başilik duýgusynyň söz bilen beýan edilşini we onuň halk arasynda peýdalanylyşyny, döredijilikli ösdürilişini mysal getirmek bolar.

Kinaýa duýgusy-dünýä, adamlara we öz-özüne bolan iýti tankydy garaýyşlarynyň aňlatmasydyr. Kinaýa adamyň durmuşda goýberen haýsydyr bir kemçiligini, hatasyny we ýalňyşyny rehimsiz paş edýän baha beriş garaýyşlarynyň mazmunynda çykyş edýär. Kinaýa hiç kimi we hiç zady gaýgyрмаýar.

Gözellik - estetiki duýgy. Estetiki duýgular adam **gözellikleri kabul edende, döredende ýüze çykýar we ösýär.** Biz owadan predmeti görenimizde, güniň dogsuna syn edenimizde, gözelligiň estetiki duýgusyny başdan geçirýäris. Biz tebigatyň gözelliklerinde ýa-da sungatyň ajaýyp eserlerinde näçe haýran galsak hem, ondan ýene-de lezzet alasymyz gelýär. Adam şol gözelligiň içine näçe köp aralaşsa, oňa näçe gowy

düşünse, gözelliikler şonça-da özüne çekiji bolýar.

Estetiki duýgular diňe bir fiziki gözelliikler kabul edilende ýüze çykmaýar. Ahlak taýdan ajaýyp zatlar hem estetiki duýgulary döredýärler. Biz köp halatlarda töwerekdäki adamlaryň bähbitleriniň hatyrasyna ýaşayan ýokary ahlakly şahslaryň bolşuna haýran galýarys. Şeýleadamlar bizde çuň hormat duýgusyny döredýärler. Meselem: Gaýgysyz Atabaýewiň, Nedirbaý Aýtakowyň, Annagylyç Ataýewiň, Aýdogdy Tahyrowyň we beýleki şahslaryň başdan geçiren kynçylyklary, bitiren işleri adamlarda guwanmak, hormat goýmak, haýran galmak duýgularyny döredýärler.

§ 3. Emosional ýagdaýlar

Şahsyýetiň durmuşyda **emosional ýagdaýlaryň** ähmiýeti uludyr. Olar belli bir wagtyň dowamynda adamyň bütin psihiki işini bezeýärler we intesiwlilik derejesi boýunça tapawutlanýan **keýplerde we göçgünli (affektiv) ýagdaýlarda** ýüze çykarýarlar. Emosional ýagdaýlar diňe bir down bilen çäklenmän, eýsem oňa uly täsir edýärler. Mysal üçin, keýpi köklük adamyň adamyň akyl ýetirijilik we erk işini aktiwleşdirýär. Emosional ýagdaý ýerine ýetirilýän işe, edilen herekete, özüni duýuşyňa, diňlenen saza, oklan goşga we ş.m. bagly bolar.

Emosional ýagdaý adamyň özüni alyp barşynyň tipiki aýratynlyklary, şeýle hem tötänleýin, oňa mahsus bolmadyk psihiki hadysalar hökmünde-de ýüze çykýar. Adam üçin tipiki emosional ýagdaýlarda şahsyýetiň individual-tipologok aýratynlyklary beýan edilýär. Mysal üçin, melanholikler uzak wagt keýpsiz ýagdaýda bolmaga meýilli bolup, sangwinnikler bolsa şadyýan, gujurly emosional ýagdaýlary bilen tapawutlanýarlar. Tötänleýin emosional ýagdaýlar şahsyýetiň düýpli aýratynlyklaryny ýüze çykarman, olar emele gelen situasiýa laýyklykda ýüze çykarýarlar. Mysal üçin, käbir

şertlerde örän parahat adamlarda-da göçgünlilik ýagdaýy döräp biler. Emosional ýagdaýlaryň hemmesi wagtlaýyn häsiýetdir. Ýöne tipiki ýagdaýlar hem adamda has köp duş gelýär we şahsyýet üçin mahsus bolan häsiýetler bilen bile bolýar.

Emosional ýagdaýlaryň hemmesi näçe subýektiv bolsalar-da, adam öz ýagdaýynyň sebäbine hemişe açyk göz ýetirip bilmese-de olar sebäpli döredilendir.

Hyjuwlar. Duýgulary diňe bir olaryň mazmuny boýunça däl-de, olaryň güýji boýunça hem klassifisirmek bolar. Obýekte gönikdirilen hereketler boýunça hyjuwlar tapawutlandyrlýar. **Ymtlyşyň ýeke-täk maksady predmetine etmäge gönikdirilen gowşamaýan energiýany emele getiýän, güýçli, durnukly, uzak wagtlaýyn duýgulara hyjuw diýilýär.** Hyjuwyň predmeti (ýa-da obýekti) bilimleriniň we adamzat durmuşynyň dürli taraplary bolup bilerler. Hyjuwyň obýekti kähalatlarda erkegiň aýal maşgala we onuň tersine çäksiz höwes döredýär käbir häsiýetleri özünde jemläp biler. Hyjuwlaryň esasy alamaty olarda täsiriliginiň, erkin we emosional pursatlaryň birliginden ybaratdyr. Hyjuwlar adamy hemişe aktiw herekete çagyryp, şonuň ýeti bilen kanagatlandyryýar we şonuň esasynda hem ösýär.

Şäht. Şäht – adamyň ähli beýleki başdan geçirmelerini we işlerine durnukly duýgy ýerligi bolup hyzmat edýän emosional ýagdaýdyr. Şäht özüniň dowamlylygy, aýdynlygy, aňlanylýandygy ýaly häsiýetleriniň dürli derejede bolmagy bilen tapawutlanýar. Şonuň üçinem şäht wagtlaýyn ýa-da durnukly ýaly görnüşlerden durýar.

Uzak wagtlaýyn şäht adamyň özüni alyp barşyny birnäçe günün we birnäçe hepdäniň dowamynda bezäp biler. Durnukly şäht ýokary derejede ösüp, şahsyýetiň häsiýetine, adamyň häsiýetli aýratynlygyna öwrülýän ýagdaýy hem bolýar.

Döwürdeşleriniň ýatlamalaryna görä Aleksandr Dyuma (kakasy) çäksiz şadyýan, hemişe güler ýüzli adam bolupdyr. Onuň adatdan daşary çykganlygy, dünýewiligi, iş başarjaňlygy,

işeňnirligi, şeýle işe ukuplylygy hemmäni haýran galdyrypdyr.

Şähtiň hemişe sebäbi bolýar. Onuň sebäbi töwerekdäki tebigat, wakalar, adamlar, edilýän iş bilen baglanşykly bolup biler. Ýöne şu hadysalar hemişe sebäp bolup bilmeýär. Şonuň üçinem hem düşniksiz tukatlyk, sebäpsiz şadyýanlyk barada gürrüň edilýär. Şol bir sebäbe görä, dürli adamlarda döreýän şäht bir meňzeş bolman, hatda garaşylykly hem bolýar. (“Meniň tukatlygymyň sebäbi seniň şadyýanlygyň”). şähtiň adamyň özüni alyp barşynda täsir edýänligi, adamyň işini bezeýänligi, şahsyýetiň aktiwligini ýokary göterýändigini ýat-da peselýändigini häsiýetli zatdyr. Eger adamyň şähti kök bolsa, onda uly kynçylyklar hem aňsat, ýerine ýertirilýän iş gyzykly, adamlar hem ýakymly ýaly bolup görünýär. Eger-de şähti ugursyz bolsa, şol bir işin özi hem ýürek gysdyryjy, gyzyksyz ýaly, şol bir adamlar hem ýürege düşgünç we tertipsiz, islendik kynçylyklary ýeňip geçip bolmajak iş ýaly bolup görünýär.

Pedagogik işde ol ýa-da beýleki şäht okuw prosesiniň özi, mugallym bilen okuwçynyň arasynda döreýän gatnaşyklar, mugallymyň sapak geçiriş usuly bilen döredilip biler.

Affekt - göçgünlik ýagdaýy. Göçgünlik ýagdaýy güýçli oňyndäl we oňyn sargynlyk boýunça ýüze çykyp, adamyň paýhasyny eýeleýän we özüni alyp barşyň aňly dolandyrylyşyny togtadýan gysga emosional dartgynlyk arkaly ýüze çykýar. Göçgünlik ýagdaýy ýitgeýji we göze görnüp duran häsiýetde bolýar. Eger keýp geçiş derejesi boýunça durnuklylyk häsiýetine eýe bolsa, onda göçgünlik ýagdaýy intensiw ösüşi bilen tapawutlanýar. Göçgünliklik ýagdaýyň hemişe haýsydyr bir tamamlanýan ýeri bolýar. Mysal üçin, haýsydyr bir islenmeýän waka ýa-da garaşylýan ýakymсыз gürrüň birden amatly gutarsa, ol kanagatlanmak bilen tamamlanyp biler. Belli bir ýagdaýlarda güýçli dartgynlyk energiýa ýa-da haýsydyr bir işiň ýerine ýetirilmegine geçýär.

Adatdan daşary dawaly ýagdaýlarda göçgünli köplenç

güýçli gymak, gahrjaňlyk, joşgunly çykyş etmek-göçgünlilik arkaly çözülýär. Göçgünlik-bu adamyň düýgularyndaky gysga wagtlaýyn, joşgunly adatdan daşary intensiw reaksiýadyr.

Göçgünlilik üçin häsiýetli zat, onuň adatdan daşary güýçli ýüze çykmasydyr, ol adamyň kalbyny tutuşlygyna eýeleýär. Göçgünliliğiň uly güýji we aýdyňlygy onuň gysga wagtlylygy bilen utgaşýar. Munuň özi güýçli, öz-özünü çalt ýok edýän reaksiýadyr. Göçgünlilik ýagdaýynda bolan adam, köplenç öz edýän zadyna özi gowy düşünmeýär. Ol özüni saklap, öz reaksiýasynyň netijesine göz ýetirip bilmeýär, ýagdaýynyň gaty agyrlıgy sebäpli eden işiniň häsiýetine we ähmiýetine dogry baha berip bilmeýär.

Oýanma we togtatma prosesleri dunuksyz adam göçgünlilige meýilli bolýarlar. Ýöne, göçgünlilik köplenç tertipsiz, haýasyz, haýýar, öz düýgularyna kontrolyk etmegi öwrenmedik adamlarda ýüze çykýar. Käte şeýle ynıyk, başyna giden adamlar kiçijik zatlara-da uly göçgünlilik bilen jogap berýärler.

Stress. Stress garaşylmadyk we dartgynly şertlerde ýüze çykýan, adamda psihiki dartgynlyk döredýän emosional ýagdaýdyr. Özüni alyp arşyn stress ýagdaýy garaşylmadyk, duýdansyz üýtgeýän şertlerde töwekgel hereketler, çalt we özbaşdak, karara gelmek zerurlygyny, döredýän howply ýagdaýlarda reaksiýanyň çaltlylygy ýaly häsiýetlerde ýüze çykýar.

Stress ýagdaýynda maksada gönükdirilen işiň amala aşyrylmagy kynlaşyp, pikirini başga zada geçmeginden we bölünmeginden başlap, hat-da hereketlerini umumy togtamagy ýa-da doly bozulmagy-da bolup biler. Şeýle bolanynda endikler we öwrendikler üýtgemän galyp, aňlanylan hereketlerini ornuny tutýarlar. Stress ýagdaýynda kabul edişini (duýdansyz peýda bolan betniýet garşydaşlaryni sanyny kesgitlemekde), ýadyni (gowy bilýän zatlaryni unutmak) ýalňışlyklary, garaşylmaýan şol bir gyjyndyryjylara dürli reaksiýalaryni bolmagy we ş.m.

mümkün.

Ýöne, birnäçe adamlarada güýçli bolmadyk stress hem täze güýç, işeňňirlik, pikirleriň aýdynlygyny we durulygyny döredip biler.

Napoleon özüniň marşallarynyň biri hakynda şeýle ýazypdyr: “ ol diňe ok-därileriň arasynda, çykyşyklaryň gümmürdisine aşa parasatly bolup bilýärdi, şol ýerde onuň göz ölçegi (doeie) onuň sowukganlylygy we gujury deňsiz-taýsyzsdy, ýöne ol asuda ýagdaýda, kabinetde karta seredip öz operasiýalaryny, öňküsi ýaly gowy taýýarlap bilmezdi”

Haýsydyr bir situasiýanyň adamda stress ýagdaýyny döredip biljekdigini önünden kesgitlemek mümkin däl. Adamyň stress ýagdaýynda özüni alyp barşy köp babatlarda onuň şahsy aýratynlyklaryna: ýagdaýa tiz baha bermek başarnygyna, garaşylmadyk ýagdaýlarda derrew ugur tapyjylyk endiklerine, özüne erk edip bilýänligine, töwekgeldigine, hereketleriniň maksada laýyklygyna we sabyrlylygyna, şeýle ýagdaýlardan baş alyp çykмага tejribäniň barlygynda we ş.m. baglydyr.

Frustasiýa. Bu durnukly otrisatel togunmasyny döredýän, aşa närazylyk, meýýileriň gabalmagy, aňny we hereketleriň bozulmagy bilen utgaşýan emosional ýgdaýdyr.

Islegiň, meýliň, maksadyň kanagatlandyrylmazlygy hemişe frustasiýanyň ýüze çykmagyna getirmeýär. Adamyň köp ýerde lapy keç bolýar. Mysal üçin, leksiýa gijä galýar, ertirlik edinmäge yetişmeýär, kino bilet tapmaýar, käýinç alyar. Ýöne, şeýle ýagdaýlar hemişe biziň aňymyzy we hereketlerimizi bozmaýar. Frustasiýa diňe närazylygyň derejesiniň adamyň çekip-çydajak derejesinden ýokary bolan ýagdaýynda ýüze çykýar.

Frustasiýa şahsyýete sosial taýdan otrisatel baha berlende we öz-özüňe şeýle baha berende, onuň giň şahsy ähmiýetli gatnaşyklaryna degilende ýüze çykýar. Frustasiýa köplenç

emosional häsiýetli, aşa gaharjaň, durmuş wakalarynda bişişmedik, kynçylyklara we agyr ýagdaýlara ýaramaz taýýarlykly, häsiýetiniň erk-isleg tarapy ýeterlik ösmedik adamlarda bolýar. Meselem, lälilik saklanan çagalar üçin haýsydyr bir zat çäklendirilende köplenç frustasiýa döreýär.

Frustasiýa ýagdaýynda adam äýratyn güýçli nerw psihiki tolgunmany başdan geçirýär. Ol aşa janyny ýakmak, gazyplylyk, tukatlyk, töwerekdäki zatlara parhsyzlyk, çäksiz özüni horlamak görnüşlerinde ýüze çykýar. Durmuş situasiýalarynda agyr gam-gussany başdan geçirýän adamlarda frustasiýa ýagdaýy gaýtalanýar.

4. Şahsyýetiň emosional aýratynlyklary

Şahsyýetiň emosional aýratynlyklaryna **täsirlilik, ýeserdeňlik**, şeýle hem şahsyýetiň köpsanly häsiýetlerinde, we onuň tutuş psihiki keşbinde az galdyran emosional häsiýetleriň toplumy girýär.

Eserdeňlik-adamyň sosial taýdan aýratyn möhüm, emosional häsiýetleriniň biridir. Eserdeň adam beýleki adamlaryň begenjine we gynanjyna özüniňki ýaly garaýar. Eserdeňlik beýleki adamyň aladalaryna düşünmegi göz önünde tutýar, sebäbi diňe beýleki adamyň aladalaryna düşünmek bilen oňa duýgudaşlyk bildirmek bolýar.

Eserdeňlige gapma-garşylykly häsiýet biperwaýlykdyr. Şeýle adam beýleki adamlaryň gaýgy-aladalaryny eşitmeýär, olary düşinmeýär. Ol diňe özüniň hususy durmuşy bilen ýaşaýar özüni ruhy taýdan garyplaşdyrýar. Biperwaýlygyň ýüze çykyşynyň in ýokary derejesi adamkärçiligi ýitmek we zalymlykdyr.

Täsirlilik şahsyýetiň özboluşly ýüze çykmasydyr. Täsirlilik-shahsyýetiň bütün durmuşy bilen, ozaly bilen hem onuň predmete, älem-jahana we töwerekdäki adamlara bolan akyly ýetirijilik gatnaşygy, onuň intellektual ösüşi bilen döredilen

emosional häsiýetdir. Täsirliğin ösüşi formirlenýär şahsyýetiň töwerekdäki bolup geçýän zatlara paýhasly garaýşynyň we olara emosional ünsililiginiň derejesine baglydyr.

Eger şahsyýetiň emosional sypatlaryny adamlaryň häsiýetnamasynyň esasynda goýsaň, onda şu alamat boýunça **emosional, sentimental, hyjywy** we galyberse-de **perwaýsyz** häsiýetli adamlary tapawutlandyrmak bolar.

Emosional häsiýetli adamlar daşky we içki täsirler bilen örän ýeňil “tutaşýarlar”. Olar üçin köplenç göçgilige geçýär okgunlylyk, joşgunlylyk häsiýetlidir. Şeýle adamlary we içki duýgulary gurşap alýar, olar, obýektiň manysy barada oýlanman we piker ýöretmän öz duýgularyny analiz edýärler.

Täsirlilik – emosional häsiýetli adamlaryň möhüm aýratynlyklarynyň biridir.

Sentimental häsiýetli adamlar synçylyga ýykgyň edilyşlygy bilen häsiýetlendirilýär. Olar üçin bütün dünýä duýgularyň ýagdaýlaryň üsti bilen şöhlendirilýän ýaly bolýar. Bu bolsa diňe bir kabul ediş prosesinde yz galdyrmaz, eýsem adamyň töwerekdäki adamlar, predmetler, wakalar, baradaky düşüňjelerini häsiýetlerini kesgitleýär. Sentimental häsiýetli adamlar düýgur we passiw bolýarlar: olaryň duýgusy aktiv işjeňligi döretmän, gabalan häsiýetde bolup, iş bilen baglanyşygy ýokdur.

Häsiýeti hujuwly adamlar, işeňňir, okgunly, islendik işe wepaly bolýarlar, olar baý we dartgynly, emosional taýdan doly durmuşda ýaşarlar. Olarda hemişe hyjuw predmete gönükdirilen bolýar. Joşyp duran gujywylyk, bar güýjini gaýgymazlyk-olaryň häsiýetli tarapydyr. Olar ösüp hyjuwa geçýän uly we çuň duýguly adamlardyr.

Psihiki dünýäsinde emosional taraplar aýratyn orun tutýan adamlaryň heniz doly bolmadyk häsiýetnamasy şulardyr.

Emma, durmuşda we işinde emosiýalaryň aýratyn ähmiýeti bolmadyk adamlar hem bar. Olara perwaýsyz adamlar diýilýär, käte bolsa-“sowuk ganly, sowuk bagyr adamlar” diýýärler.

Şeýle adamlara düýpden duýgusyz, hiç wagt hiç zada tolgunmaýan, hiç zada begenmeýän we hiç zada gynanmaýan adamlar diýmek bolmaz. Şeýle adamlarda duýgular, emosional ýagdaýlar has az, gowşak ýüze çykýanlygy üçin, duýgylar şeýle adamlaryň özüni alyp barylarynda, hereketlerine we işlerine täsir etmeýär diýen ýalydyr. Olar paýhasyň netijeleri bilen ýaşaýarlar. Olar üçin köplenç aşaklandyrylan emosional oýanyşlar, duýgylygyň pesligi we işjeňlik häsiýetleri mahsusdy.

15-NJI BAŞ. ERK

1. ERK HAKYNDÄ DÜŞÜNJE

Biz durmuşda adamyň öz isleg-hyýaly boýunça zähmet çekýändigini, okaýandygyny, dynç alyandygyny, gowy görýän işini ýerine ýetirýändigini görýäris, kähalatlarda bolsa onuň üýtgeşik bir şatlyga, kanagatlanma getirmeýän, zerurlyk tarapyndan öňe sürülýän işiň bähbidi üçin fiziki güýjini akylyny gönükdirýändigini, uly kynçylyklary ýeňip gteçýändigini, özüni gurşap alan duýgulardan saklanýandygyny, haýsydyr bir ýakymly zatdan ýüz öwürip, maksada ýetmek üçin uzak wagt jan edýändigini görýäris. Bu zatlaryň hemmesinde adamyň erkli hereketleri ýüze çykýar.

Erk – öňde goýlan maksada ýetmek ýolundaky kynçylyklary ýeňip geçmeklige zerur bolan güýç sarp etmeklik bilen utgaşýan aňly hereketlerdir. Hereketleriň içki we daşky päsgelçilikleri bardyr.

Içki päsgelçilikler-esasan biri-birine garşylykly bolan islegleriň (işlemek - bikärlik we ş.m.) çyknymaklygyndan gelip çykýar: ýatmaga meýil we işe gitmek üçin düşekden turmak zerurlygy; gyzykly gürrüňi dowam etdirmeklige meýilwe turup işe başlamak, we ş.m. zerurlygy. “etmeli” diýip hasap edilen zadyňy etmäge özüni mejbur etmegi başarmak, muňa päsgel berýän arzuwlary we meýilleri ýeňip geçmek ukyby-erkiň esasy sypatlarydyr.

Daşky päsgelçiliklere-işiň çylşyrymlylygy, beýleki adamlaryň garşylyklary we ş.m. degişlidir. Erki güýçli adam öňde goýulan maksada ýetmegi we işi ahyryna çenli alyp barmagy başarýar.

Baryp I. M. Seçenow: “ Erk diňe hereketi dolandyryýan häsiýet hökmünde sypatsyz hadysa däldir, - ol pähim-paýhasyň we moral duýgunyň işeň tarapydyr, ýagny ol ýa beýleki halda,

hatda köplenç duýgynyň tersine gidilip, öz-özini gorap saklamagyň hatyrasy üçün hereketi dolandyryan aňyň işjeň tarapydyr” diýip ýazypdy.

Gadymy wagtlardan bäri ekin tebigaty baradaky ikisany (idealistic we materialistik) gapma-garşylykly garaýyş dowam edip gelýär.

Idealistikleriň garaýşyna görä, erk hiç kime, hiç zada garaşsyz hadysadyr. Ol erkanadyr. Bu garaýşa görä, adam islendik ýagdaýda hiç zada garaman, öz hereketlerinde azat, öz erkiniň eýesidir. Onuň erkana hereketi ony şahsyýet hökmünde häsiýetlendirýär. Bu taglymat erkanalygy absoltlaşdyryp, zerurlyga orun goýmaýar.

Erkiň erkanalygynyň konsepsiyasy filosofiýa we ahlak nukdaýnazarynda birtaraplaýyndyr. Erkanalyk absoltlaşdyrylsa, hereketleriň erkanalygynda alyp barýar. Emma şahsyýetiň, jemgyýetiň, çlenleriniň bähbitligine laýyk gelmeýän hereketleri moral we hukuk normalaryny äsgermezlik ýagdaýyna alyp barýar.

Erkiň tebigaty barada materialistik garaýyşa laýyklykda, erkiň hem psihikanyň beýleki taraplary ýaly, nerw prosesleri görnüşinde material esasy bolup, ony materiýadan, beýniden aýry tutmak mümkin däldir. Materialistler adam daşky sreda bilen berk baglansyklydyr diýip tassyklaýarlar. Eger amatly daşky şertler, bolmasa, ol adama erkli, aňly durmuşy amala aşyryp bilmez.

Erk adamyň akyl ýetiriş we praktiki işini kadalaşdyryjy, faktorlaryň biridir.

Erkiň tebigatyna materialistic garaýyş hereketleriň we işiň mejbur edişi stimullarynyň adamyň özinden we daşky sredadan gelip gowuşýan görnüşleriniň aýrylmaz arabaglansygyndan ugur alýar. W.I. Lenin: “ adamyň maksatlary obýektiw dünýa tarapyndan döredilipdir we şol dünýäniň bolmagy bilen bolýar, - şol dünýäniň belli zat, görnetin bir zat hökmünde görýär. Emma adama özüniň maksatlary dünýäden daşardan alnan

ýaly, dünýä bagly däl (“erkin”) ýaly bolup görünýär” diýip ýazýar.

Erkin fiziologik esaslary. Erk ähli psihiki hadysalar ýaly beýniniň fiziologik mehanizmleri bilen baglanyşyklydyr. I.P.Pawlowyň bellemegine görä, kelle beýnisiniň uly ýarymşarynyň depe böleginde hereket zonasy ýerleşýär. Ol beýniniň hemme uçastoklary bilen, şol sanda ähli analizatorlaryň bardaly uçlary bilen hem baglanyşyklydyr. Şol baglanyşyk beýniniň, haýsydyr bir uçastogynda dörän oýanmanyň hereketlendiriji oblastda ýetmäge we onda hut şuna meňzeş prosesler mümkinçilik berýär. Meselem, görüş analizatorlaryň bardaly ujundaky oýanma döredýär. Analizatorlardan hereketlendiriji oblata gelen informasiýa hereketlendiriş reaksiýasynyň özboluşly tutaşdyryjy signaly bolup hyzmat edýär. Hereketlendiriji oblast analizatorlaryň bardaly uçlaryndan gelýän informasiýalaryň hemişelik “akymynyň” astynda bolýar. Hereketlendiriji dokumalar informasiýa alanlaryndan soň, islendik islendik pursatda hereket etmek barada “buýruk” berip bilerler.

§ 2. Erkli hereketiň seljermesi

Erk adamyň maksady gönükdirilen işlerinde we hereketlerinde ýüze çykýar. Emme ýöremek, köpeltmek tablisasynyň çäklerindäki dilden hasaplamak, ýakyn adamlar bilen gürleşmek arkaly baryş-geliş etmek hakyky erkli hereketler däldirler. Bu hereketler maksada gönükdirilen bolsalar-da, ýöne olarda erk pursady örän azdyr.

Erkli hereket özüniň maksada gönükdirilendigi bilen bir hatarda maksada ýermek ýolundaky päsgelçilileri, kynçylyklary ýeňip geçmek bilen baglanyşykly dartgynlylyk bilen utgaşýar.

Şahsyýetiň **ýönekeý we çylşyrymly** erk hereketlerini tapawutlandyrmak bolýar. Erk hereketleriniň bu iki görnüşlerine mysal getirelin. Beden terbiýe sapagynda

daýançly bökmäge ilkinji gezek synanyşýan okuwçy ýykylmak we şikeslenmek howpy bilen baglanyşykly käbir ätiýaçlary ýeňip geçýär. Bular ýaly erk hereketlerine yönekeý erk hereketleri diýilýär. Çylşyrymly erk hereketi yönekeý erk hereketleriniň ençemesini öz içine alýar. Tarp we boz ýerleri özleşdirmekligi gitmegi ýüregine düwen ýaş ýigit, mähriben maşgalasyny wagtlaýyn taşlap gitmek bilen, daşky we içki päsgelçilikleriň hem-de kynçylyklaryň ençemesini ýeňip geçýär we özüniň niýetini amala aşyrýar.

Ýönekeý erk hereketleriniň köplenç iki zwenosy bolup, olar : **maksat goýmak we ýerine ýetirmekdir.** Olarda aralyk zwenosy bolman, bir zwenonyň yzy bilen beýleki zwenosy amala aşyrylýar. Çylşyrymly erk hereketlerinde dört zwenosy mese-mäim görünýär: **maksat goýmak, motiwleriň göreşi, netijä gelmek we ýerine ýetirmekdir.** Adamyň erkiniň psihologik manysyna düşünmek üçin, çylşyrymly erk hereketlerine seredip geçeliň.

Maksat goýmak. Adamyň özüni alyp barşynyň köp hili delilleri bolýar. Bu delliler açlyk, suwsyzlyk, howa zerurlygy ýaly maddy islegler, başga adamlar bilen gatnaşmak, bilim almak ýaly ruhy islegler hem bardyr.

Täze döreýän isleg adamyň aňynda bulaşyk, düşnüksiz meýil görnişinde şöhlelendirýär. Munyň özi islegiň adamyň bilimler sistemasyna ýeterlik goşulmandygy bilen döredilýär. Isleg artdygyça we onuň meýiline akyl ýetirildigiçe ol arzuwa öwrülýär. Bir zady etmek munuň özi hut nämäniň ýnjalyksyzlandyryandygyny, name isleýändigini we ony nämä syzlandyryandygyny, name isleýändigini we ony name bilen kanagatlandyryp boljakdygyny beýan etmek (ýazmak, kimdir birine ýa-da öz-özine aýtmak) ýagdaýynda bolýar.

Isleg munuň özi talabyň oý-pikirde bar bolan mazmunudyr. Isleg hereketiniň sebäbi bolup biler. Meselem, tomsuň yssysynda adam suwsaýar, agzy guraýar, fiziki taýdan gowşaklyk duýar. Şol bir wagtyň özinde hem onuň aňynda

kölege barada, suwyň çeşmesi barada belli bir obrazlar, pikirler döreýär. Şeýle ýagdaýda adam özüni ynjalyksyzlandyrýan zada, nähili mätäçligi başdan geçirýändigine we ony name bilen kanagatlandyryp boljakdygyna düşýär. Onuň islegi bolsa daşky temperaturanyň aşaklanylmagyndan, organizm yzgar bilen gandyrmakdan ybaratdyr.

Isleg bildirmek bu entek hereket etmek däldir. Islegde talabyň giň mazmuny beýan edilýän hem bolsa, onda işjeňlik, aktiwligiň elementlary ýokdyr. Adam köp zatlary işläp biler, ýöne beýle diýmek ol hemme ugurlar boýunça hereket edýär ýa-da hereket edip biler diýmek däldir. Diýmek, bir zady isleg bu ozaly bilen nämäniň herekete itergileýändigini bildirmek.

Emma şeýle bolsa-da, isleg bilen umuman bilimiň arasynda deňlik alamatyny goýmak bolmaz. Bir tarapdan bilimleriň hemmesi islege öwrilmeyär we islegleriň hemmesi bilim bolmaýar. Öziňi alyp barşyň gös-göni deşline, soňra bolsa maksada öwrilmezinden ozal, oňa adam tarapyndan baha berilýär.

Biz baha bermegimiziň downmynda “razy” we “garşy” diýen ýaly delilleri getiýäris. Bu bolsa motiwleriň we delilleriň göreşini döredýär. Adam bu ýerde yzyna garap, şeýle maksady öňde goýmaga özüni nämäniň mejbur edýändigine, öz islegleriň nähilidigine ýenede bir gezek akyl ýetirýän ýaly bolýar. Adam maksada ýetmäge kömek edýän we päsgel berýän şertleri deňeşdirýär. Hyýalynda öňe nazar aýlaýar we gelnen ýerine ýetirilişini oý-pikirinde göz önüne getirýär. Maksada ugrykdyryjy we ony tagtadyjy meýilleriň, motiwleriň güýçleri biri-birine näçe deň boldygyça, motiwleriň göreşi şonça-da ýiti bolýar.

Netijä gelmek. Çylşyrymly erk prosesinde motiwleriň göreşiniň yzy bilen, öňde goýlan maksada ýetmegiň ýollaryny planlaşdyrmak dowam edýär. Käte netijä gelmegiň we ony ýerine ýetirmegiň umumy usullary maksadyň döremegi bilen bir wagtda döreýär. Bu ýagdaý haçan-da motiwleriň göreşi ýok

bolan wagtynda ýüze çykýar. Emma şeýle şertlerde-de olaryň eserdenlik, işeňňirlik bilen taýýarlanyşy, netijä gelnişi, gös-göni praktiki işiň ön ýanynda bolyp geçýar. Diýmek, dogry netijä gelmek, işiň öňe getirmegine getirip biýär.

Uly ýa-da gysga wagtlaryň motiwleriň göreşinden soňra (“etmesemmikäm-etsemmikäm”) adam netijä gelýär, maksadyň haýsydyr bir motiwinde saklanýar, (tötänleýin keselläp dostyňy baryp görmelimi ýa-da söýgüliň bilen belleşilen ýere gitmelimi) häsiýetdäki motiwleriň göreşi, ahyry biriniň ýeňmegi bilen tamamlanýar.

Serişdeler saýlanyp alnanda hem edil maksadyň saýlanyp alnyşyndaky ýaly dartgynly kynçylyklar bolup biler. Bir tarapdan, kynçylyklar maksada ýetmegiň käbir ýollary we serişdeleri eýýeterli bolsa-da, ýöne ahlak normalaryna laýyk gelmeýändig, başga adamlara zyýan berýändig sebäpli döreyärler. Iknji tarapdan, başga ýollar gaty kyn bolup, köp güýç sarp edilmegini talap edýän bolsa, emma etiki normalara garşy bolmasa, adamyň wyjadanyňa, adamkärçilik kadalaryna laýyk bolup biler. Başgaça aýdanyňda, içgi dartgynly, konfliktli ýagdaýyň emele gelmeginiň netijesidir: adam maksada ýetmegiň saýlanan ýollarynyň ýeňildigine, ýöne ony kabul etmegiň mümkin dældigine düşüňär. Haçanda şu konfliktli ýagdaý çözülen de dartgynlyk gowşayar meselem: “Ýuwaş gelin” kinofilminde ejesi bilen täze öýe göçenlerinde Jemşidiň Selbini motosikle mündirip alyp gitmegiň ýollaryny gözlemegi.

§ 3. Adamyň erkli häsiýetleri

Adam çagalyk ýyllaryndan başlap, belli bir derejede erk tarapyndan kadalaşdyrylýan hereketleri we işleri amala aşyrýar. Durmuş praktikasy şahsyýetiň erk häsiýetleri görnüşindäki hereketleriniň kadalaşdyrylmagyny pugtalandyrýar. Bu häsiýet, şahsyýetiň beýleki aýratynlyklary bilen birlikde adamyň özünü alyp barşynyň stilini emele getirýär. Ýöne adam ýeke, beýleki

adamlardan uzňe dälđir. Ol jemgyýetiň çleni, öz ideologiýasy, moraly, dăp-dessurlary bolan synpyň wekilidir. Şahsyýet praktiki işinde öz ýaşayan sredasyndaky adamlaryň isleglerinden, bähbitlerinden, ideýalaryndan, ahlak normalaryndan, dăp-dessurlaryndan ugur alýar. Bu prosesde şahsyýetiň birnäçe erkli sypatlary kemala gelyär. Olara seredip geçeliň.

Maksada gönükdirmeklik. Şahsyýetiň jemgyýetçilik ähmiýetli maksatlary önde goýmagy we oka ýetmek ugrundaky ýüze çykýan erkli häsiýetlerine maksada gönükdirilmeklik diýilýär. Maksada gönükdirilen adam ownukçyl bolmaýar, ol jemgyýetçilik isleglerine, bähbitlerine düşünyär we şona laýyk maksatlary önde goýýar.

Maksada gönükdirilen şahsyýetiň şeýle hem aýdyň we düşnükli şahsy maksatlary bolýar. Şeýle bolanynda jemgyýetçilik we şahsy bähbitler sazlaşyp, bir bitewi maksada öwrülýär. Maksada gönükdirilen adam şahsy maksatlarynyň kanagatlandyrylmagy bilen bir wagtyň özünde jemgyýetçilik maksatlarynyň-da kanagatlandyrylmagyny gazanýar, tersine jemgyýetçilik meselelerini çözmek bilen özüniň şahsy meselelerini hem çözyär. Maksada gönükdirilen adam munuň özi işine berlen adamdyr. Ol näme üçin göreşýändigine, nämäniň hatyrasyna ýaşadygyna gowdy düşünyär. Maksada gönükdirilen adamyň esasy artykmaçlygy onuň maksadynyň aýdyňlygydyr.

Käbir adamlarda maksada gönükdirilmeklik egoistik häsiýete eýe bolýar. Olar hem önlerinde aýdyň maksat goýýarlar. Ýöne olaryň mazmuny diňe şahsy islegleri we maksatlary özünde jemleýär. Şeýle maksatlaryň esasynda ýaýbaňlanan hereketleriň jemgyýetçilik ähmiýeti ýa bolmaýar, ýa-da jemgyýetçilik abraýy pes bolýar.

Aýgtylyk. Şahsyýetiň bir maksady çalt we paýhasly saýlamaklygynda we şol maksada ýetmegiň, tärlerini kesgitlemekliginde ýüze çykýan erkin häsiýetine aýgtylyk

diýilär. Bu häsiýete eýe bolan adam, öz hereketleriniň maksatlaryny we ony ýerine ýetirmegiň tärlerini çunnur we her taraplaýyn ölçerýär, göz önüne getirýär, kabul edýän kararlarynyň möhümligine düşünýär, onuň netijeleri barada jogapkärçilik duýýar.

Göräýmäge, aýgytly adam maksatlaryny ýeňil we erkana saýlap alýan ýalydyr. Ýöne bu beýle däl. Aýgytly adam hem çylşyrymly, kyn içki göreşi başdan geçirýär, gapma-garşylykly deliller, emosional tolgunmalar bilen çaknyşýar. Şeýle bolsa-da, ol zerur bolan wagty galan hemme ikerjinlemeleri bir gapdala goýup, häzirki şertlerde has zerur bir maksadyň we ony durmuşa geçirmegiň serişdeleriň üstünde berk durýar.

Aýgytlylyk şahsýetiň erkininiň ýokary derejede ösenliginiň şaýatnamasydyr. Aýgytlylyk aýratyn hem önde maksat goýlan pursatynda we kabul edilen karar ýerine ýetirilende has aýdyň ýüze çykýar. Ýokary derejedäki aýgytlylyk hemme adamlara mahsus bolmaýar. Biz bu häsiýetiň göz-görtele etmeýän adamlaryna duş gelýäris. Olar uzak wagtlap pikirlenýärler, horlanýarlar, kabul eden kararlarynyň dogrulygyna şubhelenýärler, karardan we onuň, ýerine ýetirilmegiň netijesinden ätiýaç edýärler, ýa-da ondan el çekýärler. Pikirleriniň we dungularyň iki göwünliligi aýgytsyz adamyň häsiýetli tarapydyr. Onun gapma-garşylykly pikirleri we duýgulary ýeňip geçmäge, olary haýsydyr bir belli ugra gönükdirmäge guýji ýetmeýär. Bu zatlaryň hemmesi adamyň wagt ýitirmegine getirýär, soňra her halda bolsa saýlap almak zerurlygy dörände, onuň gözüne ilen hatda maksatlaryň iň ýaramazyny saýlap almagy mümkindir. Aýgytsyzlyk adamyň pikirlenmän, eýlesini-beýlesini ölçemän, howlukmaçlyk bilen karar kabul etmeginde hem ýüze çykýar. Mugallym okuwçylarda erkin maksada gönükdirilmeklik, aýgytlylyk ýaly hesiýetlerini terbiýelemek maksady bilen olaryň sapak prosesindäki özbaşdak işindäki isleglerini, oňat okamak bilen

baglanyşykly maksada öwrülmegini guraýar. Ony uzakdaky perspektiw maksatlar hünär saýlamak we ş. m. bilen utgaşdyrýar. Erk hesiýetlerini terbiýelemek çagalaryň, ylaýta-da ýetginjekleriň, ýaşlaryň öz-özünü terbiýelemekligine, özbaşdak okamagyna, bilimleriň çuňňur we durnukly sistemasyny özleşdirmekligine ýardam edýär. Edebiýat mugallymy halk deredijiliginden «Nakyllary» geçende «Ýedi ölçäp, bir kes» diýen nakylyň adamlaryň erkli häsiýetlerindäki aýgytlylyk, gaýduwsyzlyk ýaly görnüşleri bilen baglanyşyklydygyny we ş.m. açyp görkezip, okuw prosesini belli bir derejede erkin hesiýetlerini terbiýelemäge gönükdirip biler.

Tutanýerlilik. Şahsýetiň özüni alyp barşyny bellenen maksadalaýyklykda durnukly gönükdirmäge we oňa kontrolluk etmäge bolan ukybynda ýüze çykyan erkli häsiýetine tutanýerlilik diýilýär.

Şunun ýaly erkli häsiýeti bolan adam öňde goýan maksadyny hemişe aňynda saklaýar we özüni alyp barşyny hem şol maksada ýakynlaşdyrar ýaly edip guraýar. Tutanýerli adam ýagdaýa dogry baha berýär, ondan maksada ýetmäge ýardam edýän zatlary tapýar. Ol diňe bir emele gelen ýagdaýdan peýdalanman, eýsem ony özi hem döredýär. Tutanýerli adam özüniň maksada tarap hereketini wagtlaýyn togtadyp hem biler, ýöne ol muny soňra has çemeli bolan wagty öňe tarap ymykly süýşmek üçin şeýle edýär. Ol şowsuzlyklaryň önünde ýöwsellemeýär, emele gelen şubhä, iğençlere, käte bolsa beýleki adamlaryň garşylykly hereketlerine tabyn bolmaýar. Ol özüniň hyýal eden zadyny täzedan ýerine ýetirmek üçin psihiki we fiziki guýçlerini yzygider jemleýär.

Biz durmuşda tutanýerliliği şol bir wagtky derejede doňup galan ýaly adamlara köp duşarys. Şeýle adamlar akylyly, hatda talantly hem bolup bilerler. Ýöne, haýsydyr bir çylşyrymly ýagdaýda ýa-da ilkinji kynçylyklara uçranyň-da özlerini alyp barşyny dolandymaga olaryň guýji ýetmeýär.

Şeýle adamlar dörän kynçylyklary düzedip bolmajak ýaly, sonuň üçin hem jan edip, biderek güýç sarp edip ýörmek artykmaç ýaly bolup görünýär. Önde goýan maksadyna ýetmäge özüni mejbur etmegi başarmazlyk, kabul edilen kararyň ýerine ýetirilmän galmagyna getirýär. Hakykatda bolsa bu iş adam üçin elýeter, ony ýerine ýetirmek üçin hemme obýektiv şertler bar. Ol şertleriň bir tarapy adamyň durmuşdaky, edebi eserlerdäki, hatda ertekilerdäki ähli kynçylyklary ýeňip, önde goýan maksadyna ýetýän adamlaryň, gahrymanlaryň obrazyna öýkünmek, görelda almak bilen baglanyşyklydyr. Birnäçe adamlar ilkinji gezek görelinde örän tutanýerli ýaly bolup görünýär. Olar bilen ýakyn dan tanyşanyňda bolsa, bu häsiýet keçjallık bolup çykýar. Keçjal adam diňe öz diýenini, öz delillerini bilýär we öz işlerinde, hereketlerinde saýlan delilleri ýalňyş ýa-da iň gowy delil bolmasa-da olardan yüz öwürmeýär. Keçjal adamyň şygary: Ependiniň «Kyrk diýdimmi - kyrk» diýen gürrüňinde örän gowy beýan edilýär. Keçjallık - uly ýetmezçilikdir. Gegel keçjallıgy iň pes duýgularyň diktaturasy hökmünde häsiýetlendirýär. Keçjallık hem pes erk häsiýetlerine eýe bolan adamlarda, ylaýta-da ýetginjeklik ýyllarynda duş gelýär. Ol dürli ýagdaýlarda, situasiýalarda ýüze çykýar. Meselem, adamlaryň aýry-aýry gatnaşygynda ýa-da durnukly gylyk-häsiýetine öwrülip, kök uran keçjallıklar bolup biler.

Erk güýçleri gowşak ösen çagalarda keçjallıgyň döremeginiň dürli sebäpleri bolýar. Meselem: çagalaryň kemsidilmegi, ulular, mugallymlar, terbiýeçiler bilen emosional gatnaşyklaryň bozulmalary, deň-duşlarynyň öz ýoldaşynyň üstünden gülmeği, olaryň läliksiredilmegi, gözegçiligiň bolmazlygy netijesinde başyna goýberilmegi, ýetginjeklere aýry-aýry işler tabşyrylanda erkinlige we özbaşdaklyga ýol berilmezligi ýaly ýagdaýlar täsir edýär.

Mekdep okuwçylarynda erk häsiýetleriniň položitel taraplaryny terbiýelemek, olary geljekki akylyly, payhasly,

maksada okgunly, gaýduwsyz watansöýjiler edip terbiýeläp ýetşirmek üçin, çagalyk, ýetginjeklik ýyllarynda erki gowşak çagalara mugallymlaryň, ata-eneleriň aýratyn üns bermegi, kem-kemden, yzygider täsir etmegi zerurdyr.

Çydamlylyk. Çydamlylyk şahsyýetiň erkli häsiýeti bolup, ol maksada etmäge päsgel berýän psihiki we fiziki hadysalara garşy durup, olary saklap bilmek ukybynda ýüze çykýar.

Adamyň işi, durmuşy köplenç çylşyrymly şertlerde geçýär. Ol kähalatlarda saglyga, ýaşayyşa, şahsy we jemgyýetçilik mertebesine we ş.m. howp salýan ýagdaýlarda hereket etmeli bolýar. Bu ýagdaýlar ýokarlandyrylan psihiki we fiziki dartgynlygy döredýär. Çydamly adam aktiwligiň şertlere laýyk gelýän we özüni ödeýän derejesini saýlap alýar. Bu oňa öňde goýan maksadyna ýetmekde üstünlik gazanmagyny üpjün eder.

Çydamlylyk bu şahsyýetiň häsiýeti bolup, onda erkiň saklamak funksiyasy ýüze çykýar. Watancylyk urşunyň gahrymanlarynyň, kosmonawtlaryň, lyotçikleriniň özlerini alyp baryşlary çydamlylygyň aýratyn nusgasy bolup hyzmat edýär. Meselem: Maksim Maksimowič Isaýewiň, Rihard Zorgäniň, turkmen razwedçigi Aga Berdiýewiň, gahryman Aýdogdy Tahyrowyň işleri çydamlylygyň ýüze çykyşynyň iň aýdyň mysalydyr. Tertipsiz okuwça, sesini gataaltman, onuň özüni nädogry alyp barýandygyny öwrän-öwrän düşündirýän mugallym çydamlylyk görkezýär. Göwnüne degen klasdaşynyň sözlerine asuda ýazgaryjylyk bilen ýa-da şorta söz bilen jogap berýän okuwçynyň özüni alyp barşy hem çydamlylygyň nusgasydyr.

Özbaşdaklyk. Şahsyýetiň hususy inisiatiwasy boýunça öz-özünde maksat goýmak, oňa ýetmegiň ýollaryny tapmak we kabul edilen kararlary praktikada ýerine ýetirmek başarnyklarynda ýüze çykýan erkin häsiýetine özbaşdaklyk diýilýär.

Özbaşdak adam keseden hiç-hili kömezsiz problemaly ýagdaýlary açýar, şondan alyp hem özüde maksat goýýar. Ol başga adamlaryň aýtmagyna, görkezmelerine garaşman, üstesine-de öz nukdaýnazaryny, özuniň mesele, onuň maksatlaryna, ony durmuşa geçirmegiň ýollaryna düşünişi aktiwlik bilen goraýar. Ol kabul edýän kararynyň dogrudygyna ynanyar we ony ýerine ýetirmek ugrunda gujurly göreşýär. Özbaşdak adamda aňň tankydy tarapy has ösen bolýar. Beýle diýmek şeýle adamlar ähli teklipleri, maslahatlary, görkezmeleri ret edýär diýldigi däl. Şeýle adam olary nazara alýar, ýöne önünden olaryň derwaýyslygyny barlap görýär.

Özbaşdaklyga garşy bolan erk häsiýeti ynanjaňlyk, nalajedeýinlikdir. Ynanjaň adamlar haýsydyr bir çylşyrymly ýa-da azrak çylşyrymly erk hereketini öz inisiatiwasy boýunça başlap ýa-da tamamlap bilmeýärler. Eger olar görkezme, buýruk, maslahat alsalar aktiwlik görkezýärler. Olar başga adamlaryň täsirine çalt düşýärler. Şeýle adamlar başgalaryň pikirleri we işleri dogry diýip hasap edýärler. Öz hususy kararlaryna we işlerine şübheleýärler, olaryň dogrudygyna we zerurdygyna utanmaýarlar. Başgaça aýdanynda nalajedeýin, ynanjaň adamlar beýleki adamlaryň, pikirlerine we hereketlerine tankydy garamaýarlar, öz hususy garaýyşlaryna bolsa aşa talap ediljek bilen garaýarlar.

§ 4. Erki terbiýelemek

Erki terbiýelemegiň usullary köpdürli bolsa-da, olaryň ählisine şu aşakdaky şertler mahsusdyr:

Belli bir maksada ýetmek üçin kynçylyklary we päsgelçilikleri ýeňip geçmeklik erki terbiýelemegiň birinji şerti bolýar. Maksat näçe uly, erkin delilleriniň derejesi näçe ýokary bolsa, adam şonça uly kynçylyklary ýeňip geçmäge ukyply bolýar.

Erki terbiýelemegiň ikiji şerti, öz hereketlerine baha

bermek, ol hereketleriň netijelerini aňlamak, olara kesesinden seretmek endigini emele getirmekden ybaratdyr. Özüne we öz hereketlerine tankydy garamaklyga endik etmeseň, özüňde guýçly erki terbiýeläp bolmaz. Özüňe uly talap edijilik — guýçly erkli adamyň, hesnetli alamatlarynyň biridir.

Erki terbiýelemegiň üçünji şerti, içki we daşky päsgelçilikleri ýeňip geçmegi mydama özüne öwretmekden ybaratdyr.

Erki terbiýelemegiň dördünji şerti, kabul edilen kararlaryň, ýürege düwülen netijäniň ýerine ýetirilmeginden ybaratdyr. Kabul edilen kararlaryň birsyhly ýerine ýetirilmazligi adamyň erkini gowşadýar. Gowşaklygy ýeňip geçmek üçin her bir adam ýürege duwen kararyna edil jogapkärçilikli işe gatnaşyşy ýaly çemeleşmelidir,

Erk hereketde, işde kemala gelýär. Diňe ýüzleý ownuk ýumuşlaryň üstünde uzak wagtlap uznuksiz işlemek bilen özüniň erkini bişşdiren adam, uly işlerde özüniň guýçly erkini görkezmäge ukyplydyr. Gowşak erkli adamlar özleriniň işini-de, dynç almagyny-da guramagy hem başarmaýarlar. Bir ol, bir beýleki işe başlamak bilen olar hiç birini-de ahyryna çenli alyp barmaýarlar. Erkli adam öz wagtynyň eýesidir. Ol wagty tygşyly peýdalanmagy, maksat eden işlerini ýerine ýetirmäge, wagt bilen hasaplaşmaga, wagty utmaga taýýarlyklydyr. Ol ynjuk, inçe işleri-de howlukman ýerine ýetirmäge başarnyklydyr. Adamyň özi erkini terbiýelemäge bolan mümkinçiligi çäksizdir. Her bir okuwçy özüniň erkini terbiýelemegiň üstünde aňly işlemelidir. Zähmetde batyrgaýlyk, tutanýerlilik, tertiplilik, jogapkärçiligi ýokary derejede duýmak adamlaryň oňunde goýlan esasy talaplardyr. Ylaýta-da, mekdep okuwçylarynda erkiligi, halkymyzyň, döwletimiziň öňde goýýan sosial, ykdysady maksatlaryna ýetmekligi üçin örän zerurdyr. Erkiligi, tutanýerliligi, maksada gönükdirilenligi terbiýelemek mugallymlaryň-da, ata-enelerinde borjudy.

16-NJY BAŞ . TEMPERAMENT

§ 1. Temperament hakynda düşünje

Temperament diýip, şahsýetiň özüni alyp barşynyň dinamikasyny (ýagny güýjüni) kesgitleýän durnukly individual psihologik aýratynlyklaryna aýdylýar. Özüni alyp baryş diňe bir sosial şertlere bagly bolman, eýsem ol şahsýetiň dogabitdi tebigy gurluşynyň özboluşlylygyna hem baglydyr. Temperament hut indiwidiň biologik gurluşy bilen döredilip, şahsýetiň işiniň dürli görnüşlerinde (oýun, okuw, zähmet) we taraplarynda has ir we aýdyň ýüze çykýar.

Temperament indiwidiň ähli psihiki häsiýetlerini bezeýar, ýüze çykarýar. Ol emosiýalaryň we pikirlenmeleriniň erkli hereketiniň geçişine, sözleşişiniň depginine we ritmine täsir edýär. Şol bir wagtyň özünde temperament şahsýetiň gönükdirilmesine, sosial ýörelgelerine bagly dälendir.

Temperament hakyndaky taglymat baryp gadym döwürlerde döräpdir. Lukmanlar Gippokrat, soňra bolsa Galen adamlaryň özlerini alyp baryşlarynyň individual aýratynlyklaryna gözegçilik edip, şol aýratynlyklary giňişleýin ýazyp görkezmäge we düşündirmäge synanyşypdyrlar. Temperament hakyndaky taglymaty ilkinji bolup esaslandyrmaga başlan gadymy grek lukmany Gippokrat hasaplanýlyar (ol biziň eramyzdan öň V asyryda ýaşap geçipdir).

Ol adamyň göwresinde: gan, nem, sary, we gara öt ýaly, dört sany suwuklyk bar diýip hasap edipdir. Şol suwuklyklar adamyň bedeninde dogry endigan garylsa, adam sagat bolýar, nädogry garylsa hem keselleýär diýip düşündiripdir. Eger suwuklyklaryň biri bedende artykmaçlyk etse, şol hem adamyň temperamentini kesgitleýär. Temperamentiň suwuklyklar bilen baglanyşykly dakylan atlary biziň günlerimize çenli saklanypdyr. Mysal üçin, galdaw (holerik) temperament chole

(öt) sözünden gelip çykypdyr, dunýewi (sangwinik) temperament sanguis (gan) sözünden, ewmezek (flegmatik) temperament phlegma (nem), melanholik temperament melan cfiole (gapa öt) sözünden gelip çykypdyr.

Gippokrat temperament bilen bir derejede adamyň durmuş obrazyna we howa şertlerine bagly bolýar diýip hasaplapdyr. Meselem, oturyp işlemek durmuş obrazyna nem köp toplansa, hereketler bilen bagly durmuş obrazyna et köp toplanýar, şona laýyklykda hem temperament döreýär. Gippokrat temperamentiň tiplerini hakykata laýyk ýazyp görkezse-de, olary ylmy taýdan esaslandyryp bilmendir.

§ 2 Ýokary nerw işiniň tipleri

I.P.Pawlow şertli refleks usuly arkaly ýokary nerw işiniň kanunalaýyklyklaryny we nerw prosesleriniň esasy häsiýetleri oýanmany we togtamany açdy. Nerw prosesleriniň esasy häsiýetlerine onuň guýji, deňagramlylygy, çaltlygy degişlidir.

Nerw prosesleriniň guýji nerw öýjükleriniň we tutuş nerw sistemasynyň iş ukybynyň görkezijisidir.

Deňagramlylyk bu oýanma we togtama prosesleriniň belli bir kesgitli balansydyr. Bu prosesleri nerw işiniň guýji bilen deňagramly, deňagramсыз ýa-da biriniň beýlekisinden güýçli bolmagy bilen tapawutlandyrmak bolar.

Çaltlyk (çakganlyk) bu bir nerw prosesiniň (oýanmanyň) beýlekä (togtama) çalyşmaklygynyň tizligidir. Ol garaşylmadyk we duýdansyz üýtgeýän ýagdaýlara öwrenişmekligi üpjün edýär. Bu sypatlaryň dürli-dürli üýtgeşmeleri bolsa ýokary nerw işiniň tipini kesgitleýär.

Nerw prosesleriniň güýçlüligi boýunça güýçli we gowşak tipler tapawutlandyrylýar. Ýokary nerw işiniň özbaşdak gowşak tipi-de ýüze çykarylýar. Güýçli tipler öz nobatynda deňagramly we deňagramсыз görnüşlere

böölünýärler. Özlerinde oýanmanyň güýçli, emma deňagramsyz görnüşi bolanlar ýokary nerw işiniň deňagramsyz tipini emele getirýärler. Galyberse-de güýçlüler we deňagramlylar, çaltlyga, baglanyşyklylykda iki tipi güýçli deňagramly çalt hem-de güýçli deňagramly haýal (äwmezek) tipleri emele getirýärler.

Ýokary nerw işiniň görkezilen dört tipi adamdaky dürli temperamentlere baglylykda ýüze çykyrlar. Ýokary nerw işiniň dört tipine dört temperament laýyk gelýär:

1. Güýçli, deňagramsyz, çalt tip. Nerw işiniň bu tipi oýanma prosesiniň güýçlüligi we togtama prosesiniň ondan pesligi bilen häsiýetlendirilýär (holerik temperament).

2. Güýçli, deňagramly, çalt tip. Oýanma prosesi togtama prosesi bilen deň bolýar (sangwinik temperament).

3. Güýçli, deňagramly, haýal tip (flegmatik temperament).

4. Gowşak tip. Bu oýanma we togtama prosesleriniň gowşaklygy, nerw prosesleriniň çaltlygynyň pesligi bilen häsiýetlendirilýär (melanholik temperament).

Nerw işiniň hesiýetleriniň üýtgeýjiligi. Nerw işiniň tipi dogabitdi bolup, onuň üýtgeýjilik mümkinçiligi doly anyklykda däl. Emma I.P.Pawlow nerw işiniň käbir hesiýetlerini üýtgedip boljakdygyny eksperiment arkaly subut etdi. Mysal üçin, güýçli oýanma prosesi togtamanyň pes guýji bilen utgaşýan tipde türgenleşikler geçirmek ýoly bilen togtama prosesiniň güýjüni ep-esli köňeltmek we ony oýanma prosesi bilen sazlaşyga getirmek mümkin bolýandygy gerkezildi. Şu ýerden hem güýçli oýanyjylykly tipde türgenleşik arkaly oýanma prosesiniň deňagramlylygyny gazanmak üçin güýçli togtama prosesini döretmek zerur bolar diýip I.P.Pawlow netije çykarýar.

Munuň özi deňagramsyz tipiň birnäçe warianty barada gürrüw etmäge esas berýär. Mysal üçin, oýanma prosesi ýokary derejede ösen, emma togtama prosesi gowşak tip bolup biler. Ýa-da başga bir wariant: iki proses hem güýçli, ýöne oýanma

prosesi adatdaky derejesinden ýokarydyr. Galyberse-de, üçünji wariant - has gowşak oýanma ondan hem gowşak togtama prosesinden agdyklyk etmegi we ş.m.

I.P.Pawlow deslapky deňagramlylygyň wagtyň geçmegi bilen, haýal gaýtalanýan turgenleşikleriniň kömegi bilen ep-esli derejede kadalaşýandygyny mysallaryň üsti bilen subut edýär. Ol uzak wagtlaýyn turgenleşik arkaly gowşak tipiň nerw sistemasyny berkitmek mümkin diýip hasap edýär. Nerw işiniň gowşak tipini özünde jemleýän adam, soňra amatly ýaşayş we terbiýeleniş şertlerinde islendik durmuş wezipelerini üstünlikli çözüp biler. Soňky barlaglaryň görkezşi ýaly, nerw prosesleriniň çaltlygy nerw prosesleriniň ontogenezinde (nerw prosesleriň dörän gününden ýaşayşyň ahyryna çenli ösüşinde) üýtgäp durýan häsiýetdir.

§ 3. Temperamentiň tipleri we olaryň psihologik häsiýetnamasy

Temperament adamyň özuni alyp barşynyň ösüşiniň dinamikasyny häsiýetlendirip, ol nerw işiniň aýratynlyklaryna daýanýar.

Temperamentiň dört tipiniň häsiýetnamasyna seredip geçelin.

Holerik (galdaw) temperament. Bu temperamenta duýgularyň guýçli we çalt döreýänligi bilen häsiýetlendirmek bolar. Temperamentiň bu görnüşiniň wekilleri özläriniň uly galdawlygy, şonuň netijesinde hem deňagramsyzlygy bilen tapawutlanýarlar. Holerik gaharjaň, gatnaşyklary gönümel, işde joşgunly, gujurly bolýar. Olar işe hyjuw bilen ýapyşmaga, onuň bilen çynlakaý gyzyklanmaga ukyplydyr. Şeýle döwürde olar maksatlaryna ýetmekdäki kynçylyklary we päsgelçilikleri ýeňip geçmäge ukyply bolup, kynçylygy ýeňmek, olaryň iş joşgunlylygyny artdyrýar. Ýöme olaryň guýji çalt haýallaýar, turuwbaşdan ýeterlik derejede planlaşdyrylman, ýokary tempde

başlanan işiň ahyryna çenli holeriginiň energiýasy ýetmeär. Bu bolsa, holerikleriniň nerw işiniň dewagramsyzlygynyň netijeleriniň biridir.

I.P.Pawlow muny şeýle düşündirýär: «Haçan-da guýçli adamda şeýle deňagramlylygyň ýok wagty, ol haýsydyr bir iş bilen meşgullanyp, öz serişdelerine we güýjüne çakdanaşa agram salýar hem-de ahyrky netijede guýji gutaryp, gereginden artyk horlanýar, ol şeýle köp işleri üçin, soňra hiç zat etmäge ýaramaýar». Diýmek, holeriklere gujurly, hyjuwly, joşgunly adamlar degişlidir.

Sangwinik temperament. Temperamentiň bu tipiniň wekilini I.P.Pawlow örän gyzgyn we öndümlü işgär hökmünde häsiýetlendirýär. Ýöne bu häsiýet oňa edýän işi gyzyklandyrýan wagty yzygiderli oýanma bolýan wagty mahsusdyr. Haçan-da şeýle iş gutarsa, ol tukat we lelim bolýar.

Sangwinik tipli adamyň duýgulary gös-göni daşky özünü alyp barşynda suratlanýar. Olaryň duýgulary durnukly däl, bir duýgy aňsatlyk bilen başga bir duýga geçip bilýär.

Sangwinik üçin köplenç uly çakganlyk, durmuşyň üýtgäp duran şertlerine ýeňillik bilen uýgunlaşmak häsiýetlidir. Ol adamlar bilen çalt tanyşýar, alçak, täze şertlerde ýygralyk duýmaýar. Sangwinik kollektiwde şadyýan, şähti açyk, janly, işe gyzyklanma bilen ýapyşýar. Ýöne ol joşgunly işleri ýaýbaňlandyrmak bilen, eger iş ony gyzyklandyрмаýan, hysyrdylylygy, takatlylygy talap edýän bolsa, ýa-da ol adaty, öwrenilişilen iş bolsa, tiz gyzyşy ýaly tiz hem sowap biler.

Sangwinikde emosiýalar tiz döreýärler, aňsat hem özgerýärler. Bu häsiýet oňa özüni basmarlaýan gaýgynyň dörän wagty ondan tiz saplanmaga, eger şertler ýeterlik derejede optimistik, öňe ymtylýy, ynamly keýpi deredýän, ünsi çekýän bolsa, elmydama şadyýan, dünýewi ýagdaýda bolmaga mümkinçilik berýär.

Sangwinikde täze wagtlaýyn aragatnaşyklaryň döremegi aňsatdyr, edil şonuň ýaly ýeňillik bilen hem üýtgedilmegi, aşa

çakganlygy, onuň akyl işiniň çeyeligini häsiýetlendirýärler. Sangwinik parasatlyga täze zatlary çalt görmäge, ünsüni çalt üýtgetmäge, durli görnüşdäki işleri ýerine ýetirmäge ukyplydyr. Kabul ediş reaksiýasynyň çaltlygyny we kämilligini talap edýän iş ona has onat laýyk gelýär.

Flegmatik temperament. I.P.Pawlowyň häsiýetlendiriji boýunça flegmatik - asuda, sabyrly, hemişe parahat, erjel we durmuşyň durnukly zähmetkeşidir. Deňagramlylyk we nerw prosesleriniň, belli bir derejede inertliligi (haýallygy) köp şertlerde flegmatige asuda, parahat ýagdaýyny saklamaga mümkinçilik berýär. Nerw prosesiniň, togtamak häsiýetiniň agdyklyk etmegi, onda hyjuwyny, joşgunyňy saklamak, durmuşyň öňdik edilen tertibine, işdäki sistema eýerme kiçik seäplere ünsüni bölmezlik ýaly aýratynlylary döredýär. Flegmatik guýçleriň gyrađeň sarp edilmegini talap edýän, uzak wagtlap oturyp işlemegi, durnukly ünsi we sabyrlylygy talap edýän işleri has oňat ýerine ýetirýär.

Flegmatik salyhatty bolýar, güýjüni biderek sarp etmeýär, ony hasaplap, işi ahyryna çenli bir tempde dowam etdirýär. Ol gatnaşyklarynda parahat, zerur derejede alçak, köp gürlemeđi halamaýar.

Flegmatigiň ýetmezçiligi onuň äwmezekligidir. Onuň gyzyşmagy, ünsüni jemlemegi, ony başga bir obýekte geçirmegi we ş.m. uçin wagt gerek bolýar. Äwmezeklilik onuň pikirleriniň durnuklylygynda, olary üýtgetmegiň kynlygynda hem duýulýar. Bu bolsa, belli bir derejede häsiýetiň gönukdirilmesiniň çeyeliginiň ýetmezçiligine getirýär. Ýöne, äwmezekliliğiň položitel tarapy hem bardyr: ol alňasamazlygy, esaslylygy, umuman durnuklylygy, hereketiň kesgitliligini üpjün edýär. Flegmatikler aýratyn hem sowukganlylygy, uzak wagtlap işe ukyplylygy talap edýän işlere laýyk gelýärler.

Melanholik temperament. Bu tipiň wekilleri ýokary emosional duýgurlygy, şonuň netijesinde guýçli ynjklygy bilen tapawutlanýarlar. Melanholikler birneme tutuk bolýarlar,

áýratyn hem täze adamlara duşanlarynda şeýle bolýarlar, kyn ýagdaýlarda ýáýdanjaň, howply şertlerde dowul tapmaklyga meýilli bolýarlar.

Nerw prosesleriniň umumy gowşaklygy her bir guýçli täsiriň melanholiň işini togtatmagyna sebäp bolýar. Kähalatlarda bu çenden aşa togtamanyň döremegine getirýär. Melanholige gowşak gyjyndyryjy hem özboluşly täsir edýär. Şeýle gyjyndyryjy guýçli subýektiv täsir hökmünde syzlyýar we şoňa görä, melanholik kiçijik sebäpler üçin hem gaýgy-gama batmaga meýilli bolýar. Muňa psihologlar melanholiň guýçli duýgurylyga ukyplylygy hökmünde garaýarlar.

Adaty ýagdaýda, áýratyn hem oňat, agzybir kollektiwde melanholik örän alçak adam hökmünde tabşyrylan işi üstünlikli ýerine ýetirýär, durnukly, kynçylyklary ýeňip geçmäge-de ukyply bolýarlar.

Temperamentiň dört sany esasy tipiniň wekilleri şol bir ýagdaýda özlerini dürli-dürli alyp baryp bilerler. Áýdalyň, temperamentiň alamatlary mese-mälim görnüp durai dert dost teatra gijä galypdyrlar. Şeýle ýagdaýda olar özlerini nähili alyp barýarlar?

Holerik (galdaw) partere we ýerine geçmäge synanyşyp, bileçi bilen jedelleşär. Ol teatryň sagadynyň öňe gidänligini, özüniň hiç kime päsgel bermeýänligini subut etmäge, bileçinw itekläp, öz ýerine geçmäge synanyşýar.

Sangwinik, partere goýberilmejegine we ýokary balkona geçmegiň aňsadyrakdygyna derrew düşüňip, basgançak boýunça ýokary ýöreyär.

Flegmatik zala goýberilmejegini görüp; «ilkinji kartina hemişe gyzykly bolmaýar» diýip, hözirlikçe bufete baryp, arakesmä çenli garaşayyn» diýip pikir edýär.

Melanholik: «Meniňki hemişe şowuna bolmaýar. Är ömründe bir gezek teatra geldim, onda-da şowuz» diýip, öýüne gaýdýar. (A.N.Dawydowyň materiallaryndan).

Şeýlelik bilen, temperament aktiwlik, üýtgeýän

şertlere uýgunlaşmagyň ýeňilligi ýa-da kynlygy ýaly ýagdaýlarda ýüze çykýar.

§ 4. Adamyň işini guramakda temperamenti hasaba almak

Adamyň özüni alyp barşy temperamentin diňe bir tipiniň aýratynlygyna däl-de durmuş ýagdaýlaryna we täsirlerine, nerw sistemasynyň dürli durmuş situasiýalarynda orun alýan ýagdaýlaryna-da baglydygyny unutmak bolmaz. Käwagtlar asuda, parahat flegmatigini belli bir ýagdaýlarda emosional hyjuwlylyk görkezýändigini we özüni holerik ýaly alyp barýandygyny, soňkynyň bolsa öňde şol belli bir şertlerde özüni melanholik ýaly alyp barýandygyny: argynlyk, özüne ynamsyzlyk duýgusyny we ş.m. başdan geçirýändigini görmek bolýar. Şeýle gözegçilikler käbir psihologlary garyşyk temperamentler bar diýen netijelere getirýär. Şeýle pikir ýeterlik esaslandyrylan däldir. Ýöne aralyk tipler hakynda gürrüň etmek hakykata golaý bolýar.

Şol bir adamyň özüni alyp barşy, onuň hal-ýagdaýyna baglylykda dürli-dürli bolup bilýän bolsa-da, olar analiz edilende adamyň tipologik aýratynlyklaryny hem göz önünde tutulmalydyr. Munuň sebäbi, emele gelýän hal-ýagdaý nerw sistemasynyň belli bir tipleri üçin häsiýetli bolýanlygy bilen düşündirilär. Meselem, holerik üçin ruhobelentlik ýa-da göçgünlik ýagdaýy, flegmatik üçin asudalyk, ewmezeklik, melanholik üçin özüne ynamsyzlyk, ýygralyk ýagdaýy we ş.m. häsiýetlidir. Diýmek, bu ýagdaýlar adamyň tipologik aýratynlyklarynyň alamatydyr. Adamyň tipiki bolmadyk täsirlere baş galdyran wagty bolsa, şol täsiriň hut özüniň häsiýetine üns berilse, nämäniň nämedigini belli bolup, şol adaty bolmadyk reaksiýa hem tipiki häsiýet bolup çykýar. Mysal üçin, eger holerige her gezek berk duýduryş berlende, aýratyn hem şol duýduryş, onuň mertebesine degýän bolsa, ol gahar-gazaba munýär. Flegmatik bolsa, tersine, bir gezek edilen

duýduryşy parahatlyk bilen kabul edýär: eger ol (hatda onuň adresine aýdylýan zat degişme hem bolsa) bir, iki ýa-da üç günden soň birnäçe gezek gaýtalansa, oňa täsir edip, holerigiňki ýaly gahar-gazaba münýär.

Holerik eergýasynyň çalt we duýdansyz gutarýanlygy bilen tapawutlaýan bolsa, flegmatik bolsa, şol wagtda ony toplaýar we «toplanan» oýanma prosesi güýçli togtamadan üstün çykyp başlanda bolsa, onuň öňergýasy azalyp başlaýar. Muny sussupeslik, özude ynamsyzlyk ýagdaýy hökmünde häsiýetlendirmek hem bolar. Şeýle ýagdaý holerikde gaty ýadawlykdan sod, uzak wagtlyk we agyr işden sod döreýär, melanholik-de bolsa edil şeýle ýagdaý gysga wagtlyk dartgynlyk-dan sod, ýa-da durmuş ýagdaýy we aragatnaşyk şertleri düýpgeter üýtgöňinde emele gelýär. Adamyň temperamentiniň aýratynlyklaryna düşünmek üçin, bu aýdylanlaryň hemmesini bilmek we göz önünde tutmak zerurdyr.

Iş käbir ýagdaýlarda guýçli we çalt reaksiýalary, başga bir ýagdaýlarda bolsa akgyňly, dowamly haýal hereketleri talap edýär. İşlerid her bir görmüşinide öz dengini we dinamikasy bolýar, adam bolsa, şol ýa-da başga bir işe baş goşmak bilen özünde şol işiň talap edýän hesiýetlerini we durýar. İşid ilki başynda şahsyetin tebigy aýratynlyklary işiň üstünlikli gitmegine täsir edýär ýa-da ony togtadýar. Emma sonra, işid şu görnüşi bilen uzak wagt meşgullanylap bu aýratynlyklar deňleşýär, olaryň ýüze çykmaly bolsa işiň talaplaryna uýgunlaşýar.

Meselem, holerige ilki başda haýal wýo asuda dengini talap edýän mşi amala aşyrmak kyn bolýar, sebäbi onuň tebigy aýratynlyklary işiň bu häsiýetlerine gapma-garşylyklydyr. Holerikde sabysyzlyk, gödek hereketler, gymzalyk ýüze çykýar. Emma ýaldyşlaryna düşündigiçe, öz yetmezçiliklerine akyl ýetirdigiçe, onda psihiki prosesleriň täze dengini we dinamikasy ýerleşýär, pugtalanýar we şonuň netijesinde

temperament işiň talaplaryna uýgunlaşýar.

Temperament diňe uly adamlaryň durmuş we iş prosesine täsir etmen, okuwçylaryň işine-de ýeterlik derejede täsir edýär. Mugallym okuwçylaryň temperamentiniň häsiýetli aýratynlyklaryny öwrenmelidir we ony okuw we terbiýeçilik işiniň dürli ýagdaýlarynda hasaba almagy başarmalydyr. Meselem, jogap bermäge çagyrylan flegmatikler berlen soragy haýal amala aşyrýarlar, olara köpwagt gerek bolýar. Mugallym bu ýagdaý-da sabyrly bolmaly we flegmatigi jogap bermek üçin howlukdymaly däl. Tersine sangwinigiň aldasamagy ýa-da holerigiň gyzmalygy nädogry jogap berilmegine getirip biler. Muny hem nazara almak zerurdyr. Aýratyn hem inden duýgur, şonuň üçin hem ynjuk bolýan, melanholiklere, holeriklere ünsli we eserdeň bolmak zerurdyr. Sähel zady gownune alýan melaiholige bolsa, degişme ýa-da kinaýaly sözleri aýtmak bolmaz.

Şeýle bolsa-da, mugallym salyhattylyk bilen, yzygidsrli ýagdaýda käbir synaglaryny we praktiki soraglaryny kemksmeden çylşyrymlaşdyryp, temperamentna ýeterlik derejede esmedik taraplaryny kämilleşdirmelidir we onud otrisatel hesiýetlerini togtatmalydyr. Mugallym okuwçylaryň öz temperamentlerini kesgitlemegine ondaky kemçiliklerini ýüze çykarmagyňa mümkinçilik berýon özboluşly eksperimental işleri, aikstalardan peýdalanyň biler. Bu bolsa, okuwçylaryň okuw işiniň we öz-özüňi terbiýelemeginiň hilini ýokarlandyrmaga ýardam edýär.

Holerik energiýasynyň çalt we duýdansyz gutarýanlygy bilen tapawutlanýan bolsa, flegmatik bolsa, şol wagtda ony toplaýar we «toplanan» oýanma prosesi guýçli togtamadan üstün çykyp başlanda bolsa, onuň energiýasy azalyp başlaýar. Muny sussupeslik, özüde ynamsyzlyk ýagdaýy hökmünde häsiýetlendirmek hem bolar. Şeýle ýagdaý holerikde gaty ýadawlykdan soň, uzak wagtylyk we agyr işden soň döreýär, melanholik-de bolsa edil şeýle ýagdaý gysga wagtylyk

dartgynlykdan soň, ýa-da durmuş ýagdaýy we aragatnaşyk şertleri düýpgöter üýtgäninde emele gelýär.

Adamyň temperamentiniň aýratynlyklaryna düşünmek üçin, bu aýdylanlaryň hemmesini bilmek we göz önünde tutmak zerurdyr.

Iş käbir ýagdaýlarda guýçly we çalt reaksiýalary, başga bir ýagdaýlarda bolsa dartgynly, dowamly haýal hereketleri talap edýär. İşleriň her bir görnüşiniň öz deňligi we dinamikasy bolýar, adam bolsa, şol ýa-da başga bir işe baş goşmak bilen özünde şol işiň talap edýän hesiýetlerini öndürýär. Işiň ilki başynda şahsyýetiň tebigy aýratynlyklary işiň üstünlikli gitmegine täsir edýär ýa-da ony togtadýar. Emma soňra, işiň şu görnüşini bilen uzak wagt meşgullanylanda bu aýratynlyklar deňleşýär, olaryň ýüze çykmagy bolsa işiň talaplaryna uýgunlaşýar.

Meselem, holerige ilki başda haýal we asuda deňgini talap edýän işi amala aşyrmak kyn bolýar, sebäbi onuň tebigy aýratynlyklary işiň bu häsiýetlerine gapma-garşylyklydyr. Holerikde sabyrsyzlyk, gödek hereketler, gymalyk ýüze çykýar. Emma ýoldyşlaryna düşündigiçe, öz yetmezçiliklerine akyl ýetirdigiçe, onda psihiki prosesleriň täze deňgini we dinamikasy ösýär, pugtalanýar we şonuň netijesinde temperament işiň talaplaryna uýgunlaşýar.

Temperament diňe uly adamlaryň durmuş we iş prosesine täsir etmän, okuwçylaryň işine-de ýeterlik derejede täsir edýär. Mugallym okuwçylaryň tempe-ramentiniň häsiýetli aýratynlyklaryny öwrenmelidir we ony okuw we terbiýeçilik işiň dürli ýagdaýlarynda hasaba almagy başarmalydyr. Meselem, jogap bermäge çagyrylan flegmatikler berlen soragy haýal agşyrýarlar, olara köp wagt gerek bolýar. Bu ýagdaý mugallymda okuwçy sapagy bilmeýär ýa-da soraga düşünmändir diýen pikiri döretmegi mümkin. Mugallym bu ýagdaýda sabyrly bolmaly we flegmatigi jogap bermek üçin howlukdyrmaly däl. Tersine sangwinigiň alňasamagy ýa-da

holerigiň gymalygy nädogry jogap berilmegine getirip biler. Muny hem nazara almak zerurdyr. Aýratyn hem çenden duýgur, şonuň üçin hem ynjuk bolýan, melanholiklere, holeriklere ünsli we eserden bolmak zerurdyr. Sähel zady gownune alýan melanholige bolsa, degişme ýa-da kinaýaly sözleri aýtmak bolmaz. Şeýle bolsa-da, mugallym salyhatlylyk bilen, yzygiderli ýagdaýda käbir synaglaryny we praktiki soraglaryny kem-kemden çylşyrymlaşdyryp, temperamentine ýeterlik derejede ösmedik taraplaryny kämilleşdirmelidir we onuň otrisatel hesiýetlerini togtatmalydyr. Mugallym okuwçylaryň öz temperament-lerini kesgitlemegine ondaky kemçiliklerini ýüze çykarmagyna mümkinçilik berýän özboluşly eksperimental işleri, anketalardan peýdalanyp biler. Bu bolsa, okuwçylaryň okuw işiniň we öz-özüni terbiýelemeginiň hilini ýokarlandyrmaga ýardam edýär.

17-NJI BAŞ. GYLYK

§ 1. Gylyk hakynda düşünje

Gylyk bu psihiki işiň gurluşynyň özboluşlylygy bolmak bilen, ol şahsyýeti sosial özüni alyp barşynyň aýratynlyklarynda, adamlara, işe, öz-özüňe bolan gatnaşyklarynda ýüze çykýar. Adamlar jemgyýetde özlərini alyp barşynda, aýry-aýry işlerin-de we sözleşişde bir meňzeş bolmadyk, käwagtlarda garşylykly psihiki aýratynlyklary ýüze çykarlar. Gündelik durmuşa adatça adamlary sahy ýa-da husyt, mylakatly ýa-da gödek, aýgytly ýa-da ýáýdanjaň, erjel, ynanjaň ýa-da özbaşdak, mert ýa-da höweslli, kiçi göwünli ýa-da öwunjeň. gyzma ýa-da sowukganly we ş. m. hökmünde hesiýetlendirýärler. Aýdylanlardan görmüşi ýaly, gylyk şahsyýetiň dürli psihiki aýratynlyklaryny öz içine alyan bütewi gurluşdyr. Bu gurluşda gylygyň ahlak-erk aýratynlyklarynyň aýgytly ähmiýeti bardyr. Şahsyýetiň sosial tertibi we işi hem şolara baglydyr.

Gylyk munuň özi şahsyýetiň durnukly indiividual aýratynlyklarynyň toplumy bolup, ol onuň gatnaşyklarynyň we olara laýyk bolan özüni alyp barşyň birliginden durýar.

Adamyň gylygyny bilmek bilen, ol başga ýagdaýlarda onuň özüni nähili alyp barjaklygynyň öňünden görmek bolýar. Bu bolsa adamyň özüni alyp barşyny gönükdirmek şahsyýetiň jemgyýetçilik gymmatly hillerini onda kemala getirmek mümkinçiligini döredýär. Meselem, mekdepde tejribeli mugallym okuwçylaryň, arasynda jemgyýetçilik tabşyryklaryny paýlaşdyranda, olaryň diňe bir bilimlerini, başarjaňlyklaryny, endikleriniň däl-de, gylyk-häsiýetini nazarda tutýar.

Gylyk tutuşlygyna dogabitdi bolmasa-da, adamyň tebigy gurluşynyň aýratynlyklary, ozaly bilen hem çerw işiniň aýratynlyklary onuň, ýüze çykmalaryn-da aýry-aýry

hesiýetleriniň kemala gelşinde uly rol oýnaýar. Nerw prosesleriniň deňagramlylygy ýa-da deňagramsyzlygy, güýçlüligi ýa-da gowşaklygy, çakgaňlygy haýallygy, adamyň tutuş özüni alyp barşyny, onuň tertibini we işini belli bir äheňde bezeýärler. Mysal üçin, iki sany adamyň ynanjy bir meňzeş bolsa-da, ýöne olaryň biri gyzma, hyjuwly we göçgünli, beýlekisi bolsa asuda, paýhasly bolup biler.

Gylyga nerw sistemasynyň tipinden başgada organizmiň: ýürekdamar, aşgazan, endokrin sistemalar ýaly beýleki aýratynlyklary hem täsir edýärler. Bu sistemalaryň işindäki dürli näsazlyklaryň adamyň gylygyna uly täsir edýänligi anyk kesgitlendi.

Öz gözeginde gylygyň kemala gelýän taraplary şahsyýetiň tebigy aýratynlyklarynyň ýüze çykmagyna täsir edýär. Gylyk dogabitdi ýüze çykmalaryň biriniň üstüni örtüp, beýlekilerini güýçlendirip, ýene birini bolsa täze reflektor aragatnaşyjylarynyň döremeginiň we ş. m. hasabyna togtadyp biler.

Diýmek, tebigat ylmynyň nukdaý nazaryndan, gylyk nerw işiniň tipiniň hesiýetleriniň we durmuş täsirleriniň birleşmesi bolup durýar.

Adamyň tertibindäki sebäpsiz, öz-özünden dörän, anyk şertleri bagly däl ýaly bolup gerünýän, häsiýetleriň hemmesi haýsydyr bir wagt dörän, berkäň, täzeden işlenen durmuş täsirleriniň ýa-da tejribeleriniň ýüze çykmasy hökmünde düşünilip bilýär.

Gylyk durmuş täsirleriniň tutuş çylşyrymlylygynyň şöhlelenmesiniň netijesi hökmünde şahsyýetiň we sredanyň aktiw özara gatnaşyklarynyň, prosesinde kemala gelýär. Şonuň üçin hem gylygyň dogabiti, özünden kesgitlenenligi hakynda gürrün etmek bolmaz. Daşky dünýäniň we öz hususy şahsynyň kanunlaryna akyl ýetiren adam durmuş şertlerini we özüniň hususy tertibini belli bir derejede üýtgedip biler. Ol töwerekdäki sredanyň ýakymсыz, otrisatel täsirlerini ýeňip

geçmäge we progresini jemgyýetçilik hereketiniň göreşijisi bolmaga ukyplydyr.

Gylygyň ýüze çykyşy. Gylyk adamyn ummmy fiziki keşbine, kelle süňküniň formasyna, ýüzüň gurluşyna, bedeniň strukturasyňa bagly däldir. Hakykatdan-da, daş-keşbi tarapdan örän meňzeş, emma hesiýeti boýunça düýpli tapawutlanýan adamlaryň bolýandygyna durmuşda köp duş gelmek bolýar. Hatda 1990-njy ýylyň dekabrynda Moskwada meňzeş adamlaryň bütinsoýuz konkursy geçirildi. Diňe gylygy birmeňzeş adamlara duşmak kyndyr. Hatda ekizlerid-de gylyklary boýunça biri-birinden örän tapawutlanýandyklaryny germek bolýar.

Gylyk jemgyetçilik zähmet işinde has doly ýüze çykmak bilen, adamyň butin keşbini suratlandyrýar. Adamyň ýörüşine we mimikasyňa syn etmek, onuň geýmine we oda degişli zatlara üns bermek, onuň sesiniň intonasiýalaryna (äheňlerine), diň salmak bilen, onuň gylygynyň aýry-aýry aýratynlyklary hakynda aýtmak bolar. Haýbatly ýa-da gorka ses, salpaň-sajak ýa-da rejeli kostýum, arkaýyn ýa-da howlukmaç hereketler bularyň hemmesi adamyň gylygy hakynda käbir düşünje berýär.

Adamyň gylygy gündelik durmuşda, adatça uzak wagtyň dowamynda, ýaşayş täsirleriniň netjesinde ýüze çykýar. Adamyň gylygynyň aýratynlyklaryny ahyryna çenli bilmek üçin, onuň bilen uzak wagtlap aragatnaşyk etmek, halk içinde aýdylyşy ýaly, onuň bilen bir put duz iýmek zerurdyr. Emma aýratyn ýagdaýlarda, meselem, howalylykda, uruşda adamyň gylygy örän tiz öwrenilär.

Terbiýelenmegi we üýtgemegi mümkin bolmadyk gylyk ýokdur. Birnäçe adamlaryň «Meniň gylygym şeýle, men özüme hiç zat edip bilmeýärin» diýip aýtmaklary psihologik taýdan esassyzdyr. Her bir adam öz gylygynyň ähli ýüze çykmalaryna jogapkär bolup, özüniň gylygyny täzeden terbiýelemeklige her bir adamyň mümkinçiligi bardyr. Ol

adamyň özüne erk edişine, öz-özünü terbiýelemegine baglydyr

Temperament we gylyk. Gylygyň tebigy esasyňy ýokary nerw işiniň tipini aňladýan temperament düzýär. Temperament gylykdaky özüni alyp barşyň deňagramlylygy ýa-da deňagramsyzlygy, örän çakganlygy ýa-da öwmezekligi, görkezilýän aktiwliň tonusynyň ýokarlandyrylanlygy ýa-da pesligi, alçaklygy ýa-da garaseýmözligi, täze şertlere ýa-da täze wezipe geçmegiň aňsatlygy ýa-da kynlygy we ş. m. taraplaryny kesgitleýär.

Temperament gylygyň, beýleki ýüze çykmalarynada, meselem, duýgularyň tonusyna, hereketleriň daşky täsiriligine, sözleýiş diline täsir edýär. Onuň täsirini erkin ýüze çykmalarynda hem görmek bolýar: käbir şertlerde erk hyjuw görnüşinde ýüze çykyp, başga bir şertlerde bolsa endigik häsiýetde bolýar. Temperament deňagramlylygy we çydamlylygy talap edýän işi ýerine ýetirmekde düýpli tapawut döredýär.

Ýöne, temperamentiň gylykda beýleki psihiki alamatlar bilen hem organiki baglanşyklykda bolýar. Bu alamatlar bir tarapdan, ol ýa-da beýleki ýüze çykmalary gowşadyp we olaryň üstüni örtüp, ikinji tarapdan bolsa, durmuşyň talaplaryna, şeýle hem ozal kemala gelen sosial ýörelgelere, adamyň ahlak düşüň-jelerine we endiklerine baglylykda olary guýçlendirip biler.

Gylygyň häsiýetleri, endikleri we türgenleşikler adamyň özüni alyp barşyny we temperamentiniň ýüze çykyşyny üýtgedýär. I.P. Pawlow hem işeňňir flegmatikleri ýalta flegmatiklerden tapawutlandyran wagty, megerem şuny göz önünde tutup bolsa gerek. Olaryň birnäçesi aktiw işgär hökmünde çykyş edip, başga birleri bolsa, güýmenje gözleýän boş bolýar; aljyraňly hereket edýän sangwinikler hakda-da şuny aýtmak bolar. Ol ýa-da beýleki flegmatigiň, ol ýa-da beýleki sangwinigiň özüni alyp barşy özaly bilen olaryň gylyklarynyň aýratynlyklaryna baglydyr.

Şeýlelik bilen, adamyň psihiki gurluşynyň hemme komponentleri biri-biri bilen organiki baglansyklydyr we şahsyýetiň tutuş, bütewi häsiýetinde özara tabynlykda bolýanlygy üçin, olary biri-birinden tapawutlandyrmak kyn bolýar. Her bir indiwidiň gylygynda adamyň esasy durmuş ýoluny häsiýetlendirip belli bir meýiller we bähbitler esasy orun tutýarlar.

Emma adamyň çözüň anyk meselelerine, şeýle hem organizmiň ýagdaýyna baglylykda gylygyň kä ýagdaýlar-da bir alamatlary, soňra öňe bir alamatlary ýüze çykyp we ýitip, togtap bilerler.

§ 2. Gylygyň aýratynlyklary

Adam öz gylygynyň gurluşyna laýyklykda özüni alyp barşyň haýsydyr bir alamatlaryny ýüze çykarýar. Bu alamatlaryň sany köpdür. Ýöne gylygyň ala-matlarynyň esasy toparlaryny ýa-da görnüşlerini kesgitlemek bolýar. Olara şu aşakdakylar degişlidir: ahlak alamatlary (eserdeňlik, aladalylyk, üslunlik, duýgudaşlyk, mylakatlylyk), erk alamatlary (aýgytlylyk, durnuklylyk, tutanýerlilik), emosional alamatlary (gymmatlyk, hyjuwlylyk, mylaýymlylyk).

Mundan başgada položitel gylygyň esasy sintetiki alamatlaryny hem kesgitlemek bolar (şeýle adamlarda ýeke bir däl-de köpsanly hesiýetleriniň aňladylýanlygy sebäpli, olara sintetiki diýip atlandyryýarlar). Olaryň arasynda aşakdakylary tamawutlandyryýarlar:

Gylygyň ahlaklylygy. Ol adamyny göňükdirmeklik we özüni alyp barşyň formalary tarapdan häsiýetlendirýär. Meselem, položitel häsiýetli adamlar ynsanperwer bolýarlar: olar diňe bir işeňfir, aktiw bolman, başgalar bilen özüni alyp baraňda, sözlerde payhasly hereket edýärler; olar kollektiwist bolup, kollektive hormat goýýarlar, onda ýaşamagy we işlemegi başaryýarlar.

Şeýle hem, adamyň gylygynda erk we erklilik alamatlary meseläniň ýüze çykyp duran adamlaryň durmuşdaky we işdäki kynçylyklary, päsgelçiliklerl ýeňil geçmekde aýgytly hereketleri ýüze çykýar we ş. m. Gylygyň dolulygy. Ol adamyň meýilleriniň we meşgullanýan işleriniň edýän hereketleriniň köp dür-lüligi bilen kesgitleýär. Şeýle adamlar içki ruhy baýlyklary we aktiwlikleri bilen, işiniň mazmuny we formalary bilen tapawutlanýarlar.

Gylygyň bütewiligi. Bu adamyň psihiki gurluşynyň birligidir, onuň durmuşyň dürli taraplaryna bolan garaýyşlarynyň sazlaşygydyr, meýillerinde we höweslerinde, gapmagarşylygyň ýoklugydyr. Adamyň durmuşda we işde sözünüň we işiniň, hereketleriniň, birligidir, berän wadasynda, aýdan sözünde ta-pylmagydyr.

Gylygyň kesgitiligi. Ol şahsyýetiň özüni alyp barşynyň dürli ýagdaýlarynda ýüze çykýan ynamlara, ahlak-sýýasy düşüňjelere, adamyň ömrüniň we işiniň mazmunyny düzýän onuň esasy gönükdirilmesine laýyk gelýän durnuklylygyny aňladýar. Şeýle adamyň durmuşyň ol ýa-da beýleki şertlerinde özüni nähili alyp barjakdygyny önünden aýtmak bolar.

Gylygyň guýji. Bu adamyň, içki energiýasy, guýji bolup, adam onuň kömegi bilen öz önünde goýan maksatlaryna ýetmäge ymtylýar. Gylygyň guýji adamyň önde goýan maksadyna ýetmek üçin çynlakaý gümrä bolmagyny, kynçylyklara duş gelen wagtynda guýçleriň uly dartgynlylygyny, güýç jemlenmegini, gönükdirilmegini özi döredip, öz duýgularyny dolandyryp bilmek ukybydyr.

Gylygyň pugtalygy. Ol hereketleriň yzygiderliliginde we erjeňliginde, adamyň öz garaýyşlaryna we kabul eden kararlaryna atly düşüňjeli garamagynda we ýerine ýetirişinde ýüze çykýar.

Gylygyň deňagramlygy. Bu işde, adamlar bilen aragatnaşyk saklamakda salyhatlylyk bilen aktiwligiň has amatly sazlaşygydyr, paýhasly pikir bilen ony ýerine etdirmegiň

utgaşmasydyr. Ol adamyň özüni alyp barşynda emele gelen pähimligidir. I. P. Pawlowyň pikirine görä, indiwide kyn şertlerde-de özüni ruhybelent saklamaga, hereket etmäge mümkinçilik berýär.

Gylygyň şu görkezilen alamatlary çylşyrymly, käte bolsa, gapmagarşylykly gatnaşykda bolýarlar. Meselem, uly guýç bilen utgaşýan gylygyň, bir tarap-lylygyny we darlygyny ýa-da adamyň, durmuşynda heniz esasy gyzyklanmalar aýyl-saýyl bolmakda, hesiýetiň ýeterlik anyk bolmadyk gurluşyna, hereketine düş gelmek bolýar. Gylyk öňki ýagdaýda köp taraplylyk, ýüzleýlik we dagynyklyk bilen utgaşýar.

Adamyň gylygynda dolulyk, bütewilik, kesgitlilik, guýçlilik tebigatyň peşgeşi bolman, durmuş täsirleriniň, terbiýäniň we öz-özüdi terbiýelemegiň netije-sidir.

§ 3. Gylygyň häsiýetleri

Gylygyň kemala gelmeginde iň möhüm pursat şahsýetiň daşky sreda bolan gatnaşygyny anyklamakdyr. Bu garaşyşlaryň görmüşleri gylygyň iňňän möhüm hesiýetleriniň klassifikasiýasyny duzýär.

Adamyň gylygy, birinjiden, onuň başga adamlara: kowum garyndaşlaryna, bile işleýän we okaýan ýoldaşlaryna, .tanyşlaryna we başga adamlara garaşynda ýüze çykýar. Prinsipiallyk we prinsipsizlik, köpçülige gatyşmaklyk we gatyşmazlyk, syr saklamaklyk we syr bildirmeklik, dogruçylyk we ýalançylyk, sypaýyçylyk we gödeklik, huşgärlik, edenlilik adamyň beýleki adamlara garaşyyny ýüze çykarýar. Adamyň gylygy kollektiwden üzne düşünilip bilinmez. Gylygyň oňsuklylyk ýa-da oňsuksyzlyk, parahatlyk ýa-da dawaçylyk ýaly sypatlary kollektiwde, başga adamlar bilen janly aragatnaşyk etmekde aýdyň ýüze çykýar.

Bu gatnaşyklaryň ikinjisi, adamyň özüne ,bolan garaşyyny bildirýän häsiýetlerdir. Öz gadyr-gymmatyny

bilmeklik, kiçi göwünlilik ýa-da ulumsylyk, öýkeliklik, utanjaňlyk, öz şahsy eşretiň hakynda alada etmeklik we başgalar şeýle häsiýetleriň mysallarydyr.

Gylygyň häsiýetleri diňe bir hereketlerde we özüni alyp barşynda ýüze çykman, olar şol hereketlerde we özüni alyp barşynda kemala gelyärler. Tertipli bolmak üçin, hemmiş tertipli hereket edip, edepli bolmak üçin, hemişe özüni edepli alyp barmak zerurdyr. Mertlik mert hereketler etmek prosesinde döreýar. Şeýle hereketler adamyň ýaşaýşynda tötänleýin epizodlar bolmagyny bes edip, haçan-da endige öwrülen wagtynda ol gylyk-häsiýeti bolup başlaýar.

Täzeden terbiýeläp bolmaýan hiç bir gylyk ýokdur. Şoňa görä, haýsyda bolsa bir ýaramaz edilen işi gylygyň kemçiligi diýip hasap etmek nädogrydyr. Adam öz gylyna özi jogapkärdir.

Üçünjiden, gylyk adamyň işe garaýşynda ýüze çykýar. Ak ýüreklilik we ýerine ýetirijilik, zähmet söýüjilik we ýaltalyk, tabşyrylan işe jogapkärçilik we onuň netijeleri hakynda aladalanmaklyk, inisiatiwalylyk, tutanýerlilik, hoş niýetlilik, işe yhlaslylyk işe formal garamaklyk we başgalar adamynyň gylygynyň bu häsiýetleriniň iň tipiki görnüşleridir.

Dördünji, gylyk adamyň zatlara garaýşynda: diňe bir jemgyýetçilik eýeçiligindäki däl, eýsem öz zatlaryda, geýimine, aýakgabyna, okuw esbaplaryna, öý goşlaryna rejeli ýa-da bitertip çemeleşmekde ýüze çykýar.

§ 4. Okuw-terbiýeçilik işinde gylygyň aýratynlyklaryny hasaba almak

Okuwçylary okatmakda we terbiýelemekde esasy talaplaryň biri umumy talaplary individual çemeleşmek bilen utgaşdyrmakdyr. A.S. Makarenko, biziň we wezipämiz kollektiwiň gylygynyň söweşjeň tipini kemala getirmekden

ybaratdyr diýip ýazypdy. Şonuň bilen birlikde hem ol, terbiýelenýänleriň individual aýratynlyklaryny göz önünde tutmagy we olara individual çemeleşmegi maslahat berýärdi. Ol bu ýagdaýda kollektiwleýin täsir edişi hem, individual çemeleşmegi hem absolýutlaşdyrmaly däl diýip belläpdi. Bir ýagdaýda kollektiwleýin täsir ediş gowy bolsa, başga bir ýagdaýda individual täsir ediş amatly bolýar.

Mugallym, ozaly bilen dürli-dürli okuwçylaryň okuwa, zähmete, jemgyýetçilik işine, mugallymlara we ýoldaşlaryna bolan gatnaşygyny, olaryň gylygynyň, we moral we erk adamlaryny, aýratyn hem sahylyk, eserdeňlik, jogapkärçilik, öz-özünden talap edijilik, aktiwlik, tutanýerlilik, töwegellik ýaly alamatlaryny hem-de olaryň, gapmagarşylykly alamatlaryny we ýagdaýlaryny göz önünde tutmaly bolýar. Munuň özi okuwçylaryň gylygyna kemala getirmek we olaryň käbir hesiýetlerini terbiýelemek we täzeden terbiýelemek üçin serişdeleri we metodlary saýlap almakda zerurdyr. Ol mugallymyň synçylygy, okuwçylary şu nukdaý nazardan öwrenmek üçin edýän yhlasy, aladasy bilen baglanyşyklydyr.

Individual çemeleşmek hiç bir ýagdaýda hem umumy talaplara gapma-garşy gelmeli däldir. Meselem, okuwçylaryň, bahasyny artdyrmak ýa-da kemeltmek, paýhasly pedagogik nukdaýnazardan nädogrudyr. Emma yza galýanlaryň klasda, köpçüligiň önünde položitel işidir. Okuwçy položitel baha almak bilen üstünligiň, ykrar edilmegiň begenjini duýýar. Munuň özi bolsa, okuwa bolan garaýşyň üýtgemeginiň başlangyjy bolup biler.

Individual çemeleşmek inçelik bilen pedagogik mylakatlylygy, ugur tapyjylygy, käbir ýagdaýlarda wyjdan päkligi, şasy mertebe duýgusynyň, başga bir ýagdaýda bolsa, sypaýy kinaýa bilen utanç duýgusyny oýandymagy başarmagy talap edýar.

18-NJI BAŞ. UKYPLAR

§ 1. Ukyplar hakynda düşünje

Adamyň ukyplary hakynda gürrüň edilende, onuň haýsydyr bir işi ýerine ýetirmäge bolan mümkinçilikleri göz önünde tutulýar. Şol mümkinçilikler işi-hünäri ele almakda ýokary netijeler berýär. Meselem, eger bir student beýleki studentler bilen deň şertlerde matematiki subutnamalary öz ýoldaşlaryndan çalt özleşdirýän, mysallary çözmegiň täze usullaryny tapýan bolsa, matematika barasynda özbaşdak we özboluşly pikir ýöredýän bolsa, biz bu talypda oňat matematiki ukyplar bar diýip hasap edip bileris.

Iki adamyň taýýarlyk derejesi, bilimleri, endikleri, başaraňlyklary, sarp edýän wagty we fiziki tagallalary işde deň bolan şertlerinde ukyply adam ukyplylygy pes bolan adam bilen deňeşdirilende has maksimal netijeler gazanýar. Ukyply adamyň işiniň ýokary netijesi onuň nerw psihiki aýratynlyklarynyň toplumynyň işiň talaplaryna laýyk gelýänligi bilen düşündirilýär.

Her bir iş çylşyrymly we köp taraply bolýar. Ol adamyň psihiki we fiziki güýçleriniň öünde dürli talaplar goýýar. Eger şahsyýetiň aýratynlyklarynyň bar bolan sistemasy şol talaplara laýyk gelýän bolsa, onda adam işi üstünlikli we ýokary derejede ýerine ýetirmäge ukyplydyr. Eger şeýle laýyklyk bolmasa, onda indiwihte işiň şu görnüşini ýerine ýetirmäge ukypsyzlyk duýulýar.

Hut şonuň üçin hem ukyby haýsydyr bir aýratynlyga (reňkleri gowy saýgarmaklyga, saza düşünmeklige we ş. m.) syrykdymak bolmaz. Ol hemişe adamy aýratynlyklarynyň sintozidir.

Şeýlelik bilen, ukyba adam şahsyýetiniň aýrtynlyklarynyň, işiň talabyna laýyk gelýän we oň ýokary

üstünlükleri üpjün edýän sintozi hökmünde kesgitleme bermek bolar.

Her bir ukybyň öz düzümi bolup, daýanç we esasy alamatlaryny tapawutlandyrmak bolar. Meselem, ikillendiriş işi üçin ukybyň daýanç alamaty her analizatorynyň ýokary tebigy duýgulary bolup, ol prosesinde: liniýalary, proporsiyalary, formalary, ýagtylygy, kölegäni, depgini duýmakda ösýändigini, guýçlidigi bilen tapawutlanýar.

Daýanç alamatlaryna, şeýle hem hudojnigiň eliniň hereketiniň häsiýetleri, galyberse-de ýokary derejede ösen obrazly ýat degişlidir.

Esasy alamatlara-çeper döredijilik oýlanmalarynyň alamatlary degişlidir. Şolaryň üsti bilen durmuşyň esasy we häsiýetli wakalary kabul edilip umumlaşdyrylýar we özboluşly kompozisiýa döreýär. Şol ukybyň zerur bolan fony hökmünde belli bir emosional göňükdirilmeklik, özleşdirilýän we şekillendirilýän waka bolan emosional gatnaşyk hyzmat edýär.

§ 2. Ukyplaryň derejeleri we görnüşleri

Ukyplaryň gurluşy şahsyýetiň ösüş derejesine baglydyr. Ukyplaryň ösüşiniň iki derejesi: duktiw we döredijilik derejelerini tapawutlandyrýarlar. Ukyplaryň ösüşiniň birinji derejesinde duran adam bilimleri özleşdirmekde, işleri öwrenmekde we olary hödürleýän nusga boýunça ýerine ýetirmekde ýokary başaraňlyklary duýýar. Ukyplaryň ösüşiniň ikinji derejesinde adam, täze, original zatlary döredýär.

Elbetde, bu derejeler metafiziki garamak bolmaz. Birinjiden, her bir reproduktiv işin döredijilik elementlerini öz içine alýanlygyny nazarda tutmak zerurdyr, döredijilik işi bolsa hökmany ýagdaýda öz içine reproduktiv işi hem alýar. Ikinjiden, ukyplaryň ösüşiniň şu görkezilen derejeleri haýsydyr bir üýtgedip bolmaýan, bir duran yerinde duran zatlar däldir.

Adam bilimlari ele almak prosesinde bir derejeden başga bir derece geçýär, onuň ukyplarynyň gurluşy hem üýtgeýär.

Malim bolşy ýaly, hatda iň zehinli adamlar hem öýkünmekden başlap, diňe tejribe toplanlaryndan soň döredijilige başlapdyrlar.

Ukyplaryň ösüşiniň we ýüze çykyşynyň iň ýokary derejesi talant we geniý diýen terminler bilen atlandyrylýar. Talantly we genial adamlar praktikada, sungatda, ylymda uly jemgyýetçilik ähmiýeti bolan işlerde täze üstünlikler gazanýarlar. Genial adam ylmy barlaglar babatynda, önümçilikde, edebiyatda we sungatda haýsydyr bir täze ýollary açýan, original zatlary döredýär. Talantly adam hem döredýär, öz goşandyny goşýar, ýöne onuňky eýýam kesgitli ideýala-ryň, ugurlaryň, barlaglaryň usullarynyň çeklerinde bolýar.

Talantlylygyň we geniallygyň formirlenmegi üçin has amatly şertler şahsyýetiň köp taraplaýyn ösen wagtynda döreýär. Meselem, Leonardo da Winçi, Lomonosow, Magtymguly döredijlik işinde ösüş iň köp taraplylygynyň we geniallygyň nusgalarydyrlar.

Ukyplaryň derejelerinden başga olaryň gönükdirilmekligi we ýöriteleşdirilmekligi boýunça hem görnüşlerini tapawutlandyrmak zerurdyr. Bu jähtden psihologiýada köplenç umumy we ýörite ukyplary tapawutlandyryýarlar.

Umumy ukyplar şahsyýetiň individual - psihologik aýratynlyklarynyň bilimlari we dürli görnüşdäki işleri ele almakda otnositel ýeňilligi we netijeliligi üpjün edýän sistemasydyr. Umumy ukyplar baý tebigy zehiniň, şeýle hem şahsyýetiň hemme taraplaýyn ösüşiniň netijesidir.

Ýörite ukyplar şahsyýetiň psihologik aýratynlyklarynyň işleriň haýsydyr bir ugry boýunça, meselem, edebiyat, şekillendiriş, saz, sahna sungatlarynda we ş. m ýokary netijeler gazanmaga ýardam edýän toplumydyr.

§ 3 Zehin we ukyplar

Psihologlar (G. S. Kostýuk, A. G. Kowalew,) zehin (tebigy berlen ukyp) diýip adamyň diňe bir anatomo-fiziologik däl-de, eýsem psihofiziologik aýratynlyklaryna, ylaýta-da çagalaryň işleri öwrenişiniň irki fazalarynda ýüze çykyan, käte bolsa, heniz belli bir iş bilen yzygiderli meşgulanmaýan uly adamlaryň hem individual aýratynlyklaryna düşünmekden ugur alýarlar.

Başga sözler bilen aýdylanda, zehin diýip, ukyplaryň heniz ösmedik, emma işleriň ilkinji synaglarynda duýulýan tebigy esaslarydyr.

Käbir çagalaryň surat çekmegi ýa-da saz çalma ýörite öwredilmäge başlanmazýandan kän öň bu predmetlere özleriniň höweslidigini, meýillidigini ýüze çykarýarlar. Meselem, Rimskiý-Korsakowda saza bolan zehin eýýäm dört ýaşlarynda aýdyň ýüze çykypdyr. Repinde, Surikowda, Serowda şekillendiriş iş bolan tebigy berlen ukybyň (zehiniň) alamatlary 3-4 ýaşlaryndaka ýüze çykyp başlapdyr.

Şeýle ýagdaýlarda «dogabitdi» ýa-da «tebigy» guýma gursak ukyplar hakynda aýtmak bolar. Şeýle bolsa-da bu ýagdaýlarda diňe tebigy berlen ukyplaryň ösmegine amatly ýagdaý döredýän käbir anatomo-fiziologik aýratynlyklar dogabitdi bolup bilerler. Hatda iň saza zehinli çagalar hem aýdymy dogry aýdyp ýada heňi tanamagy öwrenmelidirler. Surat çekmäge has ukyply zehinli çagalarada surat çekmegiň usulyny, düzgünlerini öwretmelidirler. Bu bolsa tebigy ukybyň barha üstünlikli kämilleşmegine alyp barar. Ol çaganyň öz ukybyny duýmagyna kömek edýär.

Zehinler okamak we terbiýelenmek, zähmet proseslerinde ukyplary ösdürmek üçin mümkinçilikleri özünde jemleýärler. Ine, şonuň, üçin hem çaga-laryň ukyplaryny maksada laýyk kemala getirmekde tebigy ukyplary mümkin boldugyça ir ýüze çykarmagyň uly ähmiýeti bardyr. Ukybyň

kelle beýnisiniň strukturasynyň haýsydyr bir dogabitdi, anatomik aýratynlyklary bilen, ylaýta-da onuň mikrostrukturasynyň, aýratynlyklary bilen baglydygy gürrüňsizdir.

Ýokary nerw işiniň ýörite adamzada degişli tipleri hakynda I. P. Pawlowyň görkezmesiniň tebigy berlen ukyplar (zehinler) we ukyplar üçin möhüm ähmiýeti bardyr. Adamyň ýokary nerw işiniň aýry-aýry ýüze çykmalarynda birinji ýa-da ikinji signal sistemalarynyň otirisitel agdyklyk etmegi «çeperçilik» we «pikirlenme» tiplerini tapawutlandyrmaga I. P. Pawlowa esas berdi. Bu tipleriň gyradaky wekilleri-de iki signal sistemasynyň özara täsiriniň aýratynlyklary uzul-kesil ýüze çykýarlar. Köp adamlar signal sistemalarynyň ikisiniň-de täsirini özünde sazlaşykly birleşdirýän orta tipe degişlidirler.

«Çeperçilik» tipi birinji signal sistemasy arkaly oýanmalara ýokarlandyrylan duýgurlyk bilen täsirlenmäge häsiýetlidirler. Duýgy organlary taranyndan gös-göni berilýän täsirleriň baýlygy we aýdyňlygy bu tipiň wekillerinde (sazandany, ýazyjynyň hudojnigi) has ýokarydyr. Tersine, «pikirlenme» tipi agdyklyk edýän adamlar üçin abstrakt pikirlenmäge ukyplyly we meýillilik häsiýetlidir. Şeýle tipli adamlar oýlap tapyjylyga, ylmy açyşlara meýilli bolýarlar.

Meýillilikler. Tebigy berlen ukyplar, ozaly bilen işleriň, belli bir görnüşine meýillilikde, (ýörite ukyplar) ýa-da hemme zatlara ýokary bilesigelililikde (umumy ukyplar) ýüze çykyp başlaýar.

Meýillilikler bu täzeden döreýän ukybyn ilkinji we has irki alamatydyr. Meýillik çaganyň ýa-da uly adamyň belli bir işe (surat çekmäge, saz çalmaga) çalyşmagynda, ýüze çykýarlar. Şeýle ukyplar köplenç ir duýulýar, şunun ýaly işe gumralyk hat-da durmuşyň amatsyz şertlerinde hem bolup geçýär. Diýmek, meýillik ukyplaryň ösmegi üçin, belli bir tebigy amatlylygyň bardygyna şaýatlyk edýär. Megerem, eger çaga, söz bilen baglanyşykly bolmadyk sredada uly höwes

bilen saz diňleýän bolsa, saz çalmaga öz-özünden synanşyk edýän bolsa onda bolan meýilden başga zat hakynda pikir etmek kyndyr. Munuň özi surat çekmäge-de, konstruktirlemege-de degişlidir.

Hakyky meýillik bilen bir hatarda galp, hyýaly meýillik hem bolýar. Hakyky meýillilikde diňe bir şol işe bolan egsilmez yhlas bilen bir hatarda us-satlyga tarap çalt ilerlemegi we ep-esli netijeleriň gazanylýandygyny hem görmek bolýar. Galp, hyýaly meýillilikde bir tarapdan haýsydyr bir zada ýuzleý, köplenç öýkünjeňlik garaýşyňy, ýa-da bolmasa çynlakaý gumra bolünip, orta netijeleriň gazanylýandygyny görmek bolýar. Şeýle ukyp köplenç ynandyрма-gyň ýa-da öz-özüni ynandyrmagyň, käte bolsa olaryň ikisiniň, hem netijesinde bolýar. Bu ýagdaýda ösüş üçin potonsial mümkinçilikler bolmaýar.

Zehinler hem özüne çekýän materialyň ýeňil kabul edilmeginde we täsir galdyryjylygynda, esasan hem täze zatlary konstruktirmekde ýüze çykýar, bu ýagdaý aýratyn hem uly talantlar üçin häsiýetlidir.

Şeýleklik bilen ukyplar tebigy we öwrenilen ukybyň, birleşmesidir. Tebigy alamatlar dogabitdi bolmak bilen, terbiýeleýiş şertlerinde we zähmet pro-sesinde täzeden işleýärler we ösdürýärler. Iş prosesinde ony üstünlikli alyp barmak üçin zerur bolan täze aýratynlyklar, şeýle etmeýän tebigy alamatlaryň öwezini dolduryjylar (kompozitor mehanizmler) kemala gelýärler. Şeýle-de, ukyplaryň dürli-dürli utgaşmalary edil şol bir işiň birmeňzeş üstünlikli ýerine ýetirilmegine esas bolup bilerler. Bu ýagdaýyň özi adamyň, hakykatdan-da ukyply bolup ösüp ýetşmegine mümkinçilik berýär. Muňa kör we ker Olga Skorohodowanyň ýaşayşy aýdyň mysal bolup biler. Ol daşky dünýäni kabul etmogiň diňe bir esasy ýollaryndan däl-de, eýsem adamlar bilen aragatnaşyk etmegiň kadaly usullaryndan hem mahrum bolupdyr. Görmäge we eşitmäge bolan ukybyny ýitirenden

(birnäçe ýyl geçenden) soň, ol ýörite klinikada ýerleşdirilýär. Ol diňe geplemegi, okamagy we ýazmagy öwrenmek bilen çäklenmän, eýsem şahyr we ylmy işgärlik derejesine çenli ösüp ýetişär. Onuň şeýle

derejä ýetmegine işe bolam hyjuwly söýgüsi, ýadawsyz zähmet çekmegi özündäki ýok ukyplaryň başga ukyplar bilen öwezini doldurmaga we edebi ukybyň doly suratda ösüşini gazanmaga Skorohodowa mümkinçilik beripdir.

§ 4. Pedagogik ukyp, onuň ösüşi we kemala gelşi

Her bir hünäre bolan meýiller, islgler we höwesler, şol işi ýerine ýetirmäge gönükdirýär. Emma adamyň meýilleri bilen ukyplar sazlaşmasa, işde göwnejaý netijäni gazanmak başartmaýar. Ylaýta-da pedagogik işde şu işiň aýratynlyklaryna laýyk gelyän ukyplylyk bolmasa, okuw-terbiýeçilik işiniň çylşyrymly wezipelerini durmuşa geçirmek aňsat dälidir.

Pedagogik işde gazanylýan üstünlikler: mugallymyň düşüňjeleriniň çuňlугy we giňligi, onuň umumy medeniýetiniň derejesi, metodikany bilşi, galyberse-de, onuň şahsyýetiniň aýratynlyklary ýaly birnäçe sebäpler bilen kesgitlenilýär. Şunun bilen birlikde üstünlik gazanmakda esasan hem işiň döredijilikli bolmagynda pedagogik ukybyň uly ähmiýeti bardyr. Praktikada pedagogik ukybyň alamatlaryny mugallymyň şahsyýetiniň beýleki häsiýetlerinden tapawutlandyrmak kyn bolýar. Mugallymyň ruhy dünýäsi, her bir adamyňky ýaly çylşyrymly bolmak bilen, onda dürli aýratynlyklaryň biri-biri bilen özara baglanyşýanlygy we biri-birine ornaşýanlygy üçin, olary arassa görmüşde tapawutlandyrmak kyn bolýar.

Emma kynçylyklara garamazdan, birnçе alamatlar boýunça, nähili hem bolsa pedagogik ukyplaryň barlygy ýa-da ýoklygy barada azda—köpde pikir ýöretmek bolar. Şol alamatlaryň biri-de pedagogik işe bolan durnukly meýillikdir.

Pedagogik işe meýillilik. Mugallymçylyk işine

meýillilik pedagogik işe hyjuwly söýgini formirmek üçin içki şertleri döredýär. Eger adamda mugallymçylyk işine meýillilik bar bolsa, ol pedagogik işden lezzet alýar we bar güýjüni söýgüli işine sarp etmäge çalyşýar. Meýilliligiň, işe hyjuwly ýanaşmagyň esasynda çuň, başda aňlanylmaýan häsiýetde döreýän ysnyşykly duýgy, soňra bolsa, çagalara bolan aňlanylan söýgi ýatyr. M. Gorkiý çagalary diňe özüniň tebigaty boýunça çagalara bolan çuňňur söýgüni, uly sabyrlylygy we täze dünýäniň geljekki gurujylary bilen özüni eserdeň alyp barmaga talap edýän işe höwesli adamlar terbiýelenmelidirler diýip hasaplaýar. Pedagogik işe meýillilik eýýäm mekdepde okalýan ýyllarda ýüze çykyp biler. Ol diňe bir mugallym bolmagy arzuw etmekde däl-de, kiçi ýaşly çagalar bilen jemgyýetçilik işlerini alyp barmakda hem, öz beýanyny tapýar.

Hakyky meýillilik pedagogik işiň içine aralaşdygyça çuňlaşýar, ösýär we pugtalanýar. Şeýle adamlar kynçylyklary, şowsuzlyklary uly horluk bilen başdan geçirseler hem olardan gorkmaýarlar. Bu ýagdaýda praktiki işiň ilkinji synaglary köplenç aýgytlaýjy bolýar. Olar pedagogik işe bolan meýillilikleri pugtalandyryp bilerler. Megerem, ilkinji synaglar özüni, öz ukyplaryny barlamaga, pedagogik işe ukyplylygynyň derejesini kesgitlemäge mümkinçilik berýän bolsa gerek.

Pedagogik işe meýilliligiň güýji we durnuklylygy boýunça pedagogik ukyplaryň bardygy ýa-da ýokdugy barada aýtmak bolar. Iş prosesinde pedagogik ukyplaryň esasy alamatlary diňe bir ýüze çykarylman, olar ösdürilýär kemilleşdirilýär.

Ukyplaryň ösüşi we kemala gelşi. Her bir adamyň ukyplarynda toplanan taryhy we individual işiň tejribesi aňladylýar. Geçöň nesiller taranyndan toplanan düşüňjeler, adamlaryň oňünde täze wezipeleri goýup, olaryň çözüşi üçin ilkinji esas bolup hyzmat edýärler. Bilimiň we medeniýetiň ýeten derejeleri adamyň we onuň ukyplarynyň oňünde täze talaplar goýýar. Geçen taryhy döwürlerde diňe meşhur

adamlaryň ýetip biljek zatlaryny, indi mekdep okuwçylary hem ýeňillik bilen özleşdirýärler.

Diýmýek, ukyplaryň ösüşi adamzadyň nesillerini toplan maddy ruhy medeniýetini, bilimlerini ele almak bilen baglydyr. A. N. Leontewiň adalatly belläp geçişi ýaly, adamlaryň jemgyýetiň taryhy ösüş prosesinde döreden predmetlerini we hadysalaryny ele almak prosesi, hut şonuň özi indiwiidniň özboluşly adam ukyplarynyň we funksiýalarynyň kemala gelşiniň bolup geçýän prosesidir.

Medeniýeti we bilimleri ele almak indiwiidniň iş prosesinde bolup geçýär. Adam öz işiniň barşynda, birinjiden, materiallaryň alamatlaryna adamlaryň psihiki häsiýetlerine, şeýle hem özüniň hususy güýçlerine we mümkinçiliklerine akyl ýetirýär; ikinjiden, öz güýçlerini işiň talaplaryna uýgunlaşdyrýar we gabat getirýär; üçünjiden, özünde ýetmeýän häsiýetleri formirleýär. Ine, şonuň üçin hem işe ukyplaryň kemala getirilişiniň ösüşiniň esasy çeşmesi, faktory hökmünde garamak zerurdyr.

N. K. Krupskaya, eýýäm kiçik çaganyň oýunlarynda onuň ukyplary formirlenip başlaýar diýip belläpdi. Çaga kubiklerden jaý gurýar, galaýydan ýasalan soldatlary dürli pozisiýalarda goýýar, şol döwürde bolsa, onda arhitektura we matematika ukyplarynyň, käbir amatly şertleri kemala gelyär.

Okuw işi çagany diňe bir synamak, barlamak üçin däl-de, ony hemme taraplaýyn kemala getirmek üçin mümkinçilik döredýär.

§ 5. Ukyplary ösdürmekde okatmagyň we terbiýäniň roly

Ukyplaryň ösüşinde we kemala gelşinde okatmak we terbiýe bermek aýratyn rol oýnaýarlar. Ukyplaryň prosesinde öz-özünden hem ösüp bilerler, ýöne onuň, üçin kä wagt we köp guýç gerek bolýar. Okatmak we terbiýe bermek bu prosesi çaltlandyrýar, sebäbi işde zerur bolmadyk zwenolaryň

döremeginiň , öňüni alýarlar.

Okatmak prosesinde çaga tebigat we jemgyýetçilik reallygynyň wakalary hem-de teoretiki we praktiki ýumuşlary çözmegiň tärleri hakynda iki görnüşli bilimleri ele alýar. Hakykatyň kanunalaýyklyklaryny we adamzadyň toplan taryhy akyl ýetiriş tejribelerini bilmek, adamyň işe taýýarlygyny, ukyplarynyň kemala gelşini üpjün edýär. Ukyplaryň kemala gelmegi üçin ýumuşlary çözmegiň netijeli tärlerini ele almagyň uly ähmiýeti bardyr. Şol umumylaşdyrylmak we sterostipleşdirilmek bilen, ukyplaryň zwenolaryna öwrülýärler.

Bilimleriň iki görnüşiniň tapawutlandyrylyşygyna laýyklykda okuwçylaryň özleşdiriş derejesini okadylyp bilinjek derejesini kesgitlemek zerurdyr. Birinji ýagdaýda hakykat baradaky bilimleriň belli bir möçberi we hili hakynda, ikinji ýagdaýda bolsa akyl zähmetniň we praktiki işiň okuwçynyň okuwda we zähmetde mundan beýläk-de öňe gitmegini üpjün edýän häsiýetleriň, operasiýalaryň, tärleriň kemala gelmegi hakynda gürriň barýar.

Bilim özleşdirilişiň okadylyp bilinmeklige laýyk gelmegi şahsyýetiň wemegi üçin has amatlydyr. B. G. Annanyewiň bellen geçişi ýaly, şol iki hadysa-nyň arasynda uzňelik bolsa göň hadysalar ýüze çykýar: özleşdirilýän bilimleriň, Endikleriň jeminiň mundan beýlek ýokarlanýan mahaly akyl guýçleriniň, çaga-laryň ukyalarynyň, aýrtyn hem bilimleri jemlemek we olary praktikada ulanmak ukyalarynyň otiositel gowşamagy bolup geçär.

Okuwçylaryň ukyplaryny ösdürän mugallym onuň işinde üstünligi üpjün edýän aşakdaky esasy şertleri bilmelidir.

Birinji şert çaganyň ähli babatlarda ýagdaýyny bilmek, onuň, dürli okuw predmetlerindäki, fiziki zähmetiň we jemgyýetçilik işiniň görnüşlerindäki güýçlerini we mümkinçiliklerini nazarda tutmakydyr. Munuň özi çaganyň özüniň pisihofiziologik alamatlaryna garap, onuň has ukyply bolan bilimleriniň ugruny anyklamaga we işleriň ugruny

kesgitlemäge, şonuñ bilen birlikde onuñ, tebigy gurluşyndaky we ösüşindäki aýratyn, üns bermeli kemçilikleri ýüze çykarmaga mümkinçilik berer. Bu bolsa öz gezeginde zerur bolan alamatlary ösdürmek, gerek bolan wagta işi üstünlikli alyp barmak üçin zerur bolan kompensator mehanizmlerini döretmek we esasy ukyplary durmuşa geçirmegiñ mümkinçiliklerini güýçlendirmek üçin zerurdyr. Başgaça aýdynynda çaganyñ hemme babatlarda ýagdaýyny bilmek, onuñ ukyplarynyñ kemala gelşiniñ planyny düzmegiñ şertidir.

Ikinji şert bilim özleşdiriş derejesi bilen okadyş derejesiniñ arasyndaky utgaşmany üpjün etmeli. Bir wagtlar mekdebiñ iş praktikasynda esasan çaganyñ bilimleriniñ belli bir möçberini nähili derejede ele alandygyna aýratyn üns berilýärdi. Onuñ nähili derejede okamagy başaryşyny öwrenmek düýpgöter ýatdan çykarylýardy, çagada ukyp bilen deň bolmasada, içki komponentleriñ biri hökmünde ukyba girýän bilim özleşdirilişiniñ nähili derejede ösenligi nazarda tutulmaýardy. Bilim toplamaklygyñ kemala gelmegi, şol bir wagtyñ özünde indiwiidiñ umumy ukyplarynyñ formirleniş prosesidir.

Üçünji şert okatmak prosesi döredijilikli häsiýetde bolmalydyr. Okuwçylaryñ önünde problemalaýyn soraglary, döredijilikli işleri, mugallymyñ kömegi bilen çözülýän, soňra bolsa kem-kemden okuwçylaryñ özleri tarapyndan özbaşdak çözülýän meseleleri goýmagyñ birinji derejeli ähmiýeti bardyr. Mysal üçin, kem-kemden okatmak çagalaryñ pikirlerini aktiwligini oýandyrýar, olaryñ bilesigeljiligini we döredijilik hyýallaryny ösdürýär, okuwa we bilimlere ele almaga položitel garaýyşlary terbiýeleýär.

Şuna laýyklykda okatmak okuwçylarda döredijilik işi üçin zerur bolan ahlak-erk hesiýetlerini terbiýelemelidir. W. G. Belinskiý eger adam ahlak taý-dan mertebesini ýitirer, onuñ aklyly we talanty hem gidýär diýip belläpdi. Adamda ahlak ideýalarynyñ formirlenmegi ukyply adamyñ häsiýet

aýratynlyklaryny kemala getirmäge ýardam edýär.

Dördünji şert okatmagy praktika, zähmet bilen utgaşdyrmak bolup durýar. Diňe şeýle şertlerde teoretiki we praktiki meseleleriň, üstünlikli çözülmegini üpjün edýän uniwersal aragatnaşyklary we «başarjaňlyk» döredilýär. Meýilleri ýüze çykarmakda we ukyplary ösdürmekde zähmetiň dürli gör-nüşlerinde güýç synap görmegiň uly ähmiýeti bardyr. Zähmet prosesinde döredijilikli tabşyryklary ýernine ýetirmeklik guralmasa, okuwçylaryň, döredijilik güýçlerini we ukyplaryny ösdürmek mümkin däl.

Bäşinji şert hünäre ugrukdyrmak işini yzygiderli alyp barmakdyr. Muny her bir okuwçynyň özüniň, meýillerine we ukyplaryna laýyklykda erkana hünär saýlap almagy guramaklyk, olaryň heniz mekdep ýyllaryndan başlanmagy möhüm wezileleriň biridir.

Altynjy şert şahsyýetiň aktiw hesiýetlerini, ilkinji nobatda özbaşdaklygy, zähmetsöýerligi we guramaçylygy formirlemekden ybaratdyr. Şol bolmasa indiwiidiň potensial güýçlerini we ukyplaryny durmuşa geçirmek we olary işde doly ösdürmek mümkin däl.

Ýedinji şert okuwçylaryň indiwiidual aýratynlyklaryny hasaba almakdyr.

Ukyplaryň ösüşi köplenç bir sydyrgyň bolmaýar. Köplenç olaryň ösüşindäki wagtlaýyn durgunlyk, gazanylan belli bir «aňrybaş» üstünlik ýa-da ukypsyzlyk hökmünde kabul edilýär. Emma durgunlygyň sebäpleri ýüze çykarylsa (ýadawlyk, bilim almak we şahsyýetiň zerur bolan hesiýetlerini kemilleşdirmek üçin şertleriň, bolmazlygy, höwesleriň ýitmegi ýa-da olaryň başga ugra geçmegi, bilimleriň ýetmezçiligi zerarly ýüze çykýan kynçylyklar we ş. m.), olaryň ösüşindäki päzhelçilikler aradan aýrylsa, ukyplar ösüşiň täze, has ýokary derejesine getirilýär.

Ukyply çagalaryň yzygiderli ösmegi üçin olara ruhy «iýmiti» ýeterlik bermek zerurdyr. Ukypsyz okuwçylar

diýip atlandyrylýanlaryň meýillerini ýüze çykaryň ukypalaryny ösdürmek zerurdyr: olaryň hiç zada ukypsyzdyklarynyň sebäbi köplenç biziň olardaky ukypalary bilmeýänligimiz bilen düşündirilýär. Olary bilmek hökmanydyr. «Orta» okuwçylar diýilýänlere hem ýeterlik üns berilmelidir, sebäbi köplenç «ortaça» ösen çagada potonsial baý şahsyýet gizlenip galýar.

Şu görkezilen şertler okuwçyda psihiki we ahlak häsiýetleriň bilelikde kemala gelmegini üpjün edýär, munun, özi bolsa, progressiw jemgyýetiň wajyp meselelerini döredijilikli çözmäge ukyply şahsyýetiň döremegi üçin içerki şertleri emele getirýär. Giň halk köpçüliginde, ösüp gelýän ýaş nesillerde ukypalaryň ýüze çykarylmagy we ösdürilmegi — biziň jemgyýetimizi mundan beýläkde maddy we ruhy taýdan ösdürmegiň, şertleriniridir.

19 – NJY BAŞ ZÄHMET WE INŽENERÇILIK PSIHOLOGIÝASYNYŇ ESASLARY

1. Inženerçilik psihologiýasynyň usullary

“Zähmet we inženerçilik psihologiýasy” dersinde zähmet we inžener psihologiýanyň esasy düşüňjeleri, wezipeleri, dürli derňew usullary we “adam-maşyn” ulgamynyň özaragatnaşygynyň esasy düzgünlerini talyplara öwretmeklik hödürlenýär. Häzirki wagtda döwletimizde ylym-bilim ulgamynyň ösdürilmegi her bir adamyň ukyp-başarnyklarynyň aýratynlyklaryna üns berilmegine, özüniň wezipesini dogry we doly bilmekligine ýardam edýär we bu ýagdaýlaryň adamlaryň zähmet önümçiliginiň ýokary derejeliliginiň esasy şerti hökmünde nygtalýar. Şondan ugur alyp, işi dolandyrylanda işi düzýän her bir hereketi bilmek we onuň adamyň maşyna we maşynyň adama edýän täsirini hasaba almak bu dersiň esasy taraplary bolup durýar.

Häzirki döwürde dünýäniň ähli yurtlarynda diýen yaly Inžener psihologiýasy öwrenilýär we bu ugurda uly ylmy – barlag işleri alnyp barylýar. Inžener psihologiýasy ylmy uly ösüşe eýe bolmak bilen öz gezeginde operatoryň psihologiýasy ylmynyň hem döremegine getirdi. Inžener psihologiýasy häzirki döwürde dürli ylmlar bilen, şol sanda özünden daş bolan ylmlar bilen hem ýakyn aragatnaşykda bolup , dürli ylmlaryň önünde dürli meseleleri goýýar. Inžener psihologiýasy ilkinji nobatda matematika , kibernetika, psiho-fiziologiýa, biologiýa, anatomiýa, medisina, Informatila ýaly ýene-de bir topar ylmlar bilen berk baglanyşýar we olaryň usullaryny we täze gazananlaryny peýdalanýar.

Inžener psihologiýasynyň esaslaryny her bir inžener, her bir önümçiligiň guramaçysy bilmelidir. Adama howp salýan, onuň işine päsgel berýän islendik zat önümçilikden

aýrylmalydyr. Hat-da ýaşayş jaýlaryndaky, okuw mekdeplerindäki, önümçilikdäki peýdalanylýan dürli tehniki enjamlar, olaryň ýerleşdirilişi we özara ýerleşdirilişi Inžener psihologiýasynyň talaplaryny doly we dogry kanagatlandyrmalydyr. Meselem okuw otagyndaky tagta-da diwardan asylanda adamyň antropometriki maglumatlaryny göz önünde tutmalydyr. Gynansak-da käwagtlar tagta ýokardan asylyp, oňa okuwçylaryň eli zordan ýetýär, ýa-da pessejik asylyp goýulýar, ol bolsa ýazýan adama amatsyzlyk döredýär (egilip ýazmaly bolýar, tagtanyň köp bölegi ulanylman galýar we ş. m.). Häzirki zaman dolandyryş ulgamlaryny iki topara bölmek bolar tehnologiiki we guramaçylykly ulgamlar.

Inžener psihologiýasy umumy psihologiýanyň, oňa ýakyn bolan, hat-da ondan has daş bolan ylmlaryň hem usullaryny peýdalanylýar. Meselem Inžener psihologiýasyny matematiki usullary, (ähtimallyklar usullar, statistiki usullar ,korrelyasion usullar), informatikanyň usullary, fiziologiýanyň usullary ulanmazdan göz önüne getirmek mümkin däl .

Informatika - maglumaty toplamak ,ýygnap saklamak we gaýtadan işlemeklik baradaky ylymdyr.

Bu usullary ulanmaklygyň maksady - maglumat alyş-çalşygynyň obýektiw kanunalaýyklyklaryny öwrenmek we tehnikanyň täze nusgalsryny bahalandyrmak.

Syn etme, modelirleme, maematiki usullar, eksperiment söhbetdeşlik, test, anketirleme, sorag-jogap usuly we ş. m. usullaryň hemmesi öz ýerine laýyklykda ulanylýar. Mundan beýläk ulanyljak düşüňjeleriň käbirlerini seljermek maksadalaýykdyr. Dolandyrylýan obýektiň ýagdaýy barada habar berýän signallaryň toplumyna informasion model diýilýär. Dolandyrylýan obýektiň ýagdaýy barada habar berýän signallar barada aýdylanda ilki bilen jaňjagazlar, çyrajyklar barada gürrüň edilýär.

Konseptual model MAU-nyň nusgasyny döretmek .Model mydama asyl nusgadan ölçegleri boýunça kiçi bolmaly

.Emma MAU-nyň modeli ýasalanda onuň ölçegleriniň asyl nusganyň ölçegleriine takyk gabat gelmegi hökmanydyr . Bu usullaryň her biriniň artykmaç taraplary-da ýetmez taraplary-da bar. Olar barada umumy psihologiýa kursunda aýdylanlar käbir üýtgeşmeler bilen bu hala-da degişlidir. Meselem modelirlenmegiň esasy artykmaçlygy MAU-nyň parametrlerini ,maglumaty şöhlelendiriş serişdelerini ,dolandyryş organlaryny üýtgedip, olaryň orunlaryny çalşyp bolýanlygydyr .Syn etme usuly operatoryň iş hereketlerine, mimikasyna pantomimikasyna, ýşaratlaryna (žestlerine), oturyş pozasyna seredip enjamlaryň adama laýyklygy ýa-da dälligi barada netije çykarmak bolar .

MAU-lary öwrenmekligi eýýäm bar bolan MAU-lary synlamakdan, şolaryň iş algoritmlerini we häsiýetlerini öwrenmeklikden başlamaly. Birnäçe etapy ,başgançagy geçen MAU-lary deňeşdirip öwrenmeklik has oňat netijeler berýär. Bu ýagdaýda şol başgançaklardaky gazanylan üstünlikler ,öňe gidişlikler barada jikme-jik durlup geçilse has-da oňat netijeler berýär. Statistiki usul barada aýdylanda bolsa onuň Dolandyrylýan obýektiň ýagdaýy barada habar berýän signallaryň ýygylygyny, yzygiderliligini nobatlaýynmy ýa-da dälmi we ş. m. häsiýetnamalaryny öwrenmekde ullakan ähniýetiniň barlygyny belläp geçmek zerurdyr.Statistiki usul-maglumatlary deňeşdirmek, hasaba almak netijesinde karara gelmekligi aňladýar. Aýdylanlaryň hemmesi adamyň zähmetiniň strukturasynyň, özboluşlylygynyň üýtgemegine, adamyň häzirki zaman tehnikasy bilen özara gatnaşygynyň gowulaşdyrylmagyna bolan talabyň ýokarlandyrylmagyna getirýär. Şol sebäpli MAU öwrenmek, kämilleşdirmek meselesi bilen baglanyşylan nazaryýet we amaly meseleler ýüze çykýar. Psihologiki ylmlaryň şu bölümüni ösdürmek ylmy-tehniki progresiň şertlerinde wajyp meseleleriň birine öwrülýär.

§ 2. Ygtybarlylyk inženerçilik psihologiýasynyň meselesi hökmünde

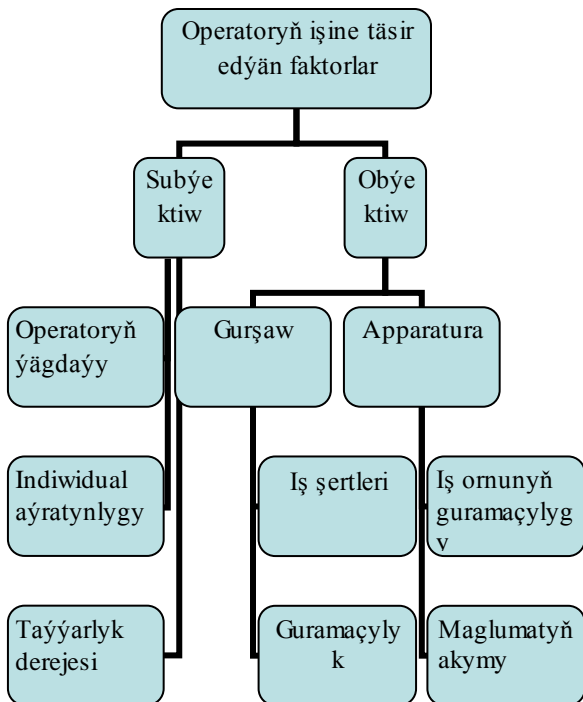
Operatoryň ygtybarlylygy ýalňyssyzlyl, taýýarlyk, gaýtadan dikeltmek-lik we öz wagtyndalyk görkezijileri bilen häsiýetlendirilýär. Ýalňyssyzlygyň esasy görkezijisi ýalňyssyz işlemegiň ähtimallygydyr. Bir belläp eçmeli zat, ýoň bolan, ýagny köp gezek gaýtalanýan ýalňyşlar üçin, has dogrusy operasiýalar üçin ýalňyssyzlygyň koeffisiýenti hökmünde ýalňyşlyklaryň intensiwlik ähtimallyklary peýdalanylyp bilner.

Operatoryň işine täsir edýän faktorlar

Ylmyň- tehnikasynyň ösmegi bilen onuň operatoryň işine edýän täsiri hem üýtgeýär. Bu täsir şu aşakdaky görnüşlere bölünýär: 1. Dolandyrylýan obýektleriň we olaryň parametrleriň sanynyň artmagy. Meselem uçarlaryň sanynyň köpelmegi, gelýän uçarlaryň tizligi, nireden gelýänligi, uçuş beýikligi, markasy tehniki ýagdaýy (benzin, dwigateliň işleýşi) howa şertleri we ş.m. 2. Aralykdan dolandyryş ulgamyň ösmegi H.z. operatorlary dolandyryýan obýekti görmekden-ä geçen, hat-da 10-ça km daşlykda işleýär. Ýeriň emeli hemralaryny dolandyryýan operatoryň dolandyrylýan obýektiden 100-çe 1000-çe daşlykdan dolandyryar. 3. Ylmyň tehnikasynyň ösmegi bilen önümçilik prosesi çylşyrymlaşýar we olaryň geçiş tizligi ýokarlanýar. Meselem aeroportda gelýän we gidýän uçarlaryň tizligi 2-3 esse ýokarlandy. 4. Önümçilik prosesiniň ýokary derejede awtomatlaşdyrylmagy operatoryň önünde garaşylmadyk ekstrimal ýagdaýlara taýyn bolmak we olardan baş alyp çykmak talaplaryny goýýar. 5. Ylmyň tehnikasynyň ösmegi bilen operatoradan adaty bolmadyk şertlerde işlemekligi talap edýär (ýeriň aşagyna, suwuň aşagyna, deňagramsyzlyk we izolirlenen-üzňelik).

II Operatoryň işine täsir edýän faktorlar ikä bölünýär:

subýektiw we obyektiw. Mundan buýanky bölünmeler aşakdaky suratda berlendir.

§ 3. Operatoryň işiniň dartgynlygy

Şeýle dartgynlygyň adatça iki görnüşi tapawutlandyrylýar: Energetiki we maglumat dartgynlygy. Energetiki tarapy ýagdyklyk etse fiziki zähmet bolýar, maglumat tarapy agdyklyk etse akyl zähmet etse bolýar. Föziiki zähmetiň dargynlygyna işiň agyrlýgy diýilýär. Akyl zähmetiň dartgynlygyna nerwli dartgynlyk diýilýär. Operatoryň işiniň dartgynlygy özünden iki topara bölünýär: maglumat we E-l dartgynlygy . Operatoryň işiniň çylşyrymlylygy maglumat dargytgynlygy esasynda ýüze çykýar. Daşky gurşawdan gelýän oňyndal gyjyndyryjylar e-l dartgynlygyny ýüze çykýar.

Emosional dartgynlyk we onuň görkezjileri.

I MAU-da maşynyň ýagdaýy häsiýetlendirilende ol edilende tehniki ýagdaý diýlip atlandyrylyp, adam barada gürrüň edilende bolsa oňa funksional ýagdaýy diýilýär. Emosional galagophlyk organizmiň dürli funksiýalarynyň aktiwleşmegi, operatoryň dürli emosiogen gyjyndyryjylara erke bagly däl žogap bermeklige taýar bolmak ýagdaýdyr. Emosional dartgynlyk - organizmiň dürli funksiýalarynyň aktiwleşmegi, dürli gyjyndyryjylara žogap hereketlerini etmäge taýarlygy boýunça kesgitlenýär. Stress ýokary derejeli emosional dartgynlykdyr. Bu döwürde adamyň ünsi, ýady, hereketiň takyk durnuklygy wagtlaýynça peselýär.

II Emosional dartgynlygyň görkezijileri: 1. Ýürek wegatatiw görkezijileriniň üýtgemegi: a) Ýürek urmanyň çaltlaşmagy; b) Gan basyşynyň ýokarlanmagy; c) Aritmiýa. 2. Dem alyş kadasynyň bozulmagy: a) Dem alyşynyň çaltlaşmagy; b) Demniň tutylmagy; c) Dem alyş fazalaryň üýtgemegi (dem almak we dem göýbermek wagty üýtgeýär). 3. Der basmak (adam bedeninde belli bir bölekleriň ýokarlanmagy, maňlaýy, eliniň aýasy we ş.m.). 4. Bedeniň belli bir bölekleriniň temperaturasyň üýtgemegi (elleri, aýaklary).

Operatoryň maglumaty kabul edişi we çözlüşi amala aşyrmak işi

Maglumaty kabul etmek dolandyrylýan obýektiň ýagdaýy baradaky perseptiw obrazlaryň emele gelmeginden, maglumaty şöhlendiriş serişdelerindäki jaňjagazlaryň , çyralaryň täsiri netijesinde dolandyrylýan obýektiň ýagdaýy barada operatoryň aňynda subýetiw şöhlelenmeginden başlanýar.

Perseptiw obrazynyň döreýşi üç basgançakdan durýar: 1. Saýgarmak - obýektiň umumy fondaky aýyl-saýyl edilmegi. Meselem meýdanda işleýän talyplaryň özlerine tarap hereket edýän adamy saýgarmagy. 2. Tapawutlandyrmak - hereket edýän obýektiň adamdygyny ýa-da haýwanydygyny we onuň sanyny kesgitlemek. 3. Tanamak - obýekti özüne degişlilikde häsiýetlendirmek.

Operatoryň dolandyryş hereketi

Dolandyryş organlaryna düwmejikler (knopkalar), işlediji, togtadyjy, bir ýagdaýdan beýleki ýagdaýa geçiriji, tumbler, sazlaýyjy serişdeler, ryçaglar, şturwal, mahowik, pedallar degişlidir.

Biziň seredýän MAU-larymyz esasan aeroportda işleýän operatoryň dolandyryş ulgamy bilen gabat gelýär. 1. İşletmek we öçürmek üçin gerek bolan dolandyryş organlary. 2. Sazlamak üçin gerek bolan dolandyryş organlar. 3. MAU-nyň işini barlamak üçin gerek bolan dolandyryş organlary. 4. Gözegçilik etmekligi amala aşyryş dolandyryş organlary.

Operatoryň işine täsir edýän şertler : I. Maglumatlaryň azlygy, ýetmezçiligi. II. Wagtyň azlygy. III. Operatoryň jogapkärçiligi öz üstüne alyp bilmeği ýa-da bilmezligi. IV Operatoryň psihologik ýagdaýy.

Dolandyryş organlaryndan edilýän inžener-psihologik talaplar. Organyň :

1. *Antropometriki talaplara laýyk gelmegi*; 2. *Adamyň fiziki mümkinçiliklerine gabat gelmegi*; 3. *Howpsuzlygy üpçin edip bilmegi*; 4. *Adamyň psihiki aýratynlyklaryna gabat gelmegi*; 5. *Dolandyryş organlaryň reňklenişini, kabul edilen ülnä (standarta) gabat gelmegi*; 6. *Dolandyryş organynyň ýazgylar bilen üpçin edilmegi*; 7. *Dolandyryş organynyň ulanylyşy barada maglumat görkezmeleriň bolmagy*; 8. *Ýerleşdirilişiniň giňişlik jähtiniň talabalaýyk bolmagy*.

Maglumaty kodirlemegiň usullary

Kodirleme adalgasy ilkinji gezek aragatnaşyk ulgamynda ýüze çykýar. Kodirleme maglumaty ibermekligi amatly bolan serişdeleriň üsti bilen signallara öwürmektir. Munuň adaty mysaly Morzanyň elibisidir. Kodirlemede maglumat operatora şertli belgileriň üsti bilen ýetirilýär. İn oňat (optimal) kodirleme operator tarapyndan maglumaty çalt we ygtybarly kabul edilmegini üpjün edýän kodirlemedir. Optimal kodirlemek esasan kategoriýany we elipbini dogry saýlamak almaklyk bilen amala aşyrylýar.

Akustiki indikatorlara bildirilýän inžener-psihologik talaplar :

a) Haýsy maglumaty operatora nähili ýetirmeli diýen meseläniň çözüşiniň koda gabat getirmek; b) Maglumaty az ýa-da köp berimegine ýol bermezlik; c) Olaryň özara ýerleşdirişiniň inžener-tehniki talaplary kanagatlandyrmagyny gazanmak; d) Signallaryň kadalaýyk intensiwligini üpjün etmek.

20 – NJI BAŞ. DOLANDYRYŞYŇ PSIHOLOGIK ESASLARY

1. Dolandyrys psihologiýasynyň esasy meseleleri

Esasan ýolbaşçynyň işinde amala aşyrylýan dolandyrys hadysasy dolandyrys ulgamynda işiň hilini we netijeliligini ýokarlandyrmak maksady bilen dolandyrys işiniň psihologik hadysalaryny, kanunalaýyklyklary we mehanizmlerini esaslandyran psihologiýa ylmynyň pudagydyr. Işewür gatnaşyk ýagdaýyny netijeli çaklamak we anyklaýyş işini geçirmek, onuň esasynda dolandyrys ulgamynyň talabalaýyk üýtgedilmegini gazanmak; göz önünde tutulann ugur boýunça dolandyrylýan obýektiň ýagdaýyny üýtgetmeklige gönükdirilen gulluklaryň iş meýilnamasyny düzmek; çözgüdiň amala aşyrylmagyny gurnamak we gazanmak has umumylaşdyrylan aňlatmada dolandyrys psihologiýasynyň esasy meseleleridir.

Dolandyrys - bu adamlara ýolbaşçylyk etmegi, olaryň maksadalayk zähmet işini dolandyrmak bilen baglanyşyklydyr. Dolandyrys işinde dolandyran (ýolbaşçy) we dolandyrylýan (işçi) bolup, bu iki ulgamyň işe uýgunlaşmagy, özüni alyp barşy we işiň ýola goýluşy olaryň arasynda döreýän şahsy we işewür aragatnaşygyň kanunalaýyklyklaryna, täsir ediş usullaryna we olaryň kadaly berjaý edilişine bagly bolýar.

Dolandyrys tutumynda ýerine ýetirilýän işiň ornuna baglylykda dolandyrys işgärleriniň esasy 3 görnüşi tapawutlandyrylýar:

- 1) ýolbaşçylar ýa-da kesimleýin menedžerler** (adatça, dolandyrys apparatynyň 10 % -ni düzýär).
- 2) hünärmenler ýa-da işi alyp barýan menedžerler** (dolandyrys apparatynyň 60 -70 % -ni düzýär).
- 3) dolandyrys apparatynyň gullukçylary** (dolandyrys

apparatynyň 20 – 30 % -ni düzýär).

Ýolbaşçylaryň esasy wezipesi dolandyryş ulgamynyň umumy ösüşine we ýerine ýetirilş prosesine ýolbaşçylyk etmekdir. Olaryň işiniň esasy aýratynlygy dolandyryşyň ol ýada beýleki meseleleriniň gös-göni çözüdi ynanylan işgärlere täsir etmekdir.

Dolandyryşyň psihologiýasynyň häzirki zaman taglymatynyň esaslandyrylyşy A. Faýolyň ady bilen baglanyşdyrylyp, ol häzirki zaman menedžmentiniň “atasy” hasaplanýar. Bu ugruň esasy maksady guramanyň, kärhananyň ähli görnüşlerinde ulanyp boljak olaryň ýokary netijeliliginiň we durnuklylygynyň kepillamasyny üpjün edýän dolandyryşyň uniwersal düzgünini işläp düzmekden ybaratdyr. Bu işler iki esasy ugur boýunça amala aşyrylyp, olaryň birinjisi, dolandyryş işiniň funksional seljermesini işläp düzmek, ikinjisi bolsa dolandyryşyň uniwersal düzgünleriniň ulgamyny işläp düzmek bilen baglanyşyklydyr.

Esasy dolandyryş medeniýetleri

Uruşdan soňky döwürde dolandyryş pikiriniň ösüşi diňe bir köpsanly taglymatlaryň döremigi bilen däl, eýsem esasy dolandyryş medeniýetiniň döremegi we ornaşdyrylmagy bilen häsiýetlidir. Şeýle medeniýetleriň arasynda **amerikan; ýapon; ýewropa, sowet** medeniýetleritapawutlandyrylýar.

Amerikan dolandyryş medeniýeti – dolandyryşa işiň ýöriteleşen görnüşi hökmündeseredilip, menedžer bolsa ýörite bilimi bolan (köplenç inženerçilik, hukuk, ykdysadyýet we beýl. goşmaça) hünärmendir.

Ýapon menedžment taglymaty ýolbaşçylary tejribelemeginiň üsti bilen taýýarlamagy göz önünde tutýar. Dürli derejeli dolandyryjylar maksada gönükdirilen zynjyr boýunça

yzygider ýagdaýda edaranyň dürli bölümlerindäki wezipelere geçirilip durulýar. Bu ýagdaýda diňe bir işi öwrenmeklik däl, eýsem adam gatnaşyklaryny gurnamaklygyň sungaty hem özleşdirilýär.

Ýewropa dolandyryş medeniýeti ýapon we amerikan medeniýetiniň arasyndaky orny eýeleýär. Bir tarapdan, ýewropada edil amerikadaky ýaly köp bolmasa-da, dolandyryş boýunça hünär kämilleşdiriş merkezleri we biznes mekdepleri bardyr; beýleki bir tarapdan, dolandyryş ýörite öwrenilişi talap edýän wezipe hökmünde häzire çenli ýokary orny eýelemeyär.

Sowet dolandyryş medeniýeti ýörite üns bererlikdir. Döwrüň üýtgemegine garamazdan bu medeniýet köpýerde öz ähmiýetini saklayar. Bu medeniýete ýörite dolandyryş bilimini edinmek hökmany talaplar hömünde durman, düýpli dolandyryş tejribesini gazanmak we iş berijä şahsy wepadarlykda bolmak häsiýetlidir. Sowet dolandyryş medeniýeti adatdan daşary şertlerde (urus) özüniň ýokary netijeliligi we "kadaly" ýaşaýyş döwürlerinde bolsa, pes netijeliligi bilen tapawutlanýar. Dolandyryjy ýygy-ýygýdan bir wezipeden beýlekä geçirilip, olaryň her biri ýörite bilimleri we taýýarlygy talap edýär.

§ 2. Garamaklykdaky işgärleriň guramaçylyk şertlerine uýgunlaşmak hadysasy

Uýgunlaşma bu şahsyýetiň sosial gurşaw bilen özara täsiri, şahsyýetiň üýtgeýän gurşawa işjeň öwrenismek, gurşawyň çendan durnukly şertlerini özleşdirmek hadysasydyr.

Uýgunlaşmanyň özara baglanyşykda bolan *psihofiziologik, sosial psihologik, hünärmen* görnüşleri tapawutlandyrylarlar:

Psihofiziologiki uýgunlasmada işgäriň kärhanada bolýan döwründe dürli psihofiziologik täsir ýetirýän esasy şertleri özleşdirmegi bilen baglanyşyklydyr. Bu şertlere fiziki we

psihiki agram düşmeler, anyk işiň stressogen derejesi, hünäri ele almagyň ergonomiki şertleri we başgalar degişli.

Sosial psihologiki uýgunlaşmada işäriň guramanyň döpleri, onuň durmuş kadalary, gymmatlyk ugrukmalary we ş.m. öz içine alýan özara gatnaşyklar ulgamyna girişmegi bolup geçýär. Şeýle uýgunlaşmada işgär guramanyň aýry-aýry agzalarynyň iş ulgamy, işewür we resmidäl gatnaşyklary, kiçi toparlary, olaryň jemgyýetdäki orunlary barada maglumatlary özleşdirýär. Bu maglumatlary ol işjeň kabul edýär we öňki sosial tejribeleri, gymmatlyk ugrukmalary bilen gabatlaşdyrýar, deňeşdirýär.

Hünärmen uýgunlaşmasy işgäriň öz işine bolan öňäýly gatnaşygynyň kemala gelmegi, anyk hünärmen hökmünde onuň mümkinçilikleriniň açylmagy we özleşdirilmegi bilen baglanyşyklydyr. Mälim bolşy ýaly, guramada öz işinden kanagatlanmak, haçan-da işde anyk netijeler gazanylanda mümkin bolýar. Bu bolsa ýerine ýetirýän işiň aýratynlyklaryny düýpli özleşdirmegine baglydyr.

Dolandyryşyň psihologiýasynda liderçilik we ýolbaşçylyk

Kiçi toparyň dinamiki hadysalaryny häsiýetlendir mekde topar nähili gurulýar, kim ony guramaklyk wezipesini öz üstüne alýar, topary dolandyrmak işiň psihologik "şekili" nähili diýen ýaly sowallar tebigy döreýär. Liderçilik we ýolbaşçylyk meselesi sosial psihologiýanyň esasy meseleleriniň biri bolup, bu hadysalar diňe bir toparlaýyn işiň birleşdirilmesine degişli bolman, bu birligiň alyp baryjysyny-subýektini beýan edýär.

Sosial psihologiýada "lider" we "ýolbaşçy" düşünjeleriniň mazmuny kesgitlenendir. Bu mesele has doly B.D.Parygin tarapyndan işlenilip, ol lider bilen ýolbaşçynyň tapawudyny şeýle berýär: 1) lider esasan toparda şahsyýetara gatnaşyklarynyň dolandyryan bolup, ýolbaşçy bolsa toparyň

sosial gurama hökmünde resmi gatnaşyklaryny dolandyrýar; 2) liderçilik kiçi gurşaw şertlerinde ýüze çykyp /kiçi topar/, ýolbaşçy bolsa uly gurşawyň düzüjisi bolup, jemgyýetçilik gatnaşyklaryň ähli ulgamy bilen baglanyşykly bolýar; 3) liderçilik özakymlaýyn dörap, islendik sosial toparyň ýolbaşçysy bolsa bellenilýär ýa-da saýlanýar: umuman, ýolbaşçylyk özakymlaýyn däl-de, maksada gönükdirilen, sosial gurluşyň dürli düzüjileriniň gözegçiligi astynda döreýär; 4) liderçilik hadysasy durnukly däldir, onuň durnuklylygy, dowamlylygy toparyň keýpine bagly bolup, ýolbaşçylyk hadysasy has durnuklydyr; 5) liderçilikden tapawutlylykda elastyndakylara ýolbaşçylyk etmek dürli çäklendirmeleri özünde jemleýän bolsa, bu hukuk liderde ýokdur; 6) ýolbaşçynyň netijä gelmek tutumy örän çylşyrymly we bu topara garaşly bolmadyk köp sanly şertler bilen aralaşdyrylan bolup, lider bolsa diňe toparyň işine dahylly meseleler dogrusynda netije gelýär; 7) lideriň iş ulgamy esasan kiçi topar bolup, ýolbaşçynyňky bolsa has giňdir, çünki ol kiçi topary has giň sosial ulgamda görkezýär¹. Bu tapawutlyklary belli bir üýtgeşmeler bilen beýleki awtorlar hem görkezýär.

Görnüşi ýaly lider bilen ýolbaşçy şol bir wagtyň özünde birmeňzeş görnüşli ýumuşlary çözüärler: olaryň ikisi-de topary ugrukdyryp, ony belli bir ýumuşlary çözmeklige gönükdirmeli, bu ýumuşlary çözmek üçin zerur bolan serişdeler barada aladalanmaly bolýar. Lider bilen ýolbaşçy öz gelip çykyşy boýunça tapawutlanýan-da bolsa, olaryň işiniň psihologik häsiýetnamasynda umumy häsiýetler bardyr. Munuň özi olara birmeňzeş iş hökmünde seretmäge belli bir derejede esas berýär. Ýöne derňewlerde bu meseleler köplenç ýeterlik derejede saýgarylmaýar.

Liderçilik toparyň belli bir agzalarynyň özüni alyp barşynyň sap psihologik häsiýetnamasy bolup, ýolbaşçylyk

¹ Seret: Parygin B.D. Osnovy sosialno-psihologičeskoý teorii. M., 1971. 310-311 s

bolsa köp derejede topardaky gatnaşyklaryň sosial häsiýetnamasydyr: ilkinji nobatda dolandyryşyň we tabyn bolmaklygyň wezipeleriniň paýlanyşy boýunça liderçilikden tapawutlykda ýolbaşçylyk jemgyýet tarapyndan çäklendirilen hukuk tutumydyr.

§ 3. Liderçiligiň usuly

Liderçiligiň we ýolbaşçylyk usullary şu günki güne çenli sosial psihologik edebiyatda K.Lewiniň işlerinden gaýdýan “awtoritar”, “demokratiki” we “başyna goýberilen”(liberal) adalgalarda aňladylar. Özüniň antifaşistik garaýşyny aýan edip, Lewin “awtoritar”, “demokratiki” adalgalaryny belli syýasy manyda ulanypdyr. Ýöne bularyň hemmesi diňe şertli aňlatma bolup, psihologik tejribelerde awtoritarizmiň ýa-da demokratizmiň syýasy durmuşdaky manysyny ýüze çykarmak maksat edilip goýuldy diýmek nädogrydyr. Hakykatda bolsa gürrüň diňe karara gelmekligiň görmüşiniň psihologik şekili hakynda barýar. Ýüze çykarylan ýolbaşçylyk usullaryň hiç hili syýasy manysy ýokdur. Ýöne adalga derňewlerde mümkingadar syýasy gabat gelmeleriň bolýanlygy zerarly kynçylyk döredýär. Şonuň üçin sosial psihologiyada haçan-da “awtoritar”, “demokratik” ýa-da “başyna goýberilen” ýaly liderçiligiň usullary barada gürrüň açylanda her gezekde nämäniň göz önünde tutulýandygyny ýörite nygtamak zerurdyr. Kähalatlarda bu adalgalaryň şeýle bulaşyklygyndan dynmak üçin ýörite adalgalary kabul etmek hödürlenýär. Meselem, görkezme beriji “direktiw”, köp maslahatly “kollegial” we “rugsat ediji” /liberal/ usullar girizilip, ýöne olaryň psihologik şekilleri öz durnuklylygyny saklaýar. Bu babatda Lewin tarapyndan ýüze çykarylan liderçiligiň usullarynyň nämäni aňladýandygyny takykklamalydyr. Şeýle synanyşyklar köp edilip, olaryň netijesinde meseläniň iki tarapy takyklandy: toparda lideriň teklipläp edýän çözüşleriniň mazmuny we bu

çözüşleriň amala aşyrylyş tilsimi /usullary, tärleri/. Şuňa laýyklykda üç usulyň her birini iki häsiýetnama boýunça şeýle beýan etmek mümkin:

Görnüş tarapy

Işewür, gysga görkezmeler
meýilnamalaşdyrylmaýar
/dolý göwrüminde/.

Mazmun tarapy Awtoritar usul

Iş toparda öňünden

Gadagan etmeklilik Işin diňe gös-göni
maksatlary kesgitlenip, sypaýyçylyksyz, gazaply,
galany nämälim bolup galýar.

Dili düşnükli, äheňi ýakymsyz. Ýolbaşçynyň sözi aýgytlaýjy.

Öwmekligi we käýinji
subýektiv häsiýetli

Emosiýalar, duýgular
hasaba alynmaýar.

Usullary görkezmek adaty däl

Lideriň orny toparyň daşynda

Demokratik usul

Görkezmeler tekliپ
ediji görnüşde.

Çäreler öňünden däl-de, toparda
meýilnamalaşdyrylýar.

Sözi gurak däl, ýolbaşçylyk
äheňinde

Teklipleriň amala aşyrylyşyna
hemme jogap berýär.

Öwmek we käýinç bermek
tekliپ maslahat beriji äheňde
maslahatlaşylýar.

Işin ähli bölümleri diňe bir
edilmän, ara alnyp

21 – NJI BAŞ. PEDAGOGIK PSIHOLOGIÝANYŇ ESASLARY

1. Pedagogiki iş we onuň häsiýetnamasy

Okatmak maksada gönükdirilen, öňünden nusga-meýilnamalaşdyrylan aragatnaşyk bolup, onuň tutumynda bilim beriş, terbiýe we ösüş amala aşyrylýar, adamzadyň tejribesiniň aýry-aýry taraplary, işiniň we akyl ýetirişiniň gazananlary özleşdirilýär. Okatmak şahsyýeti kemala getirmegiň, ilkinji nobatda akyl ösüşiniň we umumy bilimliگیň serişdesidir.

Didaktika özüniň ylmy adalgalarynyň döreýiş we kämilleşmek döwürlerinde bolup, bu tutum entek gutarnykly däldir. Didaktikada okatmak tutumynyň adatça üç hyzmaty ýüze çykarylýar: bilim beriş, ösdüriş we terbiýe beriş. Okatmak prosesi bilim, başarnyk we endikleri, döredijilik işiniň tejribesini kemala getirmeklige gönükdirilendir.

Okadylyş prosesiniň ösdüriji funksiýasy özleşdirilýän bilim düşüňjeleriň diňe möçber taýdan däl-de, hil taýdan baýlaşmaklygyny, bilimlerden täze düşüňjeler gazanmak mümkinçiligini aňladýar. Okadylyşyň bu häsiýeti häzirki zaman psihologiýanamasynyň we kemalyýetiniň ýiti we çekişmeli meseleriniň biri bolan okatmagyň we ösüşň özara gatnaşygy meselesi bilen baglanyşýar.

Okuw prosesi hakynda düşüňje. Bilim berişň öňde baryj'y tehnologiýasyny amala aşyrmak mugallym bilen okaýanyň bilelikdäki işiniň maksadyny we gymmatlyklaryny, olaryň akyl ýetiriş tutumy bilen aralaşdyrylan aragatnaşygyny düýpli derňemegi talap edýär. Dürli ýumuşlaryň we meseleleriň gündelik çözlüşini üznüksiz aragatnaşyk hökmünde göz öňüne getirmek mümkin. Käbir psihologlar aragatnaşygy söz üsti we söz üsti däl özara täsirleriň esasynda şahsyýetara gatnaşyklaryň

ösdürilýän we berkidilýän tutumy görnüşinde kesgitleýärler. Bu gatnaşyklar ulgamlaryň häsiýetde bolup, durmuş gurşawyna we medeniýete baglylykda ösüp, ýekebara-individual we bilelikdäki iş tutumynda ýüze çykyar.

§ 2. Okatmagyň usullary

Okatmagy bilimleri özleşdirmeginiň çesmesi boýunça bölümlere bölmek has gň ýaýran bolup, oňa laýyklykda: söz üsti usullar (çesmesi -sesli ýa-da ýazmaça söz); aýdyň - görkezme usullary (çesmesi synlanylýan zatlar, hadysalar, aýdyň gollanmalar); amaly usullar ýaly görnüşler ýüze çykarylýar.

Belli bir döwürde söz üsti usullar bilim bermeginiň ýeke-täk diýen ýaly usul bolup durýanlygy üçin köptaraplaýyn ösüşiň tarapdarlary bu bölünişiň birtaraplaýynlygyny görkezip, üstüniň beýleki usullar bilen ýetirilmek zerurlygyny nygtap-çykyş etdiler. Häzirki wagtda söz üsti usuly köplenç könelişen, "işjeň däl" hasaplanýar. Yöne onuň mümkinçiligine obýektiv baha berilmelidir. Söz üsti usullar örän gysga wagtyň dowamynda uly göwrümdäki maglumaty okaýana geçirip, onuň önünde meseleler goýup, olaryň çözüş usullaryny salgy bermäge mümkinçilik berýär. Söz hyýaly, ýady we duýgyny işjeňleşdirýär.

Söz üsti usullara beýanet-umumy okuw, gürrüň bermek, söhbet, çekişme, kitap bilen işlemek degişlidir. YOM-de kitap we okuw gollanmalary bilen işlemek okadylyşyň möhüm usulydyr. Çap edilen çesmeler bilen özbaşdak işlemegini birnäçe tärleri bardyr. Olaryň arasynda: ýazga geçirmek-konspekt, okalany gysga ýazmaça beýan etmek; tekstiň meýilnamasyny düzmek; nutuklaşdyrmak-okalanyň esasy pikirlerini gysga beýan etmek, çykytlar almak, tekstden gös-göni bölekler almak; annotirmek - jemlemek - okalany onuň düýpli manysyny ýitirmezden gysgaça beýan etmek; syn

ýazmak-okalana öz garaýyş-gatnaşygyňy gysga aňlatmak; resmi-mantyk (logiki) nusga döretmek-okalany söz-ülňüleýin şekillendirmek; mowzuglaýyn tezausy-mowzug boýunça özeni jemleýji düşüňjeleriň kadalaşdyrylan toplumyny döretmek: aňyýetleriň matrisasyny — dürli awtorlaryň işlerindäki birmeňzeş zatlaryň we hadysalaryň deňeşdirme häsiýetnamasyny döretmek tapawutlandyrylýar.

Belli bir döwürde söz üsti usullar bilim bermegiň ýeketäk diýen ýaly usul bolanlygy üçin hertaraplaýyn ösüşiň tarapdarlary bu ýagdaýyň taraplaýynlygyny görkezip, üstüniň beýleki usullar bilen ýetirilmek zerurlygyny nygtap-çykyş etdiler. Häzirki wagtda söz üsti usuly köplenç könelişen, "işjeň däl" hasaplaýarlar. Yöne onuň mümkinçiligine obýektiv baha berilmelidir. Söz üsti usullar örän gysga wagtyň dowamynda uly göwrümdäki maglumaty okaýana geçirip, onuň önünde meseleler goýup, olaryň çözüş usullaryny salgy bermäge mümkinçilik berýär. Söz hyýaly, ýady we duýgyny işjeňleşdirýär.

Söz üsti usullara beýanet-umumy okuw, gürrüň bermek, söhbet, çekişme, kitap bilen işlemek degişlidir. YOM-de kitap we okuw gollanmalary bilen işlemek okadylyşyň möhüm usulydyr. Çap edilen çeşmeler bilen özbaşdak işlemegiň birnäçe tärleri bardyr. Olaryň arasynda: ýazga geçirmek-konspekt, okalany gysga ýazmaça beýan etmek; tekstiň meýilnamasyny düzmek; nutuklaşdyrmak-okalanyň esasy pikirlerini gysga beýan etmek, çykgytlar almak, tekstden gös-göni bölekler almak; annotirmek - jemlemek - okalany onuň düýpli manysyny ýitirmezden gysgaça beýan etmek; syn ýazmak-okalana öz garaýyş-gatnaşygyňy gysga aňlatmak; resmi-logiki) nusga döretmek-okalany söz-ülňüleýin şekillendirmek; mowzuglaýyn tezausy-mowzug boýunça özeni jemleýji düşüňjeleriň kadalaşdyrylan toplumyny döretmek: aňyýetleriň matrisasyny — dürli awtorlaryň işlerindäki birmeňzeş zatlaryň we hadysalaryň deňeşdirme

häsiýetnamasyny döretmek tapawutlandyrylýar.

Başga bir tarapdan, bilim özleşdirmekde subýektiň özbaşdaklyk derejesine laýyklykda okatmagyň aýdyň-reproduktiw, bölekleyin agtaryş, programmirlenen we problemalaýyn okatmak ýaly usullary tapawutlandyrylýar.

Aýdyň-reproduktiw okadylyş usulynda mugallym okuw materialyny umumy okuw, söhbet, tejribe görkezmek görnüşinde aýdyň düşündirýär. Okuwçynyň işi maglumaty kabul etmeklige, ony tanamaklyga gönükdirilen bolup, onuň netijesinde “düşünje-tanyşmaklyk” döreýär. Reproduktyw usulda mugallym okuwçynyň gaýtadan ýatda dikeltmeli ýumuşlaryny düzýär, okuwçy materialy işjeň gaýtadan dikeldýär; netijede “düzünje-kopiýa” kemala gelýär.

Bu usulyň ýetmezçiligi hökmünde : a) okuw materialynyň ortalaşdyrylan depgini; b) okuwçylaryň orta möçberdäki bilim-düşünjeleri özleşdirmegi, c) okuwçylaryň bilim-düşünjäniň esasy bölegini özbaşdak däl-de, taýýar görmüşde özleşdirmegi; d) mugallymyň okuwçylaryň bilimi özleşdirenligine göz ýetirip bilmezligi; e) materialy beýan etmekde sözüsti usulyň agdyklyk etmegi; g) okuwçylaryň pikirlenmesine däl-de, ýat tutmaklygyna agram salynmagy görkezilýär.

Programmirlenen okadylyş usulynda ýokardaky okadylyş usulyň kemçilikleri belli bir derejede ýeňlip geçilýär. Bu usulyň esasynda okadylyş : a) dolandyryş prosesi , b) informasion proses, c) ýekebaralaşdyrylan proses hökmünde seretmek düzgüni durýar. Programmirlenen usulyň esasynda owrediji programma durup, onda : a) okuw materialy, b) okuwçynyň ony özleşdirmek boýunça hereketleri, c) özleşdirilişe gözegçilik etmegiň görnüşi takyk ulgamlaşdyrylýar.

Okuw materialy uly bolmadyk, logiki taýdan gutarnykly okuw dozalaryna bölünip, her bir dozany özleşdirenden soňra okuwçy kontrol sowallara jogap berýär; ol bu ýagdaýda mugallymyň öňden taýýarlan jogaplaryndan dogrusyny saýlaýar.

Programmalaryň **çyzyklaýyn**(liniýa häsiýetli) we **şahalandyrylan** görnüşleri tapawutlandyrylýar. Liniýa häsiýetli programmalarda her bir okuwçy hemmeler üçin birmeňzeş we bir yzygiderlikdäki okuw dozalaryny özeleşdirýär. Şahalandyrylan programmalarda bolsa her okuw goýlan maksada öz indiividual aýratynlygyna laýyklykda dürli ýollar bilen gelýär : okuwçy her bir okuw dozasyndan soňra kontrol sowala jogap berşine laýyklykda ýa-ha indiki doza geçýär ýa-da programmanyň gapdal “şahalaryna” geçýär. Gapdal şahalar birnäçe bolup bilýär we özünde ýalňyşlary düşündirmek, goşmaça düşündiriş ýaly maglumatlary saklap, bilim-düşünjäniň ýetmezini doldurýar. Degişli gapdal şahany geçenden soňra okuwçy programmanyň esasy “sütünine” dolanýar. Has taýýarlykly okuwçylar programmanyň esasy sütüni boýunça hereketlenip, gowşaklary bolsa gapdal şahalara geçmek boýunça işleýärler.

§ 3. Okadylyşyň problemalaýyn usuly

Bu usul okuw prosesinde problema situasiýasyny döretmek bilen baglanyşyklydyr. Problemaýyn okadylyş okuwçynyň döredijilikli pikirlenmesini kemala getirmeklige we ösdürmeklige niýetlenendir. Pikirlenme maksada gönükdürilen häsiýetde bolýar. Pikirlenmä zerurlyk haçan-da adam öz durmuş amalyýetinde täze maksat, täze mesele we işiň täze şertleri bilen yüzbe-ýüz bolan wagtynda döreýär. Pikirlenmä bolan hakyky zerurlyk haçan-da täze maksatlar döräp, olara ýetmek üçin işiň öňden bar bolan usullarynyň ýetmezçilik edýän ýagdaýlarda ýüze çykýar. Şeýle ýagdaýlara **problema situasiýasy mesele ýagdaýy** diýilýär. Problema situasiýasyndan öz başlangyjyny alyan akyl ýetiriş işiniň kömegi bilen maksada ýetmegiň, islegleri kanagatlandyrmagyň täze serişdelerini we usullaryny döretmek, açmak mümkin bolýar. Problema situasiýasyndan yumşy tapawutlandyrmak

zerurdyr. Problema situasiýasy adamyň iş prosesinde (köplenç duýdansyz) haýsy-da bolsa bir nämälim, düşnüksiz, galagoply zada uçurandygyny aňladýar. Meselem, uçarman uçuş wagtynda motorda garaşylmadyk, düşnüksiz güwwüldini saýgarylýar. Şol wagtda ýüze çykan zada akyl ýetirmek üçin uçarmanyň işine pikirlenme goşulýar. Şeýlelikde, problema situasiýasy **aňlanylan ýumuşa** öwrülýär. Ýumuş problema situasiýasyndan döräp, onuň bilen berk baglanyşykda bolup, şol bir wagtyň özünde ondan tapawutlanýar. Problema situasiýasy – bu entek doly aýdyň bolmadyk, çala aňlanylan psihiki ýagdaý bolup: “bu ýerde bir gizlinlik bar”, “bu-ha adaty zat däl” diýen ýaly duýgylaryň ýerliginde geçýär.

Problema situasiýasyndan tapawutlylykda, ýumşuň döremegi indi iň bolmandameselede belli bilen näbelliniň aýdyňlaşdyrylandygyny aňladýar. Şeýle tapawutlandyryş ýumşy söz üsti bilen aňlatmakda ýüze çykýar. Meselem, okuw ýumşunda onuň başlangyç şertleri (näme berlen, näme belli we ş.m.) we talaplary, soraglary (nämäni tapmaly, hasaplamaly we ş.m.) belli bir derejede aňladylan ýagdaýda bolýar. Problema situasiýasy ýumuşa öwürülenden soňra mysal ýa-da mesele pikirlenme operasiýalary bolan analiz-sintez, deňeşdirme-utgaşdyrma, abstragirleme- jemleme ýaly hadysalaryň kömegi bilen çözülýär.

Bölekleýin-agtaryş usuly okuwçyny kem-kemden meseläniň özbaşdak çözüşine ugrukdyrýar. Mugallym problemalanyň sowallaryň ulgamyny esaslandyrýar we okuwçy olary belli bir derejede öňki öz bilim-düşünjeler binýadyna daýanyp, şol bir wagtda öňki düşüňjelerinde gös-göni bolmadyk ýumuşlar görnüşindäki meseleli çözüýär. Ýumuşlar ýüzüngra çözülmeyär, özleşdirişde belli bir ugrukdymalary özünde saklaýan problema situasiýasy hereket edýär. Mugallym okuwçyny çözüşe gönükdirýän ýaňzytmalaryn yzly-yzyna okuwça tekliپ edip durmaly bolýar.

Edebiýatlar

1. Gurbanguly Berdimuhamedow “Garaşsyzlyga guwanmak, Watany, halky söýmek bagtdyr”. Aşgabat, TDNG, 2007.
2. Gurbanguly Berdimuhamedow. “Türkmenistanda saglygy gorayşy ösdürmegiň ylmy esaslary”. Aşgabat, TDNG, 2007.
3. Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Aşgabat, TDNG, 2008.
4. Saparmyrat Türkmenbaşy. Ruhnama. A., 2001
5. Амонашвили Ш.А. Обучение. Оценка. Оценивать. М. 1980
6. Андреева Г.М. Социальная психология. М., 2001
7. А. Анастасии Психология тестирования. Санкт-Петербург 2001
8. Arguris C. Integrating the Individual and the Organization. N.Y., 1964.
9. Басаров Б. Вопросы психологии характера. Ашхабад, 1977
10. Басаров Б. Проблемы психологии устойчивости личности. Ашхабад, 1981
11. Басов М.Я. Меотдика психологических наблюдений над детьми. Л., 1925
12. Балонов Л.Я. Последовательные образы. Л., 1971.
13. Беркинблит М., Петровский А.В. Фантазия и реальность. М., 1968
13. Блонский П.П. Избр. психол. произв. М., 1964
14. Блейк Р., Маутон Д. Научные методы управления. Киев, 1990
15. А. А. Бодалев. Личность и общения. М. 1983.
16. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. М., 1968

17. Ф. М. Бродин, Н. М. Коряк. Внимания конфликт. Новосибирск, 1998.
18. Брунер Дж. Психология познания. М., 1977.
19. Брушлинский А.В. Психология мышления и кибернетика. М., 1970
20. Брэддик У. Менеджмент в организации. М., 1997.
21. Валлон А. От действия к мысли. М., 1956.
22. Е. Е. Вендров Задачи психологии управления. М. 1969.
23. Возрастная педагогическая психология. М. 1992.
24. Возрастная и педагогическая психология. Под ред. А.В.Петровского. М., 1972.
25. Войтонис Н.Ю. Предыстория интеллекта. М. – Л., 1949
26. Выготский Л.С. Собр. соч. в 6 –ти томах. М., 1982-1984
27. Гальперин П.Я., Кабыльницкая С.Л. Экспериментальное формирование внимания. МГУ, 1974
28. Гибш Х., Форверг М. Введение в марксистскую социальную психологию. М., 1972
29. Грачев Н.Н. Психология инженерного труда. М. 1998
30. Грегори Р.Л. Разумная глаз. М., 1972.
31. Дарвин Ч. Происхождение видов путем естественного отбора. М., 1952
32. Дмитриева М.А. Психология труда и инженерная психология. М., 1992
33. Запорожец А.В. и др. Восприятие и действие. М., 1967
34. Зинченко В.П., Мунипов В.М. "Основы эргономики", М., изд. МГУ, 1980
35. Инженерная психология. Под ред. Б. Ф. Ломова, М. 1987

36. Канаев И.И. Близнецы. М. – Л., 1959
37. Климов Е. А. Введение в психологии труда. М., 1988
38. Коломинский Я.Л. Человек среди людей. М., 1973
39. Кунц Г., О. Доннел С. Управления. Системный и ситуационный анализ управленческих функций. Т. I (а)-II(б). М., 1981
40. Ладыгина-Котс Н.Н. Развитие психики в процессе эволюции организмов. М., 1968
41. Ладанов И.Д. Психология управления рыночной системе. М. 1997
42. Левитов Н.Д. Психология характера. М., 1969
43. Леонтьев А.Н. Избр. Психол.поизв. в 2-х томах. М., 1983
44. Ломов Б.Ф. "Человек и техника", М., 1966
45. Ломов Б. Ф. Вопросы общей, педагогической и инженерной психологии. М., 1991
46. Мерлин В.С. Очерк теории темперамента. М., 1973
47. Мескон, М. Алберт М., Ф.Хедуры Основы менеджмента.
48. Никифоров Г.С. "Самоконтроль как механизм надёжности человека-оператора", Л., изд. ЛГУ, 1977 г.
49. Обуховский К. Психология влечений человека. М., 1972.
50. Общая психология. Под ред. А.В.Петровского. М., 1977.
51. Основы теории речевой деятельности. Под ред. А.А.Леонтьева М., 1974
52. Павлов И.П. Полн. собр. соч. М. – Л., 1951- 1952
53. Петровский А.В. История советской психологии. М., 1967
54. Платонов К.К. Проблемы способностей. М., 1972.
55. Проблемы психофизики. М., 1974.

56. Рамуль К.А. Введение в методы экспериментальной психологии. Тарту, 1963
57. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. М., 1957
58. Сеченов И.М. Избранные филос. произв. М., 1947
59. Смирнов А.А. Проблемы психологии памяти. М., 1966
60. Столяренко Л.Д. Основы психологии. Ростов н/д, 1997
61. Теория связи в сенсорных системах. М., 1964
62. Теплов Б.М. Проблемы индивидуальных различий. М., 1961
63. Узнадзе Д.Н. Психологические исследования. М., 1966
64. Урбанович А. "Психология управления" Санкт-Петербург, 2000
65. Уткин П.А. Психология-менеджер. Экономика, 1992
66. Филатов А.Ф., В. Н. Князев. Производства, социология, психология и педагогика 1989
67. Хаккер В. Инженерная психология и психология труда. М., 1985
68. Щепел В.М. Психология управления. М.1984
69. Шмид М. "Эргономические параметры", М., 1980 г.
70. Эльконин Д.Б. Психология игры. М., 1978.
71. Якобсон П.М. Психология чувств. М., 1961.
72. Якобсон П.М. Психологические проблемы мотивации поведения человека. М., 1969.
73. Якокка Л. Карьера менеджера. М., 1990.
74. Ярошевский М.Г. Психология в XX столетии. Изд. 2-е. М., 1974.

Mazmuny:

Sözbaşy.....	7
1-NJI BAŞ PSIHOLOGIÝANYŇ PREDMETI	
§1. Psihologiýanyň predmeti we psihika barada düşünje.....	8
§2. Psihologiýanyň ylym hökmünde ösüşi.....	14
§ 3. Psihologiýanyň döreýşi.....	20
2-NJI BAŞ. PSIHOLOGIÝANYŇ PRINSIPLERI, WEZIPELERI, GURLUŞY WE USULLARY	
§ 1. Psihologiýanyň prinsipleri we wezipeleri.....	24
§ 2. Psihologiýanyň gurluşy we ähmiýeti.....	26
§ 3. Psihologiýanyň usullary.....	32
§ 4. Psihologiýasynyň häzirki zaman ugurlary.....	43
§ 5. Russiyada we sowet döwründe psihologiýanyň ösüşi.....	48
3-NJI BAŞ. HAÝWANAT DÜNYÄSINDE WE ADAMZAT JEMGYÝETINDE PSIHİKANYŇ ÖSÜŞI	
§1. Psihikanyň döreýşi.....	53
§ 2. Adamyň aňynyň ösüşinde zähmetiň roly.....	59
§3.Haýwanlaryň psihikasynyň we adamyň aňynyň özboluşlylygy.....	61
4-NJI BAŞ. IŞIŇ PSIHOLOGIÝASY	
§ 1. Iş, hereketler we gymyldylar hakynda düşünje.....	64
§ 2. Bilim, başarjaňlyk, endik we öwrendiklilik.....	68
§3. Işiň görnüşleri.....	72
5-NJI BAŞ. ARAGATNAŞYK WE SÖZLEÝIŞ	
§ 1. Aragatnaşyk onuň mazmuny we serişdeleri.....	76
§ 2. Aragatnaşyklaryň görnüşleri.....	83
§ 3. Sözleýiş we onuň görnüşleri.....	86
§ 4. Sözleýişniň funksiýalary.....	89
§ 5. Şahsyýetiň gönükdirilmesi we sözleýişniň stili.....	91
6-NJY BAŞ. ŞAHSYÝET WE ONUŇ GURLUŞY	
§1. Adam, şahsyýet, indiwiiduallyk hakynda düşünje.....	94
§ 2. Şahsyýet häzirki zaman psihologiýasynda.....	97

§ 3. Şahsyýetiň esasy düzümi bölükleri.....	101
§ 4. Şahsyýetiň gönükdirilmesi.....	103
§ 5. Islegler hakynda düşünje.....	105
§ 6. Höwesler hakynda düşünje.....	109
7-NJI BAŞ. KOLLEKTIV	
§ 1. Toparlar we kollektivler hakynda düşünje.	114
§ 2. Toparlary, kollektivleri öwrenmegiň usullary.....	119
§ 3. Şahsyýet we kollektiv.....	121
§ 4. Toparlarda we kollektivlerde şahsyýetara gatnaşyklar...131	
§ 5. Şahsyýetara gatnaşyklarda sygyşmaklyk we konfliktler.134	
8-NJI BAŞ. ÜNS	
§ 1. Üns hakynda düşünje.....	138
§ 2. Ünsüň görnüşleri.	142
§ 3. Ünsüň häsiýetleri.....	147
§ 4. Ünsüň sypatlary.....	150
9-NJY BAŞ. DUÝMALAR	
§ 1 Duýma hakynda düşünje.....	153
§ 2. Duýmanyň görnüşlere bölünişi.....	157
§ 3. Duýmalaryň kanunalaýyklyklary.....	163
10-NJY BAŞ. KABUL EDİŞ	
§ 1. Kabul ediş hakynda düşünje.	166
§ 2. Kabul edişin häsiýetleri.....	169
§ 3. Kabul edişin görnüşleri.....	157
§4. Synlamak, synçylyk we kabul edişin tipleri.....	179
11-IJI BAŞ. ÝAT	
§ 1. Ýat barada umumy düşünje.....	182
§ 2. Ýadyň esasy prosesleri.....	184
§ 3. Ýadyň görnüşleri.....	189
§ 4. Göz önüne getirme we onuň görnüşleri	192
12-NJI BAŞ. PIKIRLENME	
§ 1. Pikirlenme hakynda düşünje.....	196
§ 2. Pikirlenmäniň operasiýalary.....	197
§ 3. Pikirlenme mesele çözmekde.....	199
§ 4. Pikirlenmeniň görnüşleri.....	200

§ 5. Akylyň hili.....	203
13-NJI BAŞ. HYÝAL	
§ 1. Hyýal hakynda düşünje.....	207
§ 2. Hyýalyň görnüşleri.....	208
§ 3. Döredijilik we onuň görnüşleri.....	212
§ 4. Mugallymlyk işinde hyýaly» roly.....	216
14-NJI BAŞ. EMOSIÝALAR WE DUÝGULAR	
§ 1. Emosiýalar we duýgular, olaryň esasy funksiýalary, hilleri....	219
§ 2. Duýgularyň görnüşleri.....	224
§ 3. Emosional ýagdaýlar.....	227
§ 4. Şahsyýetiň emosional aýratynlyklary.....	232
15-NJI BAŞ. ERK	
§ 1. Erk hakynda düşünje.....	235
§ 2. Erkli hereketiň seljermesi.....	237
§ 3. Adamyň erkli häsiýetleri.....	240
§ 4. Erki terbiýelemek.....	246
16-NJY BAŞ. TEMPERAMENT	
§ 1. Temperament hakynda düşünje.....	248
§ 2 Ýokary nerw işiniň tipleri.....	249
§ 3. Temperamentiň tipleri we olaryň psihologik häsiýetnamasy.....	251
§ 4. Adamyň işini guramakda temperamenti hasaba almak...	255
17-NJI BAŞ. GYLYK	
§ 1. Gylyk hakynda düşünje.....	260
§ 2. Gylygyň aýratynlyklary.....	264
§ 3. Gylygyň häsiýetleri.....	266
§ 4. Okuw-terbiýeçilik işinde gylygyň aýratynlyklaryny hasaba almak.....	267
18-NJI BAŞ. UKYPLAR	
§ 1. Ukyplar hakynda düşünje.....	269
§ 2. Ukyplaryň derejeleri we görnüşleri.....	270
§ 3. Zehin we ukyplar.....	272

§ 4. Pedagogik ukyp, onuň ösüşi we kemala gelşi.....	275
§ 5. Ukyplary ösdürmekde okatmagyň we terbiýäniň roly...	277
19 – NJY BAŞ. ZÄHMET WE INŽENERÇILIK	
PSIHOLOGIÝASY	
§ 1. Inženerçilik psihologiýasynyň usullary.....	282
§ 2. Ygtybarlylyk inženerçilik psihologiýasynyň meselesi hökmünde.....	285
§ 3. Operatoryň işiniň dartgynlygy.....	286
20 – NJI BAŞ. DOLANDYRYŞYŇ PSIHOLOGIK	
ESASLARY	
§1. Dolandyryş psihologiýasynyň esasy meseleleri.....	290
§2. Garamaklykdaky işgärleriň guramaçylyk şertlerine uýgunlaşmak hadysasy.....	292
§3. Liderçiligiň usuly.....	295
21 – NJI BAŞ. PEDAGOGIK PSIHOLOGIÝANYŇ	
ESASLARY	
§1. Pedagogiki iş we onuň häsiýetnamasy.....	298
§ 2. Okatmagyň usullary.....	299
§ 3. Okadylyşyň problemalaryn usuly.....	302
Edebiýat.....	304